

Konvencionális

Hazugságok

modern kultúréletünkben.

Írta: NORDAU MIKSA.
Fordította: DOKTOR
SÁNDOR.

A fordító előszava.

E könyv illusztris írója, ma talán még kevesen tudják, földink: Budapesten született 1849-ben. Sőt ugyanitt szerzett orvosi oklevelet is. Mert orvos is egyúttal, ki talán ma is folytat orvosi gyakorlatot Parisban. Magyar származása egymaga is elég ok volna, hogy ha már külföldön világra szóló nevet szerzett magának, mint író, legalább egyik nagyszerű munkájának lefordításával a magyar irodalmat is gazdagítsuk, A könyv tartalma azonban egyéb ok nélkül is megérdemli, hogy a magyarul olvasó közönség is megismerje. E sorok írója annyit tanult belőle, hogy hálójának csekély részét akarta magyarra fordításával leróni.

Pécs, 1912. október.

A fordító.

Előszó az első kiadáshoz.

E könyv szerzője azt hiszi, hogy híven adja vissza a mai kultúra színvonalán álló legtöbb ember nézeteit. A kultúrnépek fiai közt bizonyára milliónyi számra vannak, akiknek maguknak is jutott eszükbe ugyanez a kritika, amelyeket a következő lapokon írva találnak a fennálló állami és társadalmi intézményekről s akik osztoznak abban az itt kifejezett felfogásban, hogy ez intézmények értelmetlenek, a természettudományi világnézettel ellenkezők s ezért tarthatatlanok.

Azért, tudom, elegendő lesznek, akik majd szemüket meresztik, a kezüket csapják e könyv olvasása közben össze s talán a legbuzgóbban ép olyanok, akik a saját legtitkosabb gondolataikat találják itt kifejezve. Ép ezért gondolta a szerző, hogy kell, multhatatlanul szükséges e könyvet megírnia. A kornak súlyos betegsége a gyávaság. Nem mernek az emberek szint vallani, meggyőződésükért helyt állani nem merik tetteiket érzéseikkel összhangba hozni; azt tartják okosnak, hogy maradjunk külsőleg hívek a hagyományokhoz, még ha bensőnkben teljesen szakítottunk is velük; nem akarunk mást megbotránkoztatni, nem akarjuk mások előítéleteit megsérteni; s ezt úgy nevezik, hogy „tiszteljük mások meggyőződéseit”, azokét akik éppen nem tisztelik viszont a mieinket, hanem

kicsúfolják, üldözik s a legszívesebben végkép kiirtanák velünk magunkkal együtt.

A becsületességnek és férfias bátorságnak ez a hiánya élteti tovább a hazugságot s elodázza beláthatatlan időre az igazság diadalát. Így akarta tehát legalább a szerző teljesíteni a maga kötelességét önmaga, az igazság és a vele együttérzők iránt. Kimondta meggyőződéseit hangosan, minden tartózkodás nélkül. Ha az okosak, a ravaszok, a diplomatizálók, opportunisták, vagy már akárhogy nevezik is szépítgetve a képmutatók és hazugok magukat, mind meg mernék ezt tenni, talán nagy csodálkozásukra látnák, hogy már sok helyen ők vannak többségben s csak össze kell számlálniuk magukat, hogy erősebbek is legyenek s nemsokára nekik is sokkal jobb volna becsületesen és következetesen, mint kétszínűségben és ravaszágban élniök.

1883 nyarán.

A szerző.

Előszó a negyedik kiadáshoz.

E könyv első három kiadását olyan gyorsan, nem egészen hat hét alatt kapkodták el, hogy nem volt időm rajta változtatni vagy javítani, sőt csak az új nyomtatását átnézni se. Bíráló hangok eddig nagyon gyéren hangzottak el már akár az idő rövidege miatt, akár azért, mert tán azt remélik itt-ott, hogy könyvemet agyonhallgathatják. Annak a kevés bírálóknak, melyet olvastam, a kilenczidedrésze határozottan ellenséges indulatú, azok a barátaim, kiket a könyv máris szerzett, s kiknek meleg részvétét szívemből köszönöm,

arra ösztönöznek, hogy szálljak szembe támadóimmal. Sajnálom, hogy nem tehetek eleget kívánságuknak. Elvből nem akarok bírálóim kritikusa lenni. A szerző bevégezte szerepét, ha könyvét megírta. Az egyedüli, a mit még tehet, hogy javítson rajta, ha tud. Ne keljen azonban vitára bírálóival. Mert vagy le bírja könyve a maga életerejével győzni a támadóit s ekkor a szerző segítsége felesleges, vagy nincs annyi életereje, hogy magát megvédelmezze, ekkor a segítség is hiába.

De valóban ezt az általános elvet nem tekintve sincs támadóimnak mit mondanom. Rzokkal, akik személyeskednek, nincs mit foglalkoznom. Ha azt fogják rám, hogy könyvem csak könyvtárosi spekuláció, csak mély részvétemet tudom nyilvánítani az olyan szegény emberek iránt, akik valamely férfi-cselekedet rugóját mindenekelőtt a legalacsonyabb indítóokok közt keresik. Igazságtalanságra és gyűlöletre, kicsúfolásra és rágalomra egyébiránt el voltam készülve s ha még rosszabb jönne se leszek olyan naiv, hogy meg legyek lepődve, vagy panaszkodjam. De nem szorulnak eddig válaszra azok a bírálóim sem, akik úgy mutatják, mintha tárgyilagosak akarnának lenni.

Némelyik azt mondja nagyon tudós képpel olvasóinak, hogy gondolataim nem újak. Mit értenek ehhez ezek a derék emberké? Nem tettem meg az ő kedvükért, hogy minden egyedül tőlem származó vizsgálathoz kotkodácsoljak, mint a tyúk, mikor megtojt s minthogy nem tudják megismerni, mi új, mi régi, azt hiszik, nagyon ravaszok, ha elfintorítják az orrukat s az ételeket fitymálónak hangján így szólnak:

„ezt már mind régen tudtuk.” A valódi hozzáértő előtt e komikus szakértő képpel csak azt árulják el, hogy mily keveset értenek az itt tárgyalt kérdésekhez. A szakember igazságosabb lesz, s meghagyja nekem, ami a vallásos érzés eredetéről szóló fejtegetésekben, a közkeletű nemzetgazdaságtan bírálatában, a fejlődés elvének számos embertani, társadalomtani, lélektani alkalmazásában az enyém.

Más bírálók olyan állításokat adnak a számba, melyeknek ép az ellenkezőjét mondtam s nagy diadallal tanítanak aztán ki úgy, hogy a saját valódi nyilatkozataimat idézik velem szemben. Ismét mások olyan ellenmondásokat költenek rám, melyekre csakis úgy akadhattak, hogy könyvemet vagy egyáltalán nem is olvasták, vagy nem értették meg, vagy mert nem jóhiszeműek. Mindezen kifogások és ferdítésekkel szemben megvédelmezi magát a könyvem maga.

Egy szemrehányás van csupán, melyre mégsem akarnék bíráló ellenfeleimnek a felelettel adós maradni. Jellemző, hogy ez minden támadóm írásában megvan, azt vetik, t. i. mintha összebeszéltek volna, a szememre, hogy nem vagyok hivatott ilyen könyvet írni.

Ó, hogy ráismerek itt az én kedves németjeimre! Nem vagyok hivatott? Minek ez a kerülgetés? Mondjátok ki egyenesen, amit gondoltok: azt akarjátok mondani, hogy se tanár, se tanácsos nem vagyok, nincs semmi címem, nincs semmi hivatali állásom. „Micsoda, egy szabad, független író mer tudományos kérdésekkel komolyan foglalkozni, mer önállóan gondolkodni, vizsgálni s megoldásokat ajánlani? Ezt már igazán nem lehet tűrni. Ha már minden áron

írni akar, írjon lírai verseket; ez minden németnek
ősjoga. De kutatni az igazságot? Tanítani akarni?
Betörni arra a területre, mely csak a kinevezési ok-
mánnyal alkalmazott céhbeli ölcseknek van fenntartva?
Jaj neki! Ki a tolakodóval!Uszítsátok a kutyát is
utána! Hívatlan! Hívatlan!

Ezek a rendőri rangsoros világba belegaba-
lyodott lelkek, akik megtagadnák tőlem azt a hivatást,
hogy az igazságot kutassam és ki is mondjam, ha
azt hiszem, hogy megtaláltam, oly hivatás, mely
kötelessége minden épeszű és becsületes embernek,
jól ismert fajból valók ezek. Vannak elődeik a törté-
nelemben és a legendákban. Kiabálásuk olyan régi,
mint a szervezett tekintély. Mióta csak van hivatalos
bölcesség, megtagadták a jogosultságát s nem adták
meg a szót annak a szellemnek, mely nem volt meg
a hivatalos címtárban. Nálamnál végtelenül nagyobbak,
kiknek nem vagyok méltó, hogy a saruikat megold-
jam, el nem kerülhették ezt a sorsot. „Jöhet-e valami
jó Názáretből?” — kérdezték mélységes megvetéssel
mindig, valahányszor nem a sanhedrinből, hanem
szerény kunyhóból támadt új gondolat. De elég külö-
nös, a názáreti gondolatokat ez sohasem állította meg
diadalutjukban.

Én hát hívatlan vagyok. Megértettem. Igazatok
van. Nem tartozom a sanhedrinbe. Ignorálhattok,
vállvonogatva hátat fordíthattok. De a szegény halá-
szok, adószedők, a kis emberek, a szerencsétlenek
és nyomorultak, remélem, meg fognak hallgatni.
És nekem ez elég.

1883. november 27.

A szerző.

Mené, Tekel, Ulfarzin.

I.

Az emberiség, mely pedig mint Faust tudást és boldogságot áhít, talán sose volt még állapotával oly elégedetlen, mint mostanság. Egyre terjed a műveltség és civilizáció s meghódítja még a világ legvadabb tájait is. Ahol tegnap még sötétség uralkodott, ma ott a világosság napja ragyog. Az ember minden nappal új csodálatos felfedezésre virrad, mely lakhatóbbá teszi a földet s tűrhetőbbé az élet viszontagságait, megsokszorozza, de egyszersmind tolakodóbbakká teszi az élet örömeit. De hiába szaporodnak a jóllét e mindennemű eszközei, az emberiség elégedetlenebb, nyughatatlanabb, türelmetlenebb, mint valaha. Egyetlen óriási kórterem a művelt világ, melynek levegője bántó nyögéssel van telve, s melynek kórágynai vergődik mindenféle alakban a szenvedés. Járj országról-országra s kérdezd bekiáltozva mindenütt: „Lakik-e itt megelégedés? Van-e itt nyugalom és boldogság?” A felelet, mely visszaharsog feléd, mindenütt csak ez: „Menj tovább! Itt nincs az, amit te keressz” Hallgatózzál az országok határain: Mindenütt a harc és háború, lázadás és erőszakos gnyomás süvítő zaját hozza füledbe a szél.

Németországban a szocializmus millió egérfoga örli az állami és társadalmi intézmények alapjait és hiába a patkányfogó varázssípja, állami, tudományos és keresztyén szocializmus, hiába a mindenfelé pazar bőségben lerakott egérfogó: a kisebb fajta ostromállapot, a rendőrruralom: mindez egy pillanatra sem zavarja e fáradhatatlan rágcsálók zajtalan, földalatti romboló munkáját. Itt a szegényekben és a tudatlanokban az antiszemitizmus köpönyege alatt a vagyonos osztály elleni gyűlölet van növekedőben. Ott a középkori előjogok élvezőiben, az úgynevezett kiváltságos osztályban viszont a féltékenység nő: félti befolyását és hatalmát tehetségesebb versenytársaktól. Odább a zagyva idealizmussal telített ifjúságban pedig az a tuizó és jogosulatlan hazafiság ütötte fel fejét, mely nem elégszik meg a német hon egységével, hanem minden német nép nemzeti egységét is követeli. Valami titokzatos baj pedig, melyet százszor próbáltak, de egyszer se tudtak megmagyarázni, minden hónapban tízezzrel űzi ki ez országból az embereket túl a tengeren s minden német kikötőből egyre jobban dagadozva özönlik ki a kívándorlók áradata, a nemzet testének e súlyos vérvesztése, melyet a kormányzásnak semmiféle művészete elállítani nem tud. A politikai pártok barbár irtó háriorut vívnek egymással s a javak, melyekért a küzdelem folyik, egyik részen a középkor s az uralkodói önkény, másik részen pedig az újkor s a népek szabad rendelkezés joga.

Magyarország-Ausztriában az nemzetiség áll harcban egymással s igyekszik ártani egymásnak annyit, amennyit csak tud. A többség a birodalom minden

országában, sőt szinte minden falujában lábával tapos a kisebbség mellére s a kisebbség, ha már nem bír ellentállani, látszólag megadja magát, de szíve mélyén elkeseredve lázong e megadás ellen, s inkább az egész birodalom megdőlését is áhítozva kívánja, csak hogy a maga tűrhetetlen helyzetéből szabaduljon.

Oroszországban olyan állapotok uralkodnak, hogy ott szinte az őskori barbarizmusba való visszaesésről lehet beszélni. A kormányzó hatóságból hiányzik minden emberség; a hivatalnok nem az ország és a nép érdekeit viseli szívében, ami hivatása volna, hanem csupán a saját érdekeit, melyek kedvéért semmi jogtiprástól, megvesztegetéstől, sőt szemérmetlen rablástól, lopástól sem riad vissza. A műveltebb elemek a nihilizmusban keresik a kétségbeesés fegyverét a tűrhetetlen állapot ellen s ezerszámra áldozzák az életüket is arra, hogy dinamittal és revolverrel, tőrrel és tüzes üszökkel idézzék föl azt a véres forradalmat, mely nélkül, azt hiszik lázálmakban, új 'társadalmi rend fölépítése lehetetlen. A vezető államférfiak pedig, akik hivatva volnának keresni e szörnyű betegség orvoslását, a legkülönösebb gyógymódokra adják a fejüket, az egyik az orosz népet akarja nagykorúsítani s megajándékozni parlamenti intézményekkel; másoknak pedig csak abban van bizalmuk, ha egy elszánt ugrással beleugranak a nyílt ázsiai zsarnokság fertőjébe; kiűznek mindenféle európai vívmányt s megerősítik az istenkegyelméből való szent cári deespotizmust; a harmadik a „levezető” kúrában bízik és egy kis parázs háborút ajánl Németország, Magyarország-Ausztria, Törökország, ha kell, az egész világ ellen. A nép sötét tömege pedig, míg az orvosoknak ez a

hosszadalmas tanácskozása folyik, a zsidók fosztogatásával és öldöklésével mulat s már a főúri kastélyokra is kacsingat, míg a héber korcsmáját és zsinagógáját teszi földdel egyenlővé.

Angliában első tekintetre az alap szilárdnak, az állam épülete épnek látszik. Aki azonban a földre fekvé hallgatódzik, érezheti a remegését, hallhatja a föld alatti óriások tompa dübörgését, amint pörölyeikkel tömlöcük mennyezetét döngetik s a falak is, ha közelről nézzük meg, a dísz és aranyozás alatt veszedelmes repedéseket mutatnak, le egész az épület alapjáig. Az egyház s a születés és a pénz arisztokráciája szilárdan szervezve van s érdekközösségét helyesen fölismerve támogatja egymást. A polgári rend alázatosan alkalmazkodik az uralkodó osztály írott és nem írott törvényeihez, színből vallásos és nagy tisztelője a címeknek s esküszik rá, hogy csak az az előkelő, ami a felső tízezernek kedvére van, ellenben aljas és kimondhatatlan minden, ami azok érdekeit sérti. Csak a munkás és a bérlő (gazdálkodó) maradt ki ebből a szép uri társaságbő; ezek követelik a maguk részét a tőkéből és a földből; szabadgondolkodó és köztársasági egyesületeket alakítanak: öklüket rázzák a királyság és az arisztokrácia felé és a ki nem a pohár fenekén, hanem az angol proletárok szeméből igyekszik kiolvasni a jövőt, bizony sötétnek és viharosnak láthatja. — Irlandról nem is szólok. Itt a gazdasági forradalom máris folyamatban van, a gyilkosság emel torlaszt az utcán s az angol kormány, hacsak nem akarja vértengerbe fojtani a népet, megéri még, hogy a vagyontalan erővel veszi el a vagyonosok javait s olyan példát mutat, amely csak-

hamar követőkre talál magában Angliában és sok más helyen is.

Olaszországban a gyökeret még alig vert királyság csak ügygyel-bajjal tud megállani a köztársasági irányzat növekedő áradatával szemben. A lombárdiai rizsföldek és a romagnai vadon mocsarak láztól gyötört, pellagrától elsorvasztott napszámosnépe kívándorol, vagy ha otthon marad is a honi nyomorúságban, egymásközt a nagybirtokosok jogcímét feszegeti, miért kell nekik még csontjaikból a velőt is odaadniok napi 50 centesimiért. Az ifjúságnak, mert Olaszország egyesítése óta nincs már miért lelkesednie, az irredenta kínálkozik a régi helyébe új ideálnak. A nép rejtett szenvedéseit egyes gonosz jelek árulják el: délen a kamorraés maffia, Toszkanában a vallási fanatizmus és a kommunisztikus őskeresztyén mozgalmak.

Még nem régen is *Franciaország* volt az, mely az összes európai államok között a legjobb állami egészséggel dicsekedhetett: de mennyi beteges hajlandóság, mennyi csirája a jövő bajoknak ott is! Nagy városaiban minden utcasarkon heveskedő népszónokok prédikálják a vagyonfelosztást és a — petróleumot; a negyedik rend hol lármázva, hol csendben igyekszik magának szerezni meg a kormányzást, hogy kikergesse az 1789 óta egyedül uralkodó polgári rendet a hivatalokból és színekúrákból, a parlamentből és a községi képviselőtestületekből; a régi pártok látják, hogy közel a kikerülhetetlen összetűzés napja s készülődnek rá, de csak csüggedten, bizalom nélkül, remény nélkül, egység nélkül, klerikális, monarchikus és katonai diktatori csinyte veséssel.

S minek a szót még a kisebb államokra vesztegetni? A spanyolnak már a neve is a karlistákat s a kantonális szétszakadozást juttatja eszünkbe. Norvégiában a kormány és a népképviselőlet közötti küzdelmekre gondolunk, melyekben úgy benne van már burkoltan a köztársaság, mint az alma húsában a magja. Dániának megvan a maga parasztpártja s krónikus kormányválságai. Belgiumnak harcvágyó ultramontánizmusa. Minden országnak megvan a maga súlyos baja, a hatalmasnak csak úgy, mint a gyengének, s azt hiszik, azzal szerezhetnek ha már gyógyulást nem is, de legalább könnyebülést, hogy évről-évre jobban szorongó aggódással áldoznak milliókat a militarizmus oltárán, mint nagy urak a középkorban áldozták vagyonukat az egyháznak, ha valami veszedelmes bajukból szerettek volna kigyógyulni.

II.

De ellentét a kormányok és a nép között, gyűlölködés a politikai pártok között, forrongás a társadalom egyes rétegeiben: mindez csak egyik formája a jelenkor általános betegségének, mely minden országban egy és ugyanaz, bárha mindenütt más neve van is, hol nihilizmus, hol feniánizmus, hol szocializmus, hol antisemita, hol irredentista mozgalom, ugyane betegségnek másik, még súlyosabb formája az a mélységes elkedvetlenedés és meghasonlás, melyet érez szellemi világában nemzetektől és pártoktól függetlenül, politikai határookra és társadalmi állásra tekintet nélkül minden egész ember, aki a mai

műveltség legfelső színvonalán áll és amely ép olyan jellemző vonása korunknak, mint volt az élet félelem nélküli öröme a klasszikus ókornak és a vallásosság a korai középkornak. Mindenkinek megvan az a bosszús, kellemetlen érzése, (melynek ha nem jár boncoló elmével végére, ezer véletlen, közeli s mindig téves okot keres s mely arra készítetik hogy a társas együttélésnek minden jelenségét élesen bírálja, kegyetlenül gáncsolja, sőt teljesen elítélje. Ezt a türelmetlenséget, melyet izgat és keserít minden külső benyomás, az egyik idegességnek, a másik pesszimizmusnak, a harmadik skepticizmusnak nevezi. De csak a neve sokféle, maga a baj ugyanaz.

Ez a baj jelentkezik az emberi szellem minden megnyilvánulásában. Az irodalomban és a művészetben, a bölcsészetben és a pozitív tudományokban, a politikában és a közgazdaság tudományában egyaránt észrevehető e baj sápasztó színezése. Legelső nyomait látjuk már az előző század végén a szépirodalomban, aminthogy ép a költői alkotás az emberi szellemnek az a működése, mely a legérzékenyebben reagál a társadalom alkotmányában beálló legcsekélyebb zavarokra és változásokra is. Az előkelő körök még aljas kéjelgésben tobzódtak, úgy, hogy egész életük egyetlen orgia volt; a nyárspolgár pedig nem látott tovább az orránál s még bambán megelégedettnek látszott a világ folyásával akkor, amikor már elhangzott J. J. Rousseau kiáltása, hogy szakítsunk a jellemei, amelynek pedig oly sok szépsége volt, térjünk vissza a természethez, amivel ő bizonyára nem az ősi barbár állapotot értette, hanem olyasvalamit, ami a meglevőtől különböző, sőt annak

lehetőleg egyenes ellentéte. Kiáltása minden kortársában olyan visszhangot ébresztett, mint mikor egy hang rnegzendítésére megszólalnak a közelben levő ugyanarra a hangra hangolt hurok mind. Ez bizonyítja, hogy a Rousseau hangulata már megvolt a lelkekben mindenütt. Az embereken, ábrándozókat és filisztereket egyaránt forró vágy ragadta meg, őserdők és ősi életmódok után s ez még akkor komikus ellentétben állott azzal a buzgósággal, amelylyel siettek annak a megvetett civilizációnak összes túlfinomult gyönyöreit és bűneit kiélvezni.

Rousseaunak ez a kívánsága, hogy térjünk vissza a természethez, volt a német romantika forrása is. Nem más ez sem, mint következetlen rousseauizmus, melynek nincs bátorsága végig menni a megkezdett úton. A romantika nem megy vissza egész a történelem előtti korig, hanem megállapodik már egy közelebbi állomáson, a középkornál. Az a középkor, melyet a romantika olyan ragyogó színekkel fest, szintén nem az igazi történelmi középkor, csakúgy, mint ahogy a Rousseau természetes állapota nem az ősemberek igazi állapota. Mindkét esetben a képzelet önkényes szüleményéről van szó, mely azonos módszer szerint építi fel a maga mesterséges világát, t. i. úgy, hogy minden ízében ellentéte legyen a meglevőnek; mindkét irány ugyanazon tudatos vagy öntudatlan alapérzések megnyilvánulása, t. i. menekülni ebből a ki nem elégitő jelenből, azzal a ki nem mondott mellékgondolattal, hogy a meglevőnél minden más állapot csak jobb lehet.

Ha ez irodalmi irány családfáját tovább követjük, a francia romantikára jutunk, mely édes leánya

a németnek; majd pedig a Byron-féle világmegvetésre, mely ugyanannak a fának egy külön hajtása. Ezen a Byron-féle ágon következnek Németországban a világfájdalom költői, Oroszországban Puskin, Franciaországban Musset, Olaszországban Leopardi. Szellemi arculatukon közös vonás az a tragikus elégedetlenség a világ tényleges állapotával, melynek az egyik megindító panaszokban, a másik önmaga keserű kigunyolásában, a harmadik jobb viszonyok után való túlhajtott epekedésben ad kifejezést.

S vájjon a mi mai nemzedékünk irodalma, az utolsó két évtized szépirodalmi alkotása is nem teljességgel ilyen, a jelenből és annak viszontagságaiból való menekülő kísérlet-e? A közönség azokon a regényeken és költeményeken kap, melyek mentől tá^x volabbi országokról és korokról szólnak. Mohón falja Freytag Gusztáv és Dahn Félix ó-német életképeit, Scheffelnek és majmolóinak középkori dalait, Ebers és Eckstein egyiptomi, korintusi és római történeteit, vagy ha egyszer nagykegyesen olyan könyvet tüntet is ki, mely teszi, mintha modern szemrehányást tárgyalna, ezt is csak a hazug, betegesen érzélgős idealizmussal lehet beajánlani, mag kell próbálnia, hogy a mi viseletünkbe olyan embereket bujtasson, viszonyainkba olyan eseményeket hazudjon, amilyeneket vágyaink kivannak, de aminőket soha senki se látott.

Az ango! szépirodalom már régóta nem hű tükre a valóságnak. Ha épen nem mindenféle gonoszsgot és gabszsgot, gyilkosszsgot, rablást, lopást, csábítást, végrendelet hamisítást fest, mint ahogy gyakran öregkori kéjtelgesszel teszi, akkor a jók számára

berendezett mintaszerű világot rajzol, melyben a nemesség csupa szép, büszke, bölcs, nagylelkű és gazdag, a közpolgár istenfélő s az előkelőkkel szemben csupa alázat, melyben az erényeseket megdicsérik a grófok és bárók, a rosszakat pedig becsukja a rendőrség; szóval olyan világot, mely nem egyéb, mint fnglia minden ízében recsegő^ belül már halott és rothadt mostani társadalmi rendjének gyermekes eszményítése.

Csak a francia irodalom látszik, legalább első tekintetre olyannak, mintha nem illenék bele e keretbe. De szintén csak első tekintetre. Igaz, hogy tekintetét tudatosan és kizáróan csak a jelenre s a valóságra szegezi. Nem epedezik, nem sóhajtozik sem a múlt, sem a jövő után jobb, vagy legalább másféle eszményekért. új művészi elvnek hódol, melyet naturalizmusnak nevezett el. De nézzük csak meg jobban: Vájjon bizonyítéka-e a naturalizmus a meglevő állapotokkal való elégedettségnek s ellentété-e ebben az értelemben annak a hazug történelmi és fantasztikus idealizmusnak, melyről azt állítom, hogy nem egyéb, mint a ténylegestől való undornak s a való viszonyokból való kiemelkedés utáni vágyódásnak erős megnyilvánulása? Melyek is azok -a témák, melyeket a naturalizmus rövidlátóan annyiszor becsmértelt egyoldalúsággal tárgyalni szeret? Talán a boldogság képeit tárja elének? Talán e földi élet egyes szép és megnyugtató oldalait ecseteli? Nem. A civilizációnak s különösen a nagyvárosi civilizációnak legundokabb, legvigasztalanabb képein időzik. Azon fáradozik, hogy mindenütt a bomlást, a szenvedést, az ingadozó erkölcsöket, a halálos beteg embert, a hal-

dokló társadalmat tüntesse elő s minden könyvnek, amely ehhez az irányhoz tartozik, a végén mintha valami szomorú hang ezt az egyhangúan ismétlődő mondást mormolná: „Látod-e, megkínzott olvasóm, ez az élet, amelyet itt kérlelhetetlen őszinteséggel festettem elibéd, igazán nem érdemes rá, hogy leéljük.” Ez az a ki nem mondott alapgondolat, melyet a naturalisztikus irodalom minden terméke bizonyít; ez a könyveknek a kiinduló pontja és a végső morálja. S ez ugyanaz az alapgondolat, amelyen a német és angol irodalom hazug idealizmusa épült.

A két irány nemhogy ellenkeznék egymással, sőt inkább ugyanazon egy cél felé tart. A naturalizmus a kezdő tételt mondja ki, az idealizmus pedig a következtetést vonja le belőle, amaz azt mondja: „A mai állapotok tűrhetetlenek”, ez pedig hozzáteszi: „El tehát velük, igyekezzünk elfelejtkezni róluk egy pillanatra s álmodjunk bele magunkat azokba a vigasztaló ideális állapotokba, melyeket itt olvasóim elé varázsolok.” Az az író, aki a kalandorlovagok vig életéről, jámbor szüzekről, szívükben szerelemmel, kezükben liliommal, hajnalpírban égő hegycsúcsokon regényes várakról énekel lelkes versekben és akit a meghatott filiszter „nemes költőnek” nevez, csak kiegészítő névmása annak a másik írónak, aki a tollával, mint valami piszkafával, mindig az iszapban turkál s akit ugyanaz a filiszter nem tud elég kemény szavakkal elítélni és megvetni.

Az irodalommal kissé hosszabban időztem, mert elvégre is ez a legtöbb oldalú és legtökéletesebb forma, melyben egyes korok szellemi élete megnyilvánul. De korunkban az emberi gondolat minden

más megnyilatkozásán is fel lehet ismerni ugyanazokat a jellemvonásokat, melyekből az egykorú irodalom jellemző képe alakul. Mindenfelé csak nyugtalanság, kedvetlenség és elkeseredés, mely egyszer a tűrhetetlen való világ miatti fájdalomban vagy haragban állapodik meg, máskor az összes életviszonyok megváltoztatásának határozott óhajtásáig fejlődik. A képzőművészeteknek régebbi korokban a szép ábrázolása volt a tartalmuk. Festő és szobrász csak tetszetős oldalait látta a világnak és az életnek. Mikor Phidias Zeusát faragja, vagy Raphael Madonnáját festi, az emberi formák gyermeketeg csodálása ihleti meg kezüket. E művészeket a természet alkotásaival való vidám elégedettség tölti el s ha itt-ott finom érzékük valami kis tökéletlenségét fedezi is föl, akkor is sietnek diszkrét javítgatással, azaz engesztelő és idealizáló kézzel siklani át rajta.

A mai művészet nem ismeri sem a gyermeketeg csodálatot, sem a vidám elégedettséget. A természetet ráncolt szemöldökkel és haragvó tekintettel nézi, mely különösen a hibák és a csúnya vonások felfedezésében gyakorlott; az igazság örve alatt megakad a jelenség minden hiányosságán s önkénytelenül túlozza már csak azzal is, hogy rámutat és kiemeli. Az igazság örve alatt mondom, mert hisz az igazságot magát úgy sem áll módunkban megfogni. A művész szükségképen csak úgy adja vissza a tárgyát, ahogy ő maga egyéniségével látja és érzi és Courbet rut kőtörő munkása ép olyan alanyi és ellenkező irányban ép olyan messze áll az abszolút igazságtól, mint Leonardo szende Mona Lisája, melyért Vasari ép a természetessége miatt lelkesedik. Sőt a modern

művészet ott is, ahol a szép elismerését meg nem, tagadhatja, ahol kénytelen-kelletlen meghajol előtte azzal, hogy ábrázolja is, még ott is azon van, hogy sarat dobjon rá: olyan célzást csempész bele az ábrázolásba, hogy a nemes és tiszta forma alacsony célokra szolgál s ezzel meg van szentségtelenítve.

Így rágalmazzák meg a meztelen női test fenéségét az érzékiség és ledérség egy vonásával, mely napjainkban az efajta képek egyikéből sem hiányzik s a fogékony érzékű szemlélőre olyanformán hat, miként az az alattomos sugdosás: „Ó, ha a világ mindent tudna,” melyet a szalonban a pletykázó dáma suttog a szomszédnője fülébe, mikor valaki egy ismerősük erényeit magasztalja. A régebbi művészet jóleső meglepődöttséggel szemlélte a jelenségeket, a mai pedig a természettel való keserű elégedetlenséggel. Amaz földicséri tárgyát, ez panaszkodik rá. Amaz állandó dicsének, ez végnélküli és nem is mindig igazságos kritika. Az a felfogás, a melyből mind a kettő fakad, egyik esetben az, hogy mi minden világok között a legszebbikben élünk, a másikban pedig az, hogy ez a mi világunk már alig lehetne csúnyább, mint amilyen.

A bölcseletben, már akár a céhbeli, a főiskolák katedráin hirdetett filozófiában, akár abban, amelyet egészen szabadon műveinek a tanult emberek, akik anélkül, hogy szakemberek volnának, érdeklődnek a tudás magasabb problémái iránt, mondom, a bölcseletben a pesszimizmus a divat. Schopenhauer az isten és Hartmann az ő prófétája. Comte Ágost pozitívizmusa, mint doktrína, nem mutat föl haladást s mint iskola, nem terjed, mert még követői is belátták

hogy módszere nagyon is szűk és célja nem elég magas. A francia bölcsesek úgyszólván csak a pszichológiának, vagy pontosabban mondva, a pszichofiziológiának élnek. Az angol filozófiát alig lehet már metafizikának nevezni, mert lemondott arról, hogy legmagasztosabb feladatával, megnyugtató világfel fogás keresésével foglalkozzék, csak másodrangú gyakorlati kérdésekkel törődik. John Stuart Mill főképpen a logikába, tehát az emberi gondolkodás alak tanába zárkózik el. Herbert Spencer a társadalom tudományt képviseli, vagyis azokat a szellemi és erkölcsi kérdéseket, melyek az emberek együttéléséből merülnek fel. Bain a nevelés elméletét kultiválja, tehát alkalmazott pszichológiát és morálfilozófiát csinál. Csak Németországban él még a metafizika, de ez sötét és vigasztalan. A jó doktor Panglossz meghalt s örököse nem maradt. A Hegelizmus, mely minden meglévőhöz talált elégséges alapot s belebeszélve önmagába, hogy ami létező, az logikus és szükséges is, ebből még valamelyes megnyugvást és elégedettséget merített, az elkoptatott rendszerek lomtárába került s a világot ama filozófia hódítja meg, mely tragikusan abban csúcsosodik ki, hogy ezt a tűrhetetlen világrendet a semmiségnek kell átadni úgy, hogy az összes lények határozzák rá magukat a nemlétezésre.

A gazdaság terén a kornak ugyanez a betegsége más, de nem kevésbé jellemző formában jelentkezik. A gazdagok közt hiába keressük a vagyon nyugodt biztosságának érzetét és a benne talált örömet, de a szegények közt is hiába a türelmes belenyugvást abba a nélkülözésbe, amelyen emberi számítás sze-

rint mégis csak nem változtathatnak. A gazdagot bizonytalan aggodalom üldözi valami közeledő veszedelem miatt; az emberekből és viszonyokból homályos, de azért nagyon is igaz fenyegetés érezhető ki, mely neki szól s vagyona pusztá kölcsönnek tetszik neki. melyet máról-holnapra rövid utón visszakövetelhetnek tőle. A szegényt az irigység keseríti s a másinak vagyona utáni sóvárgás izgatja, sem önmagában, sem ahogy felfogni tanulta, a világrendben nem talál meggyőző okokat arra, miért maradjon ő szegény s az élet örömeinek asztalától eltiltva, haragos türelmetlenséggel figyel benső sugallatokra, melyek azt suttogják, hogy neki ép annyi jussa van a földi javaknak ráeső részéhez, mint a gazdagnak. A vagyonos retteg a gazdasági állapotok változásától, a vagyontalan pedig reménykedik benne és törekszik is rá, de hogy azok változatlanul így maradjanak, mint ma, ennek a lehetőségében még azok sem hisznek már, akik kétségeiket és aggodalmaikat bevallani nem akarják.

S mire tanít bennünket a belpolitika minden művelt államban, kivétel nélkül mindegyikben? Az ellentétek mindenütt merevebbek, a pártküzdelmek elkeseredettebbek, mint ezelőtt bármikor. A meglevőnek mérsékelt védelmezői kihalnak és nemsokára a föld színéről is eltűnnek. Hasztalan keresünk majd olyan kviétista politikust, aki meg merné próbálni annak a felhívásnak keresni párthíveket, hogy a fennálló intézményeket nem kell bántani, hanem úgy kell meghagyni, ahogy vannak. Konzervatívok már nincsenek. A politika szótárából is ki kellene már hagyni ezt az elnevezést, ha szigorúan ragaszkodnak betű-

szerinti értelméhez. Konzervatív az, aki fenn akarja tartani a ma meglevőt. De ma már nincs, aki erre szorítkoznék. A defenzíva már nem járja, nem elég a politikai küzdelmekben. Csak az offenzívát gyakorolja. Ma már csak reakció és reform járja, azaz forradalom visszafelé, vagy előre. Amaz a multat akarja visszaállítani, ez pedig a jövő bekövetkezését siettetni. A jelent egyaránt megveti a reakcionárius is csakúgy, mint a liberális.

Az általános nyugtalanságnak és benső meghasonlásnak sokszor és erősen érezhető visszahatása van az egyéni életre. Irtóznak a való világ szemléletétől és megértésétől s ezer vonás mutatja, mily elijesztő messze terjed már ez az irtózás. Buzgón igyekszünk meghamisítani az érzéki észrevevés és az öntudat eszközeit azzal, hogy mindenféle izgató és altató méreggel próbáljuk másként hangolni idegrendszerünket; ez bizonyítja ösztönszerű ellenszenvűnket a jelenségek és viszonyok igazságával szemben. Nem akarjuk a »Ding an sich» régi problémáját bővebben fejtegetni. Az bizonyos, hogy mi csak a saját szervezetünkben végbemenő változásokat vehetjük egyenesen észre, nem azokat, amelyek rajtunk kívül történnek. De a bennünk végbemenő változásokat a legnagyobb valószínűséggel rajtunk kívül levő dolgok okozzák s az már bizonyos, hogy észrevevésünk sokkal igazibb képet ad a dolgokról, ha azt csupán normálisan működő szervezetünknek természetes fogyatékosága befolyásolja, mintha e kikerülhetetlen hibaforráshoz még az a zavar is hozzájárul, melyet szándékosan idézünk elő idegrendszerünk működésében a különböző mérgekkel. Csak

ha a körülünk végbemenő folyamatok észrevétele már akár tudatosan, akár öntudatlanul állandóan rossz érzést kelt bennünk, ekkor támad az az ép olyan állandó vágyunk, hogy ez észrevételt magunktól távol tartsuk vagy olykép módosítsuk, hogy kellemesebbek legyenek.

Ez az oka, miért mutatja a statisztika mindenütt az alkohol és dohányfogyasztás folytonos fokozódását, miért terjed oly ijesztően az ópium és morfiument divatja, miért kapnak a műveltebbek oly mohósággal minden új kábító vagy izgató szeren, melyet a tudomány nekik fökfedez s hogy miért látunk ma már iszákosokon és morfinistákon kívül szokványos klorát, kloroform és éterivókat is. Ugyanazt míveli a művelt emberiség nagyban, amit az egyes kicsiben: bánatát a pohárba öli. Szabadulni akar a sivár valótól s az óhajtott illúziókat azokban a szerekben keresi, melyekben feltalálhatja.

Karöltve jár ezzel az ösztönszerű önámítással s a valóságtól való ideiglenes meneküléssel a végleges menekülés ebből a létből: az öngyilkosság mindenütt, különösen a műveltebb államokban abban a mértékben szaporodik, mint a szesz és a bódító szereik fogyasztása nő. Bizonyos tompa elkeseredés, melyet néha tudatosan, máskor csak homályos, de soha nem szűnő elégedetlenség alakjában éreznek a küzdő felek, bosszús izgalomban tartja mindegyiket s a létért folytatott küzdelemnek olyan vad és ördögi formákat ad a modern társadalomban, aminők a régebbi korszakokban ismeretlenek voltak. Ez a küzdelem már nem a lovagias ellenfelek viadala, akik üdvözlik egymást, mielőtt kardot rántanak, mint a

franciák és angolok a fontenoy-i csata előtt, hanem vértől és bortól ittas orgyilkosok ádáz dulakodása, kik állatias kegyetlenséggel rohannak egymásnak s pardont sem nem kérnek, sem nem adnak.

Panaszkodnak, hogy ritkák lesznek a nagy jellemek. Mi a jellem? Olyan egyéniség, mely néhány egyszerű erkölcsi elvet biztos tájékozottsággal követ, mert jóknak ismerte fel őket s vezéreinek választotta egész élete folyamára. A skepticismus nem enged jellemeket fejlődni, mert kizárja a vezető elvekbe vetett hitet. Ha a sarkcsillag kialszik s a föld mágneses sarka eltűnik, az iránytűnek sem vehetjük hasznát. Nincs szilárd pont, amely felé mutasson. A skepticismus azonban, divatos betegség maga is, megint csak a létezővel való elégedetlenség érzetének egy másik formája. Mert arra a felfogásra, hogy minden hiábavaló, hogy nem érdemes lelkesedni, magunkat megerőltetni, a kötelességnek a szeszélylyel harcot vívni szintén csak az jut, aki minden meglevőt boszantóan hiányosnak és elégtelennek érez és megvetni tanult.

Irodalom és művészet, bölcsélet, politika és gazdasági élet, a társadalmi és egyéni élet minden jelensége egyetlen közös vonást tüntet föl: s ez keserű elégedetlenség a világ mai állapotával. Az emberi szellemnek mindeme különféle megnyilvánulásából egyetlen fájdalmas kiáltás hangzik felénk, melyet ha érthető nyelvre akarnánk fordítani, e szóval fordíthatnók: „Ki, csak ki ebből a mai világból!”

III.

Egy kérdés nyomul itt előtérbe: Csak a jelenkornak a képe ez? Nem ülik-e mindez minden régebbi korra is?

Távol áll tőlem, hogy mint a római költő mondja: „a múlt idők magasztalója” legyenek. Nem hiszem, hogy aranykorszak volt valaha. Az ember kétségtelesen mindig szenvedett; mindig elégedetlen volt és sohasem volt boldog.

A pesszimizmusnak természeti oka van bennünk s már szervezetünk alkotásánál fogva alá vagyunk vetve szenvedéseknek. Énünkről is csak úgy szerzünk tudomást, hogy szenvedünk. Énünk ugyanis csak korlátolt voltának érzése folytán válik tudatossá s korlátolt voltának érzetét viszont az énünkön kívül álló dolgokkal való többé-kevésbé gyöngédtelen összeütközés ébreszti bennünk. Sötét szobában csak akkor vesszük észre a falat, mikor fejvel vagy kézzel nekimegyünk. Öntudatát tehát fájdalomérzés árán vásárolja meg az ember s a tárgy és az alany ellentétét csak állandó kellemetlen érzés révén ismeri meg. De ha igaz is, hogy az emberiség mindig szenvedett és panaszkodott, hogy minden időben érezte a kívánság és a teljesedés, az eszmény és a valóság fájó ellentétét, ép így igaz az is, hogy még soha nem volt az emberek elégedetlensége olyan mélyeseges és olyan általános, nem volt oly gyakori, nem nyilvánult olyan radikális formákban, mint ma.

Pártviszályok és forradalmak, ameddig csak visszatekinthetünk a történelem folyamán, mindig voltak. Felületes szemlélő sokszor azt hihetné, hogy

csak néhány vezetőnek önző becsvágya az oka az ilyen mozgalmaknak, melyektől, bár ők adnak nekik súlyt, a tömegek az ily rövidlátó felfogás szerint voltaképen idegenek maradnak. Én azonban nem tartom jogosultnak, hogy e mozgalmakat vezetőikkel azonosítsák. Pártok csupán olyan jelszavak körül alakulnak és tömörülnek, amelyekben a nép egyes részei a maguk homályos törekvéseinek kifejezését vélik fellelni és habár szabály szerint csakugyan önző becsvágy használja ki a maga javára a tömeg elemi szenvedélyeit, mint a gyáros a víz, gőz, szél erejét, csak úgy érheti el célját, ha legalább mutatja, hogy közóhajok megvalósítására törekszik. A pártküzdelem a tömegnek ugyanaz, mint a tehervívó mozdulata, mellyel terhét egyik válláról a másikra veti, hogy némi, bár csak látszólagos könnyebbülést szerezzen magának; a forradalmak pedig zivatarok, melyek a nép eszményei és a valóságos állapotok színvonalának kiegyenlítését célozzák. Sohasem önkényesek, hanem természeti törvények hatásai csakúgy, mint az orkán, mely a körlevegőnek hőkülönbség által okozott nyomáseltéréseit egyenlíti ki, vagy mint a vízesés, mely két vízmeder tükrét egy magasságba hozza. — Mihelyt a nép kívánságai és tényleges viszonyai között a nívókülönbség túlnagy, kitör természetzerű szükséggel a forradalom, melyet a szervezett erőhatalom egy ideig mesterséges gátak közé szoríthat ugyan, de soká föl nem tartóztathat, A történelem összes bizonyosságai között tehát ép a forradalmak azok, melyek módot adnak nekünk arra, hogy erejükből, terjedelmükből és céljaikból valamely kor elégedetlenségének fokára és tárgyaira következtessünk.

Nos hát: minden forradalom, amelyet csak fölgyezett a történelem egész a legújabb időkig, aránylag csekély kiterjedésű volt, s csak korlátolt számú túrheterlennek talált körülmény ellen irányult. A közársasági antik Róma belpolitikája a plebejusok harcaival van tele a patríciusok ellen. Mik voltak az alsórendű tömeg törekvései, melyeket a Catilina és a Gracchusok neveiben látunk megszemélyesítve? Csekélyke részt akartak a közös földbirtokból s beleszólást az állam ügyeinek intézésébe. Az antik közéletben az egyes polgároknak igen erősen fejlett érzéke volt az állami összetartozás s az ebből folyó jogok és kötelmek iránt. Önmagában az egyén siralmas töredéknek érezte magát, egész és teljes ember a saját szemében is csak akkor volt, ha mint szükséges alkatrészt, a maga helyén illeszkedhetett bele az állam gépezetébe. A római plebejus egy gazdag ház jogtalanul megvetett és kitagadott kisebbik fiának látta magát s azért küzdött, hogy helye legyen az atyai asztal mellett s szava a családi tanácsban. De eszébe sem jutott az állam és a társadalom fennálló rendje ellen támadni. Erre a római plebejus is büszke volt s szívesen vetette magát alája. Előkelő származása miatt ő a patríciust is megbecsülte s nem irigyelte tőle sem az istenek templomában öröklött díshelyét, sem magasabb rangjának külső jelvényeit. Elégedetten foglalta el a társadalmi és gazdasági rangsor meredek lépcsőzetén azt a fokot, melyre őt a születés megmásíthatlan esélye állította s ha tisztelettel tekintett maga fölé a lovag és szenátorcsaládokra, viszont önérzettel látta maga alatt a rab vagy féligrab tömegeket, a rabszolgákat és a szabadosokat.

Sokkal mélyebb volt már azon rabszolgák elégedetlensége, akik a köztársaság és császárság közötti zavaros átmeneti időben lázadtak ismételten fel s félelmesen tragikus küzdelmekben életüknek feláldozásával is tiltakoztak a fennálló társadalmi rend ellen. Ebben a névtelen tömegben, mely a Spartacus meglepően nagy arányú alakjának volt eleven fundamentuma, itt sejtjük először annak az izzó kétségnek maradosását és dúását, hogy mindennek ami van, igazán úgy kell-e lennie, ahogy van, annak a kétségnek, mely úgylátszik nincs még belesütve, ama teherhordó egyiptomiak sebhelyei közé, akiket a templomok és sirok régi falképein hosszú, néma, vigasztalan sorokban látunk s amelynek kínzó érintését nem érezte meg a kétszáz millió hindu sem, kik még ma is némán viselik az angolok igáját, mint elviselték évezredek óta kasztrendszerüket. De a Spartacus pártbívei sem voltak sem radikálisok, sem pesszimisták a szó mai értelmében. S ép ezért csak a fulánk ellen támadtak, nem az ellen, akitől jött. Haragjuk nem a világrend miatt volt, hanem csak azon hely miatt, amely abban nekik jutott. Belátták-e vajjon, hogy az ész nem igazolja akarattal és értelemmel bíró embereknek, mint barmoknak és élettelen tárgyaknak tulajdon gyanánt való birtokolását? Épenséggel nem. A rabszolgaság intézményét ők elfogadták és jóváhagyták, csak maguk nem akartak rabszolgák lenni. Ideáljuk nem a társadalom értelmetlen formájának szétrombolása, hanem csak szerepcsere volt. Ezeket a forradalmárokat pedig nem volt nehéz kielégíteni. Csak egy győzelem kellett, s a kétségbeesettekől elégedettek, lázadókból a társadalom támaszai lettek.

Mélyebb szellemi jelentősége volt a középkor nagy mozgalmainak. A képrombolás, a keresztes háborúk, a valdenzisek és albigenzisek fanatizmusa a lelkeknek súlyosabb nyugtalanságát leplezik. Napkeleti meseországok titokzatos varázsa durva kedélyekre csak akkor tud hatni, ha homályos ösztönük üzi őket a megszokott viszonyok változtatására. Azoknak a százezreknek, akik tódultak Európából Palesztina felé, mely az ő szemükben valamely ismeretlen romlottság színében tűnhetett fel, nem annyira a keresztes lobogó volt a vezetőjük, mint inkább valami fénylő ködalak, mely előttük haladt s melyet mindnyájan lelki szemeikkel láttak s e vezető volt az ideál. A boldog bizonyára nem hagyta itthon megszokott kényelmét, hogy a szent sírhoz zarándokoljon; csak a kereső, az áhítózó ment, aki változást, jobbulást óhajtott. És azok az emberek, akik hitükért ölték és magukat leölték, akik csekélyke kételkedés kedvéért máglyára léptek, vagy egész népeket irtottak ki, egészen bizonyos, hogy szintén nem voltak a jelennek megelégedett élvezői. Mert akinek a lelki üdvössége miatt, tehát a jövő élet boldogságának feltételei miatt vannak olyan lázas aggodalmai, aki a síron túl ígért életre annyi áldozattal, erőfeszítéssel, szenvedések árán bir készülni, annak ez a világ, ez a testi élet elegendő örömeket bizonyára nem adott.

A középkorban tehát kétségkívül szintén elégedetlen és nyugtalan volt az emberiség. Ami mégis visszatartotta a fennálló rend elleni erőszakos lázadástól, az a vallás volt, melyben talált annyi vigaszt és megnyugvást, hogy minden földi bajt könnyen, sőt szinte vígan tudott elviselni. Aki bizalommal várja

a jövő boldogságot, az nem törődik ideigvaló bajai-
val s föl sem veszi őket.

De az emberiség fejlődött tovább s a hit vigasza
kezdett kiapadni. Eljött az idő, mikor a vallás már
nem volt az elégedetlenek lázadó kedvének olyan
biztosan működő szelepje. Ez válságos pillanat volt.
Kis híjja volt, hogy az a kételkedés és meghasonlás,
mely csak napjaink sajátja, már nem négyszáz évvel
ezelőtt fogta el a kedélyeket. De hát az emberek nem
engedték kedves illúzióikat minden ellenkezés nélkül
elrabolni, sőt nagy iparkodással törekedtek még vala-
meddig megőrizni.

Ezt a vigasztaló ideálért folytatott küzdelmet
nevezi a történelem reformációnak. Ennek az volt a
hatása, hogy az embereknek egy kellemes mámorból
való fölébredését századokkal késleltette. De már
akkor vannak olyan pesszimizmus keletkezésére valló
jelek, melyet a jobb létbe vetett hit már nem bírt
féken tartani. A német parasztlázadás már olyan el-
keseredett emberek műve volt, akiknek szemében -a
mennyország nem volt elég kárpótlás a földi nyomor-
úságért, akik erőszakos kézzel akartak némi részlet-
fizetést. kicsikarni a jövő boldogság számlájára.

Egészen a francia forradalomig kell mennünk,
hogy olyan állapotot találjunk, melyben a nép már
eléggé túrheterlennek érzi a meglevőt, hogy minden
áldozat árán el igyekezzék takarítani az utjából
Az emberiség történetében itt látunk először olyan
nagy kiterjedésű népmozgalmat, mely nem egyes
meghatározott bajok, hanem az összes állapotok egész
rendszere ellen támad. Itt már nem a szegények
akarnak az ager publicus birtokába ülni, mint a

római plebejusok, nem kitagadottak és gyámság alatt tartottak akarják maguknak az önrendelkezés és emberi méltóság jogait kivívni, mint a Spartacus rab-szolgái, nem egyes osztályok akarnak maguknak kiváltságokat biztosítani, mint a középkori polgárok a városi lázadásokban, sem nem vigasztalást kereső álmódosók védik álmaiknak legvigasztalóbbnak vélt formáját a szellemi kényszer ellen, mint a valdenzisek, albigenzisek, hugenották és a reformáció harcosai. Ez mind megvan a nagy forradalomban, de van benne ennél több, van még egyéb is. Ez a forradalom anyagi, s egyszersmind szellemi is. „Megtagadja a hitet s kérdésessé teszi a magántulajdon hagyományos formáját, új alapokon és új terv szerint igyekszik felépíteni az államot és a társadalmat. — Az a törekvése, hogy testnek-léleknek kellemesebb létfeltételeket teremtsen. Robbanása olyan, hogy nemcsak egy-egy gyöngébb pontra hat, hanem az egész előtte volt falfelületre és pedig egyenlő erővel hat s a kultüremberiség viszonyainak összes kereteit szétrepeszti.

Hogy ily vadul lázadjon fel az ember minden intézmény ellen s hogy oly tökéletesen el akarja söpörni a föld színéről is, ez bizonyára csak akkor történik, mikor mélységesen érzik azok képtelen voltát s iszonyúan szenvednek zsarnokságuk alatt.

És mégis találhatjuk a nagy forradalomnak is egy olyan jellemvonását, mely lehetetlenné teszi, hogy azt a lelkiállapotot, amelyből fakadt, olyan kínosnak tartsuk, mint a mai korét. E jellemvonása rendületlen optimizmusa. Valóban: a nagy forradalom férfiai teljesen mentesek voltak a pesszimizmus betegségtől. Csordultig volt bennük a remény és a bizalom.

Szentül meg voltak győződve, hogy csálhatatlan esz-
közeik vannak a tökéletes emberi boldogsághoz s e
meggyőződéssel lehetetlen, hogy ők maguk boldogok
ne lettek volna. Ez emberekben a tavaszi hajnali
hangulat volt, mely ujjongva csendül meg Unland e
versében: „Die Welt wird schöner mit jedem Tag,—
Nun muss sich Alles, Alles wenden.” (A világ napról-
napra szebb lesz, meg kell hát változnia mindennek.)
A reményeknek és illúzióknak e fiatalos, sőt gyer-
mekes volta, a jövőbe vetett ez örvendező biza-
lom a nagy forradalomnak talán legfigyelemreméltóbb
tünete.

Az évszázadoknak e futólagos szemléléséből azt
a tanulságot menthetjük tehát, hogy a mai kor han-
gulatának nincs a múltban mása. Csak egy mozza-
nat van a világtörténelemben, mely e tekintetben a
jelenkorra emlékeztet s ez az antik ókori világ halál-
küzdelmének korszaka. Ezt a hasonlóságot már
mások is hangsúlyozták. A régi világfelfogás már
túlélte magát s nem volt még új, mely pótolhatta
volna. Amit a pap prédikált s az iskola tanított,
abban már nem hittek. Azok a föltevések, melyeken
az élet egész rendje alapult, meginogtak s ennélf-
fogva maga ez a rend is ingadozó, következtlen,
értelmetlen lett. Az embereket ennek folytán olyan
fáradtság, kétségbeesés, reménytelenség fogta el,
hogy ez elviselhetetlenné tette nekik az életet. Innen
találtak vigaszt sem magukban, sem magukon kívül.
Hitüket is végkép elvesztették a javulás, az örven-
detesebb virradat lehetőségében s mint valami ijesztő
erkölcsi járvány, ezerszámra ragadta el őket az ön-
gyilkosság.

Csak ama rémes időben, mikor a római világracionalom megdőlt s a régi pogányság napja leáldozott, találjuk fel ugyanazon szorongó érzést némelyekben, ugyanazon sötét kétségbeesést másokban, ugyanazon vergődő nyugtalanságot és keserű gáncsoló kedvet, a felületesekben ugyanazon skepticismust, a mélyebb érzésűekben ugyanazon pesszimizmust, mely mind ép a mi korunkat is jellemzi.

Azonban e két hasonló korszak között is marad még egy utolsó különbség: a császári Rómában ez a halálvágygyá fokozódott kétségbeesés csak a szellemi előkelőségeket, tehát a kiválasztottaknak az összeshez képest nagyon kis csoportját szállotta meg, a nagy tömeg ellenben gondolatnélküli tompaságban élt tovább s korának szörnyű tragikumát legfeljebb mint az idők külső, anyagi nyomorúságát érezte. Napjainkban ellenben ez a hangulat mint általános, a félvilágot beárnyékoló esti szürkület borul rá az egész kultúremberiség óriási többségére. Ez ugyan csak fokozati, nem lényegbe vágó különbség. De a mi a súlyos betegséget szörnyűvé teszi, az ép a baj nagy elterjedése.

IV.

Honnan van már most a kultúremberiségnek e tűrhetetlen lelkiállapota? Honnan van minden gondolkodó embernek ez a mélység és kiterjedés dolgában példátlanul álló kedvetlensége és elkeseredése oly időben, mely a legszegényebbnek is könnyen megszerezhetőkké tesz szellemi és anyagi örö-

möket, amelyeket előbb királyok sem tudtak megszerezni.

Honnan van ez? Ugyanazon okból, mely a császárságkorabeli rómaiakat az élet üressége miatt oly utálattal töltötte el, hogy azt hitték, csak öngyilkossággal szabadulhatnak meg tőle. Abból az ellentétből, mely világfelfogásunk és egyéni, társadalmi és polgári életünk minden formája között fennáll. Minden tettünk ellenkezik meggyőződéseinkkel, megcsúfolja, hazugoknak bélyegzi azokat. Áthidalhatlan mélység tátong ismereteink, azaz a közt, amit igazságnak érzünk és hagyományos intézményeink között, melyek uralma alatt élni, mozogni kénytelenek vagyunk.

Világnézetünk természettudományi. A világegyetemet mint anyagtömeget fogjuk fel, melynek tartozéka a mozgás; ezt és alapjában véve csakis ezt vesszük mi észre belőle különböző erők alakjában. *) A mozgást, úgy látjuk, határozott törvények igazgatják, melyek egy részét már megismertük, meghatároztuk, kísérletekkel is bebizonyítottuk, más részüknek nyomukban vagyunk s e törvényeket oly változhatatlanoknak tartjuk, hogy alóluk kivételt sem

*) Jól ismerem a kétségeket, melyek ismeretelmélet szempontjából e világnézet ellen felhozhatók. Mint más nem tud, én is épúgy nem tudok elképzelni olyan parányt, mely még test s részekre már ne volna osztható. Épúgy nem tudom én sem, mint más, hogy az erő, melynek testetlennek kell lennie, mi módon tud a testekre hatni.

De megismerésünknek ez elméleti nehézségei távolról sem olyan súlyosak, mint a teológikus világnézetéi, mely szerint az anyag semmiből lett és van egy indeterminált végök, mely mégis determinált módon cselekszik, melynek nincs oka, nincs kezdete, maga ellenben alkalomadtán oka egy cselekvésnek, a világ teremtésének stb. Akadtak mégis hívő filozófusok, akik mert elfogadható ismeretelméletet felállítani sehogyan sem tudtak, soha nem engedték magukat eltántorítani teológikus világnézetüktől.

ismerünk, A végső oknak, a dolgok kezdetének kérdéséről, mint olyanról, mely szervezetünk mai eszközeivel meg nem oldható, lemondunk. Kényelmi szempontból egy gondolatmenetnek, mely formailag töredékes nem maradhat, ideiglenes befejezése gyanánt föl vesszük, igaz, hogy önkényesen, az anyag örök megmaradását, melyet azonban egyenes utón bebizonyítani nem tudunk.

Ez a föltevés, mely egész rendszerünkben egyedül önkényes, az összes többi jelenségek megmagyarázására elégséges s nem mond ellene a természet törvényeinek, már amennyire működésükbe eddig beletekintésünk van. Fölöslegessé teszi egy örökkévaló akaratnak „vagy értelemnek, vagy akárhogy próbálják az „isten” fogalmát megjelöli, ép oly önkényes és ép oly bebizonyíthatatlan fölvetését, melynek az a hátránya volna, hogy egész sor más föltevést tenne szükségessé, pl. a gondviselés, lélek, halhatatlanság stb. fölvetését, melyek felfoghatatlannak, értelem nélkül valók s a természet minden kézzelfoghatóan bebizonyosodott törvényével ellenkeznek.

Ha a világegyetemről fajunkhoz, az emberiséghez szállunk le, természettudományi felfogásunkból szükségképen következik, hogy az emberben oly élő lényt látunk, mely megszakítás nélkül sorakozik a szerves lények hosszú sorához s minden tekintetben a szerves világ általános törvényei szerint igazodik. Nem fogadjuk el annak a lehetőségét, hogy az embernek olyan külön kiváltságai és kegyelmi adományai volnának, melyek nincsenek meg minden más állatban és növényben. Azt hisszük, hogy az

emberi nemnek és minden más fajnak a fejlődését legfeljebb lehetővé tette s mindenesetre előmozdította a faji kiválasztás és hogy a létért való küzdelem legtágabb értelme szerint alakítja az egész emberiség történelmét csakúgy, mint a leghitványabb egyén létét s ez alapja a politikai és társadalmi élet összes jelenségeinek is.

Ez a világnézetünk. Ebből folynak összes élelveink, egész jogi és erkölcsi felfogásunk. Elemi alkotó része lett ez művelődésünknek. Magunkba szívjuk már a levegővel, melyet belélegzünk. Lehetetlen előle elzárkózunk. Befolyása alatt állott még a pápa is, mikor enciklikájában kiátkozta. Eltölti még a jezsuitanövendéket is, akitől úgy igyekeznek távol tartani, hogy a középkori teológia és skolasztika mesterséges légkörében nevelik, mint a hogy nagyvárosi akváriumok tartják a tengeri állatokat meszsziről hozatott tengervízben. Még e jezsuitanövendék is magába veszi akkor, amikor az utcai falragaszokat látja, mikor társai szokásait megfigyeli, mikor vallásos hírlapjait olvassa, vagy jó katolikus könyvkereskedőtől imakönyvét megveszi. Egész lelki életét tudatlanul színezi, átítatja ez a világnézet. Önkénytelenül is támadnak gondolatai, érzései, amilyenek a tizenegyedik század gyermekében soha nem támadtak volna s hiába kísérli meg a lehetetlent, nem tehet róla, hogy az új korszak és sajátos művelődésének gyermeke ne legyen.

S ezzel a világnézettel olyan kultúrában kell élnünk, mely fennakadás nélkül elnézi, hogy egy ember a születés véletlen esélye folytán egész hasonlóan, sőt sok esetben nála sokkal jobban fejlett

embertársainak milliói felett a legmesszebb menő jogokat gyakorolja; hogy egy másikat, aki értelem nélküli szavakat mormog és céltalan mozdulatokat végez, természetfölötti hatalmak látható megtestesülése gyanánt tisztelnek; hogy bizonyos társadalmi helyzetben a leány nem a szép, erős, viruló egyénhez, hanem egy másik csúnya, gyöngye, elcsenevészedett alakhoz megy nőül, mert amaz, ahogy mondani szokták, alacsonyabb sorsú, ez pedig egyenrangú; hogy az egészséges, erős munkás éhez, míg a beteges, magával is tehetetlen ingyenélő olyan bőségbeji tobzódik, hogy élvezni se bírja.

Mi, kik úgy tartjuk, hogy az ember alacsonyabb életformákból állott elő, kik tudjuk, hogy kivétel nélkül minden egyén ugyanazon élettörvények szerint keletkezik, él és múlik el, kénytelenek vagyunk mégis meghajolni, a király előtt, külön élettörvények alatt álló lényt tartozunk benne tisztelni s nem szabad mosolyognunk, ha a pénzein és állami okiratokon azt olvassuk, hogy ő valami csodás „isten kegyelméből lett az, a mi.

Mi, kik meg vagyunk győződve, hogy a világ dolgait változhatatlan és kivételt nem tűrő természeti törvények szabják meg, kénytelenek vagyunk elnézni, hogy az állam papokat fizet, kiknek nyilván bevallott tiszte olyan szertartások végzése, melyeknek a világ folyására állítólag a természet törvényeit is fölülmúló és leigázó hatása lehet, bizonyos alkalmakkor ott kell lennünk az ünnepi misén vagy istentiszteleten, hol a mi közügyeinkre különleges, titokzatos kedvezményeket kérnek valamely a természettudományi felfogásunknak megfoghatatlan természetfölötti erőtől,

az embereknek, akik ilyen értelmetlen huncutságokat úznek, még magas rangot is adunk az államban és társadalomban.

Hiszünk a faji kiválasztás jótékony hatásában, mégis védelmezzük a konvencionális házasság mai formáját, mely pedig a faji kiválasztást egyenesen kizárja. Elismerjük, hogy minden jognak és minden morálnak alapja a létért való küzdelemben rejlik, de azért mindennap hozunk törvényeket és folyton támogatókat intézményeket, melyek az erők szabad mérkőzését teljesen megakadályozzák, az erőctet s az életre első sorban jogosítottat a győzelmet neki biztosító képességeinek használatától eltiltják s a gyengébb fölött aratott természetszerű győzelmét halálos bünténynek minősítik.

Így egész életünk egy más kornak olyan reánk maradt föltevésein épül fel, melyek mai nézeteinknek már semmiben sem felelnek meg.

Polgári életünk alakja és tartalma teljességgel kizárja egymást. Mintha azt a feladatot tűzte volna hivatalos kultúránk maga elé, hogy kockát teljesen egyenlő térfogatú gömbbe állítson bele. Minden szó, amelyet szólunk, minden tett, amelyet végbeviszünk, hazugság, meghazudtolása annak, amit lelkünkben igazságnak érzünk. így szinte kiparódiázzuk magunkat s örökös komédiát játszunk, mely a megszokás dacára is kifáraszt, mely belátásunknak és meggyőződéseinknek örökös megtagadását követeli tőlünk és a magunkbaszállás pillanataiban múlhatatlanul megvetéssel tölt el önmagunk és a világ folyása iránt.

Száz esetben viselünk ünnepi arccal és komoly méltósággal olyan jelmezt, melyet magunk is bohój-

ruhának tartunk és gyáván ragaszkodunk olyan konvenciókhoz, melyeknek jogosulatlan voltát lényünk minden porcikájával érezzük.

Ez az örökös összeütközés életünk külső formái és meggyőződéseink közt szomorú visszahatással van az egyén benső életére. Önmagunk előtt olyan bohóc-nak látszunk, aki mindenkit megnevettet, de maga szomorú marad, sőt undorodik a saját tréfáitól, A tudatlanság összeegyeztethető az állatias megelé-gültségnek egy nemével s az lehet boldog és elégedett, aki minden intézményt, amely környezi, szükségesnek és jogosultnak talál, az inkvizíto-rok, akik bitófával és máglyával üldözték a kételke-dést, a maguk módja szerint jót akartak tenni az emberiséggel, úgy akarták megőrizni, hogy tudjon örülni az életnek. De mihelyt arra jövünk rá, hogy átvett intézményeink már kihaltak, teljesen elavultak, hogy már csak üres, értelmetlen látszatok, félig madár-ijesztők, félig színpadi díszletek, olyan ijedelmeket és fel-háborodásokat, csüggedéseket kell akasztófahumorról elszenvednünk, minőket például az érezne, akit ele-venen temettek holttestekkel egy gödörbe, vagy akinek ép ésszel kellene örültek közé zárva élni s hogy ne bántsák, mindenféle örülségben velük kellene tartani.

A világfelfogásunk és kultúránk minden for-mája között fennálló emez örökös ellentét s az a kényszerűség, hogy oly berendezések és intézmények között kell élnünk, melyeket hazugoknak tartunk, ezek tesznek bennünket pesszimistákká és szkeptiku-sokká. Ez az a mély repedés, mely végig húzódik az egész kultúrvilágon. Ebben a tűrhetetlen meghason-lásban veszítjük el minden életörömünket s minden

kedvünket az előretörésre. Ez az oka annak a lázas rosszulletnek, mely a műveltebbeket minden nemzetben komorakká teszi. Ez « kulcsa korunk szörnyű talányának.

A következő fejezetekben egyenkint mutatjuk ki ez ellentétet az uralkodó konvencionális hazugságok és az ellenük fellázadó természettudományi világnézet között.

A vallás hazugságai.

I.

A legelterjedtebb és leghatalmasabb intézmény, mely reánk a múltból örökségképen maradt, a vallás. Zászlaja alá sorakozik az egész emberiség, a legvadabb nép csakúgy, mint a legműveltebb. Ebben a pontban az ausztráliai néger szellemi rokona s a művelődés szempontjából tőszomszédja az angol lordnak. A vallás belevette, magát az állami és társadalmi élet minden formájába s az ember a világra nem jöhet s e világból el nem költözhetik, házasságra nem léphet, hivatalba nem állhat anélkül, hogy alá ne vesse magát olyan cselekményeknek, melyeket a vallás parancsol. Még nagyon sok olyan művelt állam van, ahol mindenkinek kell valamely vallásfelekezethez tartozni. Mi a hited, mik a meggyőződéseid, ezzel nem törődnek, de kell, hogy valamelyik felekezetbe tartozzál. Már nem tartunk ott, ahol Spanyolország a tizenhatodik században, Anglia a véres Mary alatt az ellenreformáció idejében, vagy az újangol gyarmatok a puritán zsarnokság korában voltak, mikor még roppant szigorral ügyeltek rá, hogy a vallásos szertartásokban minden polgár részt vegyen, de a haladás egészben véve nem nagy. Mert ha nem követeli

is már az állam, hogy misére, vagy gyónni járjunk, s nem ítéli már máglyára azt, aki nincs ott vasárnap az istentiszteleten, arra gondja van még sok európai és amerikai országban, hogy be legyünk írva valamelyik vallásfelekezet hívei közé s bíróságaival és csendőreivel is behajtja az egyházi adót minden polgárán.

A vallás gondjaiba veszi a kultúra emberét, amint a világra jön s aztán makacs, tolakodó kísé-
rője marad egész életében, de még halálában sem válik meg tőle. Megszületett az új állampolgár, szüleinek meg kell őt kereszteltetni, hacsak — legalább igen sok országban büntetésnek s az állam erőszakos beavatkozásának nem akarják kitenni magukat. Házasodni akar — csak a templomban szabad neki a pap közbenjárásával. Igaz, hogy sok helyütt van már polgári házasság, de először ez nincs mindenütt behozva, másodszer nem egy olyan országban, ahol már kivívták, hatalmas befolyások törekednek arra, hogy eltöröljék s harmadszor még ahol a polgári házasság eltörülhetetlen intézménnyé vált sem tartanak lépést a törvénnyel a társadalmi szokások s azt tartják róla a népek, hogy nem is teljes érvényű házasság. Meghal az ember fia — papnak kell őt kikísérni, koporsója fölött imádkozni kell és csak szentelt földbe tehetik nyugalomra, vallásos jelvények és síriratok alatt. Igen sokszor a legjogosultabb érdekeinek csak olyan eskütétel után tehet eleget, mely vallásos felfogáson alapszik. Mint katona akarja vérét ontani hazájáért, — nem teheti anélkül, hogy isten előtt ne esküdjék fel a zászlóra; jogos igazát akarja védelmezni a törvény előtt — csak úgy teheti, ha esküt tesz le. Eskütétel nélkül nem oszthat igaz-

ságot, mint az esküdszék tagja polgártársainak, — nem szolgálhatja, mint képviselő, a nép érdekét, jóformán nem foglalhat el semmiféle nyilvános állást. Az a kísérlet, melyet Angliában és Franciaországban tettek, hogy a vallásos eskütételt ünnepies becsület-szóval és fogadástétellel helyettesítsék, szenvedélyes ellenállásra talált. Az emberi művelődés egész világában alig van még egy zug, ahova a mindenható vallás be ne furakodott volna.

Család, tulajdon, állam és vallás — azok a formák, melyeknek kereteiben, a művelődés a történelem folyamán fejlődött. Nos, e négy forma közül egyikbe sincs belefoglalva annyi ember, mint az utolsóba. Sokan vannak, akik a család kötelekein kívül élnek; így a talált gyermek s a nagy városok utcai gyerekei, hacsak nagykorukban nem alapítanak családot, akár igazi, akár vadházasság útján. A teljesen vagyontalanok s a megrögzött betörők nem ismerik el a tulajdon törvényét. Agyonrendszabályozott civilizációnk közepette, a mindenféle hatóság, kormányzó apparátus és tisztviselőssereg ellenére is tekintélyes csoportok vannak — mint például Európának sok művel államában a cigányok — akik nem illeszkednek bele az állami szervezet kereteibe, kiknek születése, házassága, halálozása sehol sincs bejegyezve, kik adót sehol nem fizetnek, katonaszolgálatot nem teljesítenek, kiknek se illetőségük, se politikai nemzetiségük nincs s akik ha akarnának, se tudnának egykönnyen belépni a rendes polgári társadalomba, mert nincsenek meg az — okmányaik olvashatatlan aláírásaikkal, bélyeggel és tiszteletet gerjesztő hivatali pecsétekkel annak rendje-módja

szerint ellátva; ilyenek nélkül pedig a civilizációnak megszámozott és felbélyegezett gyermeke sem életének, sem halálának jogérvényes elismertetésére nem tarthat számot.

Ellenben nagyon csekély a száma azoknak, akik a vallás kötelékein kívül élnek. Németországban alakítottak egyletet az olyan szabadgondolkodók, akik a felekezetiességen felülemelkedtek s alkalmat kerestek, hogy külsőképen is kifejezzék megszabadulásukat a babona bilincseiből. Több évi fennállás után is alig van egyletüknek ezernél több tagja s még ezek közül is sok van, akit még folyton bejegyezgetnek egyik-másik vallásfelekezet névjegyzékébe. Ausztriában van törvény, mely megengedi a kilépést a megfelelő vallásfelekezetekből. De nincs talán ötszáz ember, aki ezzel az engedelemmel élt volna és felekezetnélküli volna s ezeket sem becsületes meggyőződés vezette. Nem az vezette őket, hogy életüket és tetteiket meggyőződéseikkel külsőképen is összhangba hozzák, hanem az egyik házasságra akart lépni egy más vallásúval s ezért kellett mind a két félnek kilépni, a többiek meg zsidók voltak s elég ostobán azt képzelték, hogy majd nagyobb becsületük lesz, ha már legalább hivatalosan nem tartoznak a zsidó hitközséghez. Ez az eset már olyan gyakori lett, hogy Ausztriában a felekezetnélküli, meg a zsidó csaknem egyet jelent s megesett a bécsi egyetemen, ahol még meg szokták kérdezni beiratkozáskor a tanulók vallását is, mikor az egyik azt mondja, hogy ő „felekezetnélküli”, azt szokta rá megjegyezni jóságos mosolylyal a kvesztor: „miért nem mondja ön meg mindjárt, hogy zsidó.”

A művelt államok között Franciaország az, ahol legalább a törvényekben, legtöbb tért hódított el a szabadgondolkodás a felekezetiességtől, de a szokásokban ott sem. S a legtöbb szabadgondolkodó Franciaországban is megmarad amaz egyház kebelében, melyhez atyáik tartoztak, eljárnak a misére, gyónnak, az oltár előtt esküsznek, gyermekeiket megkereszteltetik, konfirmáltatják és halottaikhoz elhívják a papot. Nem sok százan lennének azok, akik gyermekeiket keresztlehetlenül és bérmálás nélkül hagyják, maguknak pedig végrendeletileg úgynevezett polgári temetést rendelnek.

A szabad Angliában megengedi a törvény is, a közvélemény is, hogy valaki vallásokat, felekezeteket alapítson s ha úgy tetszik neki, akár Buddha követőjévé, vagy napimádóvá legyen; de az nincs megengedve, hogy bevallott istentagadó legyen. Bradlaughnak volt annyi bátorsága, hogy istentagadását nyíltan bevallotta. Ezért kiüldözték a társaságból, kidobták az országgyűlésből s mindenféle rém költséges pörökkel akasztották a nyakába.

A vallásnak olyan hatalmas befolyása van minden szellemre s olyan nehéz szakítani csak azzal a divattal is, hogy az ember valamely, vallásfelekezethez tartozzék, hogy még azok az istentagadók is, akik a vallásos hit helyett mai világnézetünkhöz szabott más ideált akarnak az embereknek hirdetni, nem tudnak más nevet találni észszerű tervezetüknek, hanem az emberiség gyermekkorának együgyűségére emlékeztető vallás nevet adják annak is. Vannak Berlinben és északi Németországban másutt is a szabadgondolkodóknak egyesületeik, de ezek sem

tudnak maguknak jobb nevet választani, mint azt, hogy „szabad vallású gyülekezet” és Strauss Frigyes Dávid a maga idealizmusát, melynek értelme az, hogy érzékfölötti vallás nincs, „a jövő vallásának” nevezi. Olyan ez is, mint az adomabeli istentagadó, aki így kiált fel: „Bizonyisten, istentagadó vagyok.”

II.

Itt van helyén, hogy tiltakozzunk egy félreértés ellen. Mikor a vallást a mai művelt világban konvencionális hazugságnak mondom, nem a természetfölötti, az érzékfölötti hatalmakban való hitet értem hitvallás alatt. Ez a hit a legtöbb emberben őszinte. Él az egész öntudatlanul még a legmagasabb műveltségű emberekben is s a természettudományos világnézet, bár értelmünk megvan a helyességéről győződve, még századunkban is csak keveseknek vált annyira vérvé, hogy lelkük legsötétebb zugait is áthatotta volna odáig, ahol az akarat már nem parancsol, hanem ahol a határozatlan érzések, ábrándok, hangulatok teremnek. E titokzatos sötétségben élnek és uralkodnak még az ősi előítéletek és babonás sejtelmek, melyeket sokkal nehezebb onnan kiűzni, mint a torony elhagyatott zugaiból a baglyokat és denevéreket.

Ebben az értelemben a vallás még csakugyan nagyon el van terjedve; ez a félig vagy teljesen öntudatlan ragaszkodás természetfölötti dolgokhoz, szellemi örökségünk az emberiség gyermekkorából. Sőt tovább megyek és azt mondom, hogy ez volta-

kép természetünkben rejlő gyöngeség, mely agyvelőnk tökéletlen szerkezetétől van s véges voltunknak egyik megnyilvánulása. Megkísértem ez állításomat meg is magyarázni, hogy homályban ne maradjon.

Miként állott elő és miként fejlődött a vallásos gondolat, ennek történetéhez számos adalékot hordott már össze az összehasonlító nyelvészet és mithológia, meg az etnográfia, a pszichológia pedig sikerrel mutatja ki azokat a lelki sajátságainkat, amelyek megmagyarázzák, hogy miért kellett az ősembernek eljutnia a természetfölötti erők fogalmára és hogy miért ragaszkodik ahhoz csökönýösen a mai művelt ember is.

Olyan széleskörű gondolkozók után, minők Pithagoras, Sokrates és Plató voltak, csak több ezer éves civilizáció, csak számtalan nemzedék után jutott egy intenzív elméjű ember arra, hogy bizonyos képzeleteink nem valószerűek, hanem csak gondolkodásunknak formái vagy kategóriái. Mikor az emberiség lelki élete csak hajnalodni kezdett, az ősembernek egészen durványos gondolkodását oly erővel ragadták meg ezek a képzelmekek, hogy arról fogalma sincs a műveltség gyermekének, aki már szokva van az elvont fogalmakhoz s nem is érzi azt a roppant szellemi munkát, melybe az ilyen fogalmak elvonása kerül.

Idő, tér, okozati viszony a vad embernek még ép olyan valóságos és anyagias valamik voltak, mint azok a dolgok maguk, amelyek körülölte voltak, s amelyeket legdurvább érzékével, a keze tapogatásával is észrevehetett. Az időt ő úgy képzeli, mint valami szörnyeteget, mely a saját gyermekeit fölfalja. A tér neki olyan, mint valami nagy kőfal, mely látóhatárát

köröskörül elállja, vagy pedig az óriás boltozatnak képzelt ég összefolyása a földdel. És az okozati viszony az ő szemében olyan szükségszerű, a tüneménytől olyan elválaszthatatlan, hogy ő azt a legegyszerűbb formában igyekszik elképzelni, t. i. mintha valamely hozzá hasonló lénynek tudatos cselekménye volna. Kidől egy fa az ő vadonjában, azt valami élő lény döntötte ki; földrengéskor megmozdul a föld a lába alatt, valaki bizonyosan megrendítette s minthogy az ő szegényes elméjének ez a fogalom „valaki” még nagyon is határozatlan és nehezen felfogható, kényelmesebb neki mindjárt embert gondolni helyette. Ilyen gondolatot támaszt benne minden tünemény, amely körülötte történik. Ellenkezésre képtelen rabja lévén a maga hiányos gondolkozásának, keresi mégis minden észrevételének az okát. Mikor pedig a maga cselekvéseinek a saját akaratában leli vagy véli fellelni az okát, ezt a megfigyelését egyszerűen át viszi a természetre s azt hiszi, hogy a természet tüneményeit is valami emberhez hasonló lénynek az akaratára műveli. De itt hökken meg legelőször és bámul zavarodottan. Ha a felesége összedörzsöl két darab fát és tüzet gyújt vele, ha a szomszédja levág a kőbaltájával valamely állatot, ilyenkor a tűz fellobbanásának és az állat elpusztulásának okozóját saját szemével látja. De mikor a vihar a kunyhóját dönti össze, vagy mikor a jégeső őt magát sebesíti meg, nem látja azt a valakit, aki ezt rajta elkövette. Hogy van ilyen valaki, hogy ez a valaki hozzá egészen közel van, ebben nem kételkedik, hisz ott a kunyhója romba dőlve s ott vérzik a sebe, amelyet kapott, nem lehet másképp, mint hogy ezt valaki csinálta és

akarta. De minthogy ezt a gonosz valakit sehol nem találja, egyszeribe megszállja lelkét az a szörnyű félelem, melyet mindig támaszt az ismeretlen veszedelem, mert az ember nem tud ellene védekezni s ez a félelem a vallás kezdete.

Utazók, kiknek alkalmuk volt vad népeket megfigyelni, csakugyan mind megegyeznek abban, hogy ily népek vallásos érzése mint babonás félelem nyilvánul. És ez természetes. A kellemetlen érzések nerről csak sokkal gyakoriabbak, hanem jóval erősebbek is bennünk, mint a kellemesek és hasonlíthatatlanul nagyobb és élénkebb külső és belső tevékenységre serkentenek, mint emezek. A kellemes érzést tudomásul veszi az ember némán és paszíve is; nem okvetlen kell szellemi gépezetét mozgásba hozni miatta; agyveleje, izmai nyugalomban maradhatnak tőle; de a kellemetlen érzés először is nagyon világosan jut tudomásunkra s azonnal mozgásba hozza gondolkozó képességünket és akaratunkat az ok keresése és elhárítása végett. Innen van az, hogy az ő ember sokkal hamarabb megtanul a természetnek ellenséges erőire figyelni, mint azokra, melyek neki jótévoí. Hogy a nap olyan jó melegen süt rá és a gyümölcsnek olyan jó íze van, ezen ő nem akad fenn, mert nem is törí a fejét csak akkor, ha kénytelen vele, már pedig a gyümölcsöt megeheti s a napon elheverészheth anélkül is, hogy a fejét törje. A veszedelem, a nélkülözés ellenben mozgásba hozza lelke tevékenységét és élénk színű képekkel tölti meg képzeletvilágát. Már ahhoz a szellemi fejlődésnek magasabb foka szükséges, hogy az életnek kellemességeit is világosan lássa, azokat nemcsak ösztönszerűen, hanem

tudatosan élvezze, hogy azok mögött is keresse az okot, ugyancsak valami emberhez hasonló lénynek az akarátát, aki iránt aztán szeretetet, hálát, csodálatot érezzen. Ez már aránylag későbbi korszaka a művelődésnek s idáig beéri bizony csupán azzal, hogy fél és retteg attól a láthatatlan hatalomtól, amely zug, menydörög és villámlik a viharban, őt mindenféle csapásokkal sújtja s fájdalommal és szenvedéssel látogatja meg.

A vallásos szertartásoknak összes őseredeti cselekményei a félelemnek ebből az érzéséből fakadnak. Az ősember óvakodik elkövetni olyasmit, ami azt a láthatatlan hatalmas ellenséget megharagíthatná s amilyen élénk, szinte gyermeki a képzelete, amilyen ötletes a gondolatmenete, hamar lát okot akármi dologban ez ellenség haragjára. Ha pedig már haragszik, akkor minden módon ki kell őt engesztelni. Számítanak a kapzsiságára és ajándékokat visznek és áldozatot mutatnak be neki. Hízelegnek a hiúságának azzal, hogy dicsérik és kiváló tulajdonságait magasztalják. Megalázkodnak előtte és hol kérelmekkel igyekeznek megindítani, hol meg fenyegetéssel is próbálják megfélemlíteni. Darwin ír a könyvében arról is, mikép igyekszik ember és állat érzelmeit kifejezni. Nos az ima, a könyörgés, az áldozatok ugyanannak az érzelemnek a nyilvánulásai, amelyből Darwin a köszönés formáit, tehát a kutya farkcsóválását és hasoncsúszását, a macska dorombolását és a művelt ember udvarias meghajtását és kalaplevegését magyarázza: t. i. a meghódolásnak cselekményei az erősebb ellenfél előtt.

Foglaljuk e fejtegetéseket röviden össze. Az

okozati viszonyt, mely az emberi gondolkozásnak egyik formája vagy kategóriája, az ősember durva anyagi módon megszemélyesítve fogja föl. Ő közeli okát keresi minden jelenségnek, amely őt nyugtalanítja. Elvontan gondolkodni nem tud, csak konkrét képzelmei vannak s agyában ezek is már előtte jól ismert képek alakjában jelennek meg.

Így fejlődik benne az antropomorfizmus, vagyis ő minden erőt és bármit, ami tüneményt bír létrehozni, emberformának képzel, öntudatot, akaratot s akarata végrehajtására szerveket és tagokat tulajdonít neki, mert az erőt még nem tudja fölfogni különválva attól az eleven alaktól, melyben rendszeren látja működni. Az okozati viszony tehát arra ösztönzi, hogy minden tüneménynek okát keresse; elvont gondolkodásra képtelen volta pedig ember alakjában láttatja azt vele. Így népesíti be a természetet személyes istennel vagy istenekkel s mert ellenségeit látja bennük, így ösztönzi a tőlük való félelem áldozatnyújtásra, imádkozásra, szóval külső szertartásokra.

Ez a vallás egyik gyökere az ősemberben, mely még a művelt ember kebeléből sincs teljesen kiveszve. Lehetnek elég művelt s a gondolkodásban eléggé gyakorlott elmék, akik az időt és a tért már nem tekintik valami anyagiasán létezőnek, de az okozati viszonyt még az ilyenek is személyes valaminek vélik magukban s nem tudnak az absztrakciónak arra a magaslatára emelkedni, melyen az okozati viszonyt is nem a tünemények egyik feltételének, hanem saját gondolkodásunk egyik formájának láthatjuk. És ami az antropomorfizmust illeti, ezt még ma is egyre gyakoroljuk; nemcsak a gyermek, aki a mesékben

gyönyörködik, akinek a szél és a fák beszélnek, kedvéért a csillagok összeházasodnak, hanem a felnőttek is bizony gyakoroljuk legbelső-rejtekeiben lelki életünknek, melyből a gyermekkori szokások nyomai sose vesznek ki végkép. íme egy jellemző példa. Napjaink divatos bölcselője sajtószerűen az ősember képzelmeire tér vissza s rendszerét ugyanazon az alapon építi föl, amelyen a barlangi medve kortársának és a mai ausztráliai bensülöttnek világnézete nyugszik: t. i. azt veszi föl, hogy nemcsak minden cselekménynek, hanem minden tárgy pusztán lételemének is egy akarata az alapoka. Nem jellemző ez? Mikor a jól ismert, mert magunkban gyakran megfigyelt folyamatot magyarázzuk bele a körülöttünk lévő dolgokba, mikor a dolgok lételemének is a bennünk rejlő akarata lételemével igyekszünk érthetővé tenni, mert az embert is úgy szoktuk meg, hogy benne él és dolgozik, minden cselekvését mozgatja az akarata, mely nélkül el se tudjuk képzelni, hát ez mind az ember szellemi tevékenységének a legelső fokán mozog.

Jól van, hogy Schopenhauer a maga rendszerét külsőleg mindenféleképpen kicsiszolja, fölcicomázza s a tudomány műkifejezéseibe öltözteti, elég előkelő színezetet ad így neki, úgy, hogy művelt körben is baj nélkül bemutatathatja, alapjában véve azonban az mégsem egyéb, mint a legcsodálatosabb atavizmus, melyet a bölcsészeti története felmutathat. Ha már most a mi kultúránk tetőfokán álló olyan gondolkodó, mint Schopenhauer, az élettelen dolgokba az emberéhez hasonló akaratot magyaráz bele, hogy felfoghassa (pedig hát az emberben is vannak na-

gyon lényeges folyamatok, amelyek, mint például az anyagcseré, akaratkön kívül mennek végbe), ha ez a rendszer a legelőkelőbb szellemek között is talál helyeslő fogadtatásra, miért csodálkozzék hát az ember, hogy a kőkorszakbeli mammutvadász a természetet csak úgy tudta felfogni, hogy tüneményei mögött magához hasonló mozgatót föltételezett, csak erősebbet és félelmesebbet, nagyobb kőbaltával és hatalmasabb étvággyal? Legalább is érthető, hogy ő a maga gyarló énjén tett szegényes tapasztalatait próbálta általánosítani és így alkotta meg a vallás kezdeteit.

A világ tüneményeinek okául egy akaratnak föltételezése, tehát a személyes istenben vagy több istenben való hit mégis csak egyik része a vallásnak, mely nemcsak a természetet, hanem benne az embert és környezetéhez való viszonyait is megpróbálja természetfölötti úton-módon kimagyarázni, A vallásos hitnek másik része az a hit, hogy az embernek lelke van és hogy halála után az tovább él. Csak ha a lélek halhatatlanságában való hit hozzájárul, úgy lesz az istenben vetett hit olyan tökéletes rendszerré, melyre a társadalmi rend és erkölcsiség alapjait lehet rakni. Csak így lehet biztosan megmondani, mi a jó, mi a rossz, mi az erény és mi a bűn s így lehetett megtalálni a módját annak, hogy az ember cselekedeteit kormányozhassák. Ez a mód, t. i. a másvilágbeli jutalom és büntetés, melynek első föltétele az egyéni halhatatlanság olyan formában, hogy az egyén lényeges tulajdonságaival együtt, minők az érzés és a képzelet, a halál után is megmarad, A lélekben és a lélek halhatatlanságában való hitnek

azonban már nem az okozati viszony a forrása, nem az antropomorfizmus, hanem egészen más pszichológiai mozzanatok, melyeket mindjárt megkísértünk kifejteni.

Sokszor vitatták már tudós kutatók azt a kérdést, hogy melyik lett előbb: a lélekben és a lélek halhatatlanságában való hit-e, vagy az istenhit és hogy egyáltalán minden vallásos képzelet nem a lélek kultuszából származott-e, pl. úgy, hogy ebből lett volna előbb a démonokban, majd az istenben való hit. Régi népeknél is, ma élő vad népeknél is nem egy adatot találunk arról, hogy igazi, bensejükben érzett vallásuknak fontosabb része a lélekben, mint az istenben való hit. Ez látszik az egyiptomiak nagy halottkultuszából, a rómaiak azon szokásából, hogy külön házi és családi isteneket tartottak tiszteletben a család őseinek emlékére, ilyen a régi kelták és germánoknak az a szokása, hogy az elejtett ellenség véréit itták, sőt ilyen az emberévés Afrika belsejében vagy a Csendes óceán szigetein némely törzsek-nél. Ezek sem azért esznek embert, mint a hogy felelőletes megfigyelők állították, mert minden áron hústra éheztek, hanem abban a vallásos hiedelemben, hogy a megölt ellenség jó tulajdonságai átköltöznek abba, aki eszik belőle.

Elég az hozzá, hogy másodrendű kérdés az, vajjon a lélekben vagy az istenben való hit lett-e előbb. Annyi bizonyos, hogy az emberben már nagyon korán felmerült két dolog: egyik, hogy ő benne van a testétől különböző valami, melytől élete függ; másik hogy ez a valami a halál után is, vagyis a külső forma elpusztulása után is megmarad. Mi vezette

erre az embert? Az első dologra a felületes megfigyelés és a természet törvényeinek nem ismerése. Az élő emberben észrevett sokféle titokzatos mozgást, a szívverést, az érlüktetést. A holt emberben minden csendes és mozdulatlan. A közbeszéd még ma is úgy emlegeti a szívet, mint az érzelmek székhelyét: ez az ősrégi hiedelem bizonyosság még ma is arra, hogy mennyire érdekelték már az ősembert a szív feltűnő mozgásai. Az iskolázatlan gondolkodás, — egész természetes, — mindjárt oki összefüggésbe hozza sz egymás után következő tünetényeket. Minthogy a holttestben semmi se mozdul, az volt tehát az életadó, ami az élőben« mozog és dobog. Ha az ember él, ez benne van, ha meghal, kimegy belőle, elhagyja a testét. De mi lehet az? Erre a kérdésre az ősember képzelete sokféleképen felel. Abban megegyezik csaknem minden nép, hogy ezt az életadó valamit, a lelket, állatfélének képzelik. Az egyik galambnak, a másik pillangónak. Mások, melyek már elvontabb fogalmakkal is megbirkóznak, fuvalomnak, vagy árnyéknak képzelik. Ilyen föltevésekkel meg tudják magyarázni az alvásnak és az álmoknak titokzatos és nyugtalanító képeit, legalább annyira, amennyi az ő egyszerű elméjüket kielégíti. A léleknek, ennek az anyagias és formáit lakónak, mely az élő testnek mintegy élőködője, néha szüksége van reá, hogy a kalitkájából kiröpüljön és ekkor testünk ép olyan állapotba jut, mint amely reá vár akkor, ha majd végkép elköltözik belőle a lélek; nem mozdul, nem érez, nem tud semmiről semmit: alszik. A lélek elkószál valamerre, dolgozik, tesz-vesz sok mindent s ha visszatér rendes tartózkodása helyére,

homályos emléke marad arról, amit művelt: ezek az álmok. Grimm Jakabnak van egy meséje Páltól, a Diakónustól átvéve, mely elbeszéli, hogy a frank király Guntram, elaludt egyszer a vadászaton s kísérő szolgája látta, hogy egy kígyóforma kis állat mászott ki a szájából, a közeli patakhoz szaladt, de nem tudott rajta keresztül menni. Erre a szolga kihúzta a kardját s keresztül fektette a patakon. Az állatka keresztül szaladt, pár óra múlva visszatért s megint beleszaladt a király szájába. Erre ő felébredt s elbeszélte kísérőjének, hogy mit álmódott: látott egy igen nagy folyót, azon erős vashíd volt verve, így tudott keresztül menni rajta stb. Egy másik mesében ugyancsak Grimm alvó leányról beszél, hogy egy vörös kis egér jött ki a szájából; álmában azonban megfordították a leányt s az egérke, mikor visszatért, nem talált bele a szájába; így a leány nem is ébredt fel többé.

És hol volt az emberi testnek ez a titokzatos lakója, mely az életnek és a halálnak, az alvásnak és az álomnak rejtélyeit oly találóan megfejti, hol volt a gazdája születése előtt s hova megy a halála után? Előbb más testben volt s utána más testbe költözik; ez a lélekvándorlás hite. Vagy pedig csak akkor áll elő ő is, mikor a test s ennek halála után is közelében marad; ez a régi egyiptomiak hite, amiért ők halottaikat oly gondosan bebalzsamozták. Hogy elpusztulna a testtel együtt, ezt az ősemler sehohsem, sohasem tételezi föl. És ez egészen természetes; a teljes nemlét olyan képzelet, melyet az emberi gondolkodás idegenül és irtózza tekint. Sőt nem is tud teljes mértékben realizálni.

Ne kívánjunk valamely gépezettői olyan munkát, melyre alkotó részei nincsenek számítva. A nemlélt képzelete olyan munka, mely felülhaladja az ember gondolkodó képességét. Horror vacui van, mondják, a természetben. Ép ilyen nagy a horror vacui az emberi gondolkodásban. Az, ami az emberben gondolkodik, az az ő énje, ez az alapja, eszköze, szükséges feltétele a gondolkodásnak; az én nélkül nincs gondolat, nincs képzelet, sőt érzés sincs; a nemléteit szintúgy az észnek kellene elképzelni, de amíg az én abban fárad, hogy maga elé képzelje a nemléteit, ugyanezen időben teljes tudatában van létezésének s ez időbeli egybeesés nem engedi meg a nemlélt igazi és világos elképzelését. A végből, hogy erről egyszer meggyőző, világos fogalmat alkothasson magának, az kellene, hogy az én egy pillanatig ne érezze létezését, vagyis öntudatlan legyen, ne gondolkozzék. De ekkor a nemléteit se tudná elgondolni.

Ez olyan végenincs kör, amelyből gondolkozó szervének természete miatt az ember ki nem tud szabadulni. Amíg csak gondolkodik, létezésének az én teljes tudatában van és a nemléteit nem tudhatja komolyan elgondolni, amikor pedig semmiről se, létezéséről se tud, akkor nem is gondolkodik, tehát a nemléteit sem gondolhatja. Az indiai bölcsészet valami csodálatos abstrakcióval eljutott a Nirvána, az abszolút semmi gondolatához, amiben tehát sem anyag, sem mozgás nincs. Az emberi szellem az abszolút semminek a gondolatát, azt, hogy megszűnik nemcsak a világ, hanem az én is, hamarább beveszi. De az ellen, hogy csak az én semmisül meg, a világ ellenben tovább forog, teljességgel föllázad. Hogy

mindezek a dolgok körülöttünk, amelyek csak annyiban vannak, amennyiben észrevevessük, sőt észrevevésünkön kívül létezésüket el se bírjuk képzelni, mégis tovább megmaradnának és az, ami voltaképp léteit ad nekik, az őket észrevevő én, az semmisülne meg? Ez lehetetlen. — Hogy az én-nel együtt az egész mindenség semmivé lesz, hogy aztán következik a Nirvána, ezt még lehet elképzelni, sőt még önző vigaszt is találhatni benne. Hogy azonban megsemmisül az én és a világ változatlanul megmarad tovább, ez olyan gondolat, mely az én-re alapított gondolkozásunk körében nem fér meg. Beleveszni szóáradatba és frázisok tömkelegébe, összetákolni bölcsészeti formulákat és definíciókat, aztán kevély önámítással elhithetni magunkkal, hogy míg e formulákat és definíciókat ismételtgetjük, mi akkor valami bizonyos, szinte kézzelfogható dolgot gondolunk, ez mind lehetséges. — A valóságban azonban a nemlétezésről ép úgy nem tudunk fogalmat alkotni magunknak, mint a végtelenségről, a melyet szintén tudunk formulákba bujtatni, de nem tudunk a fejünkbe bevenni. Már az is roppant diadala az emberi szellemnek, hogy akadtak kiválasztott lángelmék, melyekben e két fogalomról, valamilyen árnyékszerű, szavakba sem igen foglalható sejtelem támadhatott. Az ember kilépett önönmagából, önmaga fölé emelkedett: ezt kellene mondanunk, ha ez a művelet sikerülne.

Hát az ősembertől hogy lehetne várni ilyen, csaknem emberfölötti szellemi munkát? Elméjének évezredekken át kemény fegyelmezésével kellett erre előkészülnie s míg a gondolkozó képesség fejlődése ily fokot nem ért el, addig a nemlétezés az ember-

nek teljességgel fölfoghatatlan, az én-nek örökkévalósága magától értetődő, másképp nem is képzelhető, így jutott az ember arra a durvább képzeletre, hogy testünk halottaiból föltámad és arra a finomabb hitre, hogy testetlen lelkünk halhatatlan, elég sajátos módon úgy, hogy az egyén szellemi tulajdonosságait, akaratát, érzését, képzeletét megőrzi.

Ez az, amire gondoltam, mikor föntebb mondtam, hogy a vallás a gondolkozó tehetségünk működésbeígyöngéje, mely szervezetünk tökéletlenségétől származik s véges voltunknak egyik nyilvánulása.

Mert az ember erőket másként, mint a megszokott eleven formában, elképzelni nem tud: így jutott az okozati viszony befolyása alatt az ember képére alkotott isten fogalmához; mert nem pontosan figyelte meg az életnek és a halálnak, az alvásnak és az álomnak jelenségeit, így jutott a lélek hívesére; s végül mert az én nem bírja magát, mint nemlétezőt elképzelni, így támadt egy vagy más formában az egyéni halhatatlanság hite. A halál utáni fenmaradásnak hívése nem egyéb, mint az önfentartás ösztönének egyik nyilvánulása. Maga az önfentartás ösztöne pedig viszont nem egyéb, mint az a forma, melyben a szervezetünk minden egyes sejtjét betöltő életerő öntudatunkra jut. Az életerő és az élnivágyás ugyanegy, aki sok embert látott meghalni, tudja, milyen könnyen kibékül az egyén a halál gondolatával, ha már érzi, hogy életerejét öregség vagy betegség végkép kimerítette s viszont milyen szörnyű nehezen nyugszik bele elmúlásába, ha talán baleset folytán javakorában kell még szép jövőt ígéro életét bevégeznie.

Az öngyilkosság csak látszólag szól ez állításom ellen. Igaz, hogy igen erős akaratot tételez föl, amely tehát csak az ép oly erős életerő nyilvánulása lehet s így úgy látszik, hogy ebben az esetben az életerő ellentétben áll az élnivágással. Valójában azonban, hacsak nem pillanatnyi elmezavar következménye, az öngyilkosság csupán célszerűtlen cselekedet az élet védelmezésére a fenyegető veszedelmekkel szemben, az ember halálra adja magát, ha testi vagy lelki szenvedéseitől, tehát az élet terheitől, akadályaitól fél s nem nyúlna ehhez a végső eszközhöz, ha bár Öntudatlanul is, nem ragaszkodnék az élethez, mert hisz különben nem volna oka félni olyan bajoktól, melyek a legrosszabb esetben is csak az életet vehetik el tőle. Minden öngyilkosságban van valami hasonló annak a katonának a nem is oly ritka tettehez, aki öngyilkossá lesz a csata előtt, annyira megzavarodik a félelemtől. Ez bizony nem azért öli meg magát, mert az életét megunta, vagy mert előtte a halál közönyös, hanem ellenkezően azért, mert a beszámíthatatlanság fokozódik benne az élnivágás.

Az alól a mondás alól tehát, hogy az életerő és az élnivágás ugyanegy, nincs kivétel s ez az élnivágás még a halál küszöbén sem szűnik meg. míg szervezetünk minden sejtjében érezzük az élet pezsgését, lüktetését, addig nem fér a fejünkbe az a gondolat, hogy ez a termékeny és gyönyört adó pezsgés teljesen megszűnik, az egyén a saját létezését örökké tartónak, végét beláthatatlan távol esőnek érzi, holott elég különös, hogy a másik egyén elmúlását nagyon jól el tudja képzelni. Csak a szellemi műveltség legmagasabb fokán, sok fáradságos elvo-

elvonatkoztatáson és analógián, mint éppannyi létrafokon keresztül emelkedik fel az ember olyan eszmére, mely megbarátkoztat egyéni elmúlásunk gondolatával, rásegíti elménket vagy inkább érzésünket az egyén létel megszűnésének igaz felfogására. Ez eszme a szolidaritás, oly szoros kapocs az egyes ember és az emberi nem között, hogy a következő nemzedékeket az előzők folytatásának és továbbfejlődésének érezzük s az emberiség életéből merítünk vigasztalást és jutalmat egyéni elmúlásunkért.

Ugyanazok az okok, melyek az ősemlékben transzcendentális gondolatokat ébresztettek, részint egésze eredeti alakjukban működnek tovább még a mai művelt emberben is, részint az öntudatlan rejtekekben fejtik ki befolyásukat.

Az antropomorfizmusra még ma is van hajlandóságt» wiinden elmének, mely képzeinek csírázására és *fejődésekre* szigorúan nem vigyáz és mint-hogy az abstrakciókat megszokott képekbe öltöztetni olyan nagyon is kényelmes dolog, minden pillanatban rajtakapjuk magunkat, hogy az érzékföletti dolgot is az állat, vagy a növényvilágban észlelt életfolyamatok durva érzéki formájában képzeljük el. Továbbá az én megszűnését másként, mint külső képen elképzelni ma ép oly kevésbé tudjuk, mint valaha. Szellemünk öntudatlan rejtekeiben pedig a: öröklés törvényénél fogva máig is működik az ősemlék babonája, az öröklés, mondja Ribot, a franciák bölcsele, ugyanaz a fajtában, ami az emlékezet a; egyénben. Rövidebben kifejezve, az öröklés a fajta emlékezése. Minden emberben élnek tehát az ősemlékek képzelmek sokszor öntudatlan, elmosódott, de mindig

feltalálható emlékek alakjában; csak külső ingerre van szükség, hogy teljes fényvel fölvilanva, égész lelki életünket beragyogják.

Az öröklés olyan átok rajtunk, melytől nincs szabadulás. Ahogy arcvonásainkat, vagy testünk formáját tetszésünk szerint nem változtathatjuk meg magunk, ép úgy nem változtathatjuk meg gondolkodásunk benső arculatát. Ez magyarázza a meg nem figyelhető, az akaratnak alája nem rendelhető babonának olyan nyomait, melyeket sokszor fájó meglepetéssel fedezünk fel még nagyon világos elmékben is. Innen a vallásos érzelgősségnek ama vergődései, melyeknek különösen kissé költői lelkek vannak alávetve, mert az öröklésnek bennük különösen nagy a befolyása. Az érzékfeletti képzelmeknek eme kútfejét, az öröklést, csak lassan, sok nemzedéknek összehordott munkájával fogjuk elapasztani és évezredek kellene ahhoz, hogy az ember már születésétől fogva természetes módon és józanul tudja a világnak és az életnek jelenségeit szemlélni. Nem is csoda, hisz száz nemzedék egymásután mind azon volt, mint magunk is születésünk óta, hogy ezeket a jelenségeket babonás és oktalan színben lássa, mert hisz előttünk nem is száz, hanem talán százezer nemzedéknek volt meg az a rossz szokása, hogy hibásan gondolkodott.

Ezekhez az okokhoz, melyekből a transzcendentálizmus az emberi szellemben eredetileg is keletkezett és melyekből mindmáig egyre megújul, járulnak még mások is segítségképen. Olyanok, melyek magukban véve talán nem tudnák életre kelteni bennünk az isten, a lélek és a halhatatlanság hitét,

de ha már megvan bennünk nagyon is hozzájárulnak a további éltetéséhez. Az embernek természetes gyávasága egyik ilyen járulékos ok arra, hogy az ifjúkori fölvilágosodás ellenére is megmarandak az emberi lélekben a vallásos érzések. Nem szívesen mondunk le hatalmas szövetséges társunkról és nem lönyen barátkozunk meg azzal a gondolattal, hogy mi egészen magunkra hagyatva állunk, egyedül a világon, semmiféle láthatatlan segítőre vagy védelmezőre nem számíthatunk. Csak ritkán támad az emberiségből olyan egyén, aki erejének érzetében nagasfokú önérzettel kész az életet, mint a maga szakállára vívott küzdelmet fogni föl s kardját forgatja, pajzsát tartja erősen és ügyesen ő maga hogy győztesen vagy legalább sértetlenül kerüljön ki belőle. Ezek a kivételes emberek, fajuknak a kegyélyebb és legtökéletesebb típusai lesznek aztán pártvezérek, nagy hódítók, népek pásztorai. Ezek megvetik az országutat és új utat törnek maguknak. Sorsukba nem nyugszanak türelmesen bele, ahogy a körülmények hoznák magukkal, hanem saját szerencsájük kovácsai akarnak lenni még ha belepusztulnak is ebbe a munkába. De a nagy nyájban az emberek tömegének nincs meg ez a dacos függetlensége. A középszerű egyének a létért való küzdelemben nem akarnak a maguk kezére harcolni, hanem csak a tömegben, zárt csatorákban. Legyenek bajtársaik jobbról-balról, és a hátuk mögött, de ha csak lehet, még előttük is. Nekik kommandószavak kellenek, és jobban szeretik, ha felsőbb felelős hatalom szabja meg tennivalójukat.

Ezek az emberek, mint fegyverükhöz, vigaszt lójukhoz ragaszkodnak a hithez. Milyen megnyugvás is az, mikor elgondolja az ember, hogy az életre legvészesebb forgatagán is istennek vagy vagy angyalainak oltalma alatt áll! az egyszerű szabómesternek, vagy a napszámosnak megvan ilyenformán az az elégtétele, hogy Achilles privilégiumán osztozik, akit a Pallas Athéne láthatatlan paizsa védelmezett a trójai háború csatáin.

S minő erőt ad az a tudat is, hogy a sors minden fordulatában van egy hatalmas fegyverünk — az imádság! Az ember nem esik olyan könnyen kétségbe, ha meg van győződve róla, hogy elfordíthat magáról minden balsorsot egy szó, egy könyörgés segedemével Mondok egy kissé túlzott példát. A léghajós ezer lábnyi magasban kibukik a léghajójából. Ha szabadgondolkodó, akkor tudja, hogy menthetetlenül veszve van, öt másodperc múlva véres pép lesz testéből a földön s nincs” hatalom, amely ezt megmásíthatná. De ha hívó, az esés égész ideje alatt, amíg csak öntudatát el nem veszti, megmarad a reménye, hogy az a természetfölötti hatalom, melyet egy sóhajtásba foglalt imával segítségül hívhat, az ő kedvéért egy pillanatra felfüggeszti a természet törvényeit és szelíden baj nélkül fekteti őt le a földre. Míg öntudata el nem vész, az önfentartás ösztönének uralma alatt áll s makacsul ragaszkodik, ha halálos ítélete még olyarç bizonyos is, ahhoz a jogához, hogy ama meseszerű, elmosódó lehetőséghez fölebbezzen. Nincs az emberi léleknek drágább kincse, mint az illúzió. És lehçsés-e magasztosabb és vigasztalóbb illúzió, mint a hitben és imában rejló önámítás!

Közönséges emberek nagy szorongattatások közben azért esnek mindig újra bele régi gyermekes babonáikba mindaddig, amíg csak teljesen át nem hatotta őket a természettudományi világnézet. Mert ha igen, akkor az egyén halálát, még ha az a maguk énje is, úgy tekintik, mint amelynek igen csekély jelentősége van az emberi nemre és a világegyetemre. És újra bele esnek mindaddig, amíg csak nem válik általánossá s nem *lesz alaposan szervezve az emberek szolidaritása*, úgyannyira, hogy a szorongattatások közben már ösztönszerűen és teljes bizalommal keresse minden ember a segítséget embertársánál, nem pedig természetfölötti, meg nem fogható hatalmaknál.

A vallásos érzelmek további fenmaradásának másik — mint mondtam — járulékos oka az az ideál után való vágy, mely benne van minden emberben még a legdurvábbakban is, kiirthatatlanul. Mi is az az ideál? Ez az a távoli típus, amely felé az emberiség folyton fejlődve és tökéletesedve törekszik. Nemcsak testileg magasabb típus, hanem lelki életében, gondolkozásában és társadalmi szervezetében is magasabbrendű. Ezen ideál kergetése, az utána való áhítózás megvan, mert veleszületett, minden testbenlélekben normális fejlődésű emberben. Van ebben valami a szervezetünkhöz kötött elem, mely nem is okvetetlenül tudatos, sőt amelybe sok öntudatlan vegyül még a legvilágosabb és a legmélyebb gondolkodóban is. Látták már, hogy csinálják a vasúti töltést? Először léceket állítanak föl és vernek a földbe, így jelzik a töltés profilját, aztán hordják a munkások a földet rakásra mindaddig, míg a kitűzött

formát és magasságot el nem érik. Képződésben és fejlődésben minden élő lénynek megvan a maga törvénye, melynek ugyanaz az értelme, mint a töltés csinálása előtt kitűzdelt léceknek és állványoknak. Előáll láthatatlan, de azért tagadhatatlanul meglevő keretben, amelybe aztán belenő s igyekszik azt kitölteni csakúgy, mint ahogy nő és kitölti kitűzdelt profilját a töltés. Ha az élő lény egészen eléri azt a formát, mely fejlődő képességének legvégső határa, ekkor elérte a tökéletességet és maga magát idealizálta. Rendesen azonban alatta marad az egyén az ideálnak, de törekszik utána és fönmaradásának, fejlődésének, tehát összes életfolyamatainak titokzatos rugója ép ez a törekvés.

A faj fejlődésének pedig ép úgy megvan a végső célja s hogy ezt elérje, ahhoz ép úgy megvan benne minden, mint az egyénben. A növekedésnek ép olyan törvénye működik a fajban is. Előáll és él, hogy a nagyságnak, erőnek bizonyos és megszabott fokát elérje, él bizonyos magasságig s aztán ismét visszafejlődik s végül egészen eltűnik, helyet ad másik, magasabb rendű képződménynek, melynek ő csak kezdő foka, majdnem azt mondhatnám, csak próbája, tervezete volt. Az őslényekről szóló tudomány (paleontológia) egész sor olyan állatfajról tanít, melyek földünknek egy-egy korszakában éltek s aztán kihaltak.

Mindez áll az emberi nemre is. Összességében ő is csak egyik tagja az állatvilágnak s ugyanezen élettörvénye van. Előállott földünknek valamelyik korszakában, (hogy a negyedkor elején vagy a harmadkor közepe táján vagy a legvégén állott-e elő, ez itt

mellékes), minden példa és minden bizonyság szerint elmúlik földünknek egyik jövőző korszakában. Azokat az alakokat, amelyek előtte éltek, csak épen sejtjük; azokról, amelyek egyszer majd utána jönnek, még sejtelmünk sincs. De míg az emberiség itt él a földön és amíg fejlődésének tetőfokát el nem érte, mindaddig szüntelenül törekszik fejlődésének megszabott, bár láthatatlan kereteit kitölteni. Es a tökéletes típus megtestesítésére irányult eme törekvést, az ideális magaslatra törő eme növekedést érzi minden ember, bár a legtöbb csak tompán és homályosan, csupán a hülyéket véve ki. Az előkelő régiók embereiben ez az érzés egész a tudatosságig fokozódik. A többiekben valami határozatlan ábrándszerű vágyakozás csupán, melyet a magasba való törekvésnek, vagy az ideál utáni váagnak nevezhet, kinek hogy tetszik.

De akár egyik, akár másik néven nem egyéb ez, mint hatalmas áhítozás arra, hogy az egyéni egyedüllétből kilépjünk s embertársainkkal való összetartozásunkat világosan érezzük. Az a kötelék, amely az egyéneket mind egy fajjá kapcsolja össze s a fajokat ismét az állatvilág egyik tagjává, magasabb rendű egyénné teszi, minden emberi szívének körülfonódik s világosan érezhetővé lesz, mint szolidaritás. Ez a szolidaritás azonban nyilvánulni törekszik. Minden embernek vannak órái, amikor elutasíthatatlan szükségét érzi annak a tudatnak, hogy ő egy nagy egésznek a része, annak a meggyőződésnek, hogy az ő egyéni létében benne rejlik a nagy faji lét is hatalmasabb életerejével, hogy az ő egyéni fejlődése csak parányi epizód az emberiségnek a

nagy tömegnek hatalmas fejlődésében; szóval abból a tudatból, hogy lénye egy aránytalanul magasabb rendű szervezeté, amely dicsőségben él, tenyészik és nő s távolról sem látható még semmiféle szomorú vége, mondhatatlanul édes vigasztalást merít saját létezésének szűk, nyomorúságos és pillanatnyi voltáért. Az előkelő körök emberének ezer módja van e szükségletének kielégítésére, anélkül, hogy dolgozó szobájából vagy legföljebb szalonjából ki kellene lépnie. amíg az emberi nem fejlődését a történelem korszakain végig követve szemléli, vagy elmerül minden idők nagy gondolkodóinak és költőinek olvasásába, megérteni törekszik a világnak a tudományból kivilágló harmóniáját és ha mindez a magános elmélyedés nem volna elegendő, a hozzá hasonló tág körű szellemek társasága: mindez tökéletesen jó arra, hogy egyéni egyedüliségéből bármely órában kedve szerint kitekintsen és kilépjen az egyetemes emberiség nagyszerűségébe.

De hát a nép fia, hogy áll a dolog ezzel? Hol van ennek alkalma, hogy magát embernek érezze az összes többi emberek sorában? Hol talál bizonyosságot arra, hogy joga is van és tehetsége is felülemelkedni az állat viszonyain, mely eszik, szaporít és elpusztul? A mindennapi kenyérért folytatott küzdelemben, kizáróan a legdurvább szükségleteinek kielégítésére irányzott törekedése és fáradalmai közepete mikor jut neki csak egy pillanata is arra, hogy maga fölé tekintsen és keresse, hol az ő helye az emberiségben és a természetben? Eddig a közönséges ember csak a vallásban talált alkalmat magasabb rendű életre. Az ideál felé csak a hit útján közeled-

hetett. A vasárnap nemcsak testi pihenője volt, hanem szellemének minden virága is ekkor nyílt ki. A templom volt az ő ünneplő csarnoka, a pap magasabb korbeltársasága, isten és a szentek voltak előkelő ismeretségei. A templomban büszke, impozáns palotában látta magát s ez mégis az övé is volt, csakúgy, mint nyomorúságos kunyhója, melyben mindennapos szegénysége meghúzódik. Az istentiszteletben olyan cselekményben vesz részt, mely nem pusztán táplálja és ruházza őt, nem durva testi érdekeit szolgálja. A többi hívők közepette úgy érezte magát, mint egyenlő jogú tagja a nagy közönségnek, összeköttetésben minden szomszédaival s erről saját szemével győződhetett meg azokból a szertartásokból, tördelésekből, keresztvetésekből stb. melyeket amazokkal együtt egyszerre művelt. A prédikáció volt az egyedüli magasabb szózat, mely füleibe jutott, sőt egy kissé, bár bizony nagyon kissé, fölírta megszokott kezdetleges gondolkodásának tompaságából.

Ez volt a hithez való ragaszkodásának erős fundamentuma és erős, sőt rendíthetetlen fundamentum marad is mindaddig, míg ama kedélymozgalmi és emberi tudatának ama szerény kielégítése helyett, amelyet eddig a vallásban mégis föltaálhatott, nem hoz neki más valamit az újabb művelődés.

De ilyen más valami fog jönni, sőt már jött is. A pap szavát a költő és a gondolkodó szavai, a templomot a színház, a hangverseny és a népgyűlés csarnokai teszik majd feleslegessé. A jövő alakulások csirái már mindenfelé láthatók. Azokban az országokban, hol politikai szabadság van, a műveletlen igában fáradt tömeg népgyűléseken keresi vasárnapi üdülését s az

ideál felé emelkedését; községének vagy országának közös érdekeiről beszélnek ott neki s ezt szívesebben hallgatja. Ott, ahol az általános szavazati jog be van hozva, választáskor van meg a közönséges embernek az. az érzése, hogy ő is egész ember s ezt főlemelőbb büszkeséggel érzi, mint az úrvacsora vagy mise stb. közös szertartásaiban. Sok helyütt vannak már olyan egyletek, melyek költői művekből rendeznek előadásokat, felolvasásokat, ezek sokkal emberiesebb és érthetőbb szóval szólnak a tömeghez, mint a prédikáció s csak az a kár, hogy ez egyesületeknek nincs még hatásuk a nép legmélyebb rétegeire, melyek ilyen művelésre legjobban rá vannak szorulva. És ezek a csirák ki fognak fejlődni. Talán már nincs is messze a jövőben az a civilizáció, amelyben üdülésre, lelki épülésre, közös lelkesedésre és emberi szolidaritásra való vágyaikat az emberek nem transzcendentálisán, hanem a józan ész szerint elégitik majd ki. Visszatérünk az ősi, rég elmúlt divatra, mint ahogy művelődésünk folyamán ez már nem egyszer megtörtént s a színház, mint harmadfélezer év előtt a görög világban, megint temploma lesz az embereknek; persze nem az a színház, melyben a trágárság, az operette-zene, a bárgyú kacagás és buja félmeztelenség uralkodik, hanem ahol a szenvedélyeknek az akarattal, az önzésnek a lemondással való küzdelmeit látják majd szépen megszemélyesítve s a szöveg minden sorából az emberiség összességére való rámutatás hallatszik majd ki, mint örökös motívum. A jótékonyságnak közös cselekményei következnek majd a művelődésre szánt előadás után. S minő más lelki épülése lesz majd az embernek a

jövő korszakok ily közös ünnepélyén! A költő szavának tiszta, érthető szépségeivel nem vetekedhetik a prédikáló pap miszticizmusa. A jó drámának emberi szenvedélyeiből épülést nyer az a lélek is, melynek a mise szimbolizmusa értelem és jelentés nélküli. A tudósnak fejtegetései, ki a természet tüneményeit magyarázgatja, a politikusnak a beszéde, aki a községnek vagy az államnak napirenden levő kérdéseit tárgyalja, hasonlíthatatlanul jobban és közelebbről érdeklődik a hallgatóságot, mint a szószékből hangzó dagályos szóáradat, mely meséket mesél és dogmákat ereszt hosszú lère. A község majd gondjaiba veszi az árvákat, szegény gyermekeknek ruhát és más ajándékot osztogatnak, érdemes polgárokat ünnepi csarnokokban, a sokaság jelenlétében tisztelnek meg kitüntetésekkel, ének és zeneszó mellett, ünnepies, méltóságos formák közepette. Mindez a résztvevőnek egész más fogalmat ad a polgároknak, az embereknek egymás iránti kötelességéről és szoros összetartozásáról, szóval a szolidaritásról, mint ad ma a közös imádkozás, éneklés és piszkos ujjainak közös bele-mártása a szentelt vízbe.

Így képzelem én magamnak a jövő kultúráját. Így lesz majd meggyőződésem szerint egyszer alkalma a legalacsonyabb embernek is, hogy egyéni életét összekapcsolva lássa a faj életévei. A költészetnek, művészetnek, a gondolatnak, az emberiségnek ilyen ünnepein bővül majd ki egyéni szűk látóköre a faji életnek mindent átkaroló látóhatáráig, így lesz majd módjában fejlődésének magasabb céljait meglátni, az emberi ideál felemelő érzésével eltelni. De míg a lővőnek ez a képe megvalósul, érthető, hogy a tömeg

az *ideál* felé való ezt az emelkedést, melyet másutt senolsem talál meg, keresi a vallásban, vagy inkább külsőségeiben; a tágas templomcsarnokban, a pap misemondó díszruháiban, az orgona és énekszóban, a szertartások misztikus részleteiben.

III.

Egy dolog világos az eddigi fejtegetésekből, hogy az ember vágyakozása magasabb lelki élet és az ideál után, a mindenkor kész vigasztaló, minden szükségében mellette álló hatalmas és titokzatos védő után: ez nem hazugság, nem ámitás, hanem olyasmi, ami megvan benne valósággal és kiirthatatlanul. Már annak aztán, mint láttuk, az ember történetében, természetében és szellemében rejlő okai vannak, hogy e vágyakozása szükségképen az isten, a lélek és halhatatlanság hagyományos hitében keres kielégítést. A legtöbb emberben a természetfölötti képzeletekhez való ragaszkodás nem tudatos hazugság, nem szándékos, legfeljebb akaratlan önámítás; olyan becsületes gyöngeség, őszinte gyarlóság, szokás, melyet nem tud elhagyni; költői érzelgősség, melyet a boncolgató elmének kíméletlen bírálata elől kegyeletesen elrejtteni iparkodik.

A vallás hazugságain én más valamit értek. Értem t. i. azt a tiszteletadást, mellyel a műveltség mai színvonalán álló emberek is adóznak a különböző vallásoknak, a vallás hittételeinek, ünnepeinek és szokásainak, jelvényeinek és papjainak. Ez a tisztelet hazugság és farizeuskodás még azoknál is,

akik a természetfölötti dolgokban még hisznek, hacsak nem teljesen idegenek előttük koruk nézetei és műveltsége. Hazugság élc. farizeuskodás, melynek szörnyűségén csak azért nem pirulnak el szégyenükben, mert az ember legtöbb dolgát meggondolás nélkül cselekszi, nem is iparkodva magának számot adni a jelentőségéről. Szokásból megy a templomba, köszön a papjának, tisztelettel nyúl a bibliához, gépiesen ölt megilletődött és áhítatos arcot, ha részt vesz az isteni tiszteleten s nem is akar tudni róla, hogy mindezen cselekményeivel minő szégyenletes árulást követ el meggyőződésein, fölfogásain és mindazon, amit mint igazságot megismert és magáévá tett. A történelmi kutatás kiderítette, hogyan keletkezett a biblia; tudjuk, hogy az bizony gyűjteménye olyan írásoknak, melyeknek eredete is, jelleme is, tartalma is nagyon, de nagyon különböző. Párja volna az a könyv, amelybe belevennék például a Niebelungok énekét, valami polgári perrendtartást, Mirabeau beszédeit, Heine költeményeit, egy kis természetrajzot egymásután lenyomatva; aztán szétdarabolva és ismét összekeverve bekötnék egy kötetbe. Találunk ebben a keverékben ó-palesztinai babonát, indus és perzsa mesék homályos nyomait, egyiptomi tanítások és szokások félreértett utánzásait, száraz, de azért történelmileg megbízhatatlan krónikákat, általános emberi, erotikus és zsidó nemzeti hazafias költeményeket, melyeknek nem mindig a szépség a legerősebb oldaluk, ellenben többször a bőbeszédűség, durvaság, rossz ízlés és igazi keleti érzékiség. Mint irodalmi emlék az emberiség őskorából, fiatalabb a biblia, mint a Védák és királykönyvek egy része. Költői

értéke pedig csekélyebb mindannál, amit az utolsó kétezer évben akár csak másodrangú költők termeltek; Homérnak, Sophoklesnek, Danténak, Shakespearenek vagy Göthének legremekebb alkotásaival pedig csak annak jutna eszébe összehasonlítani, akiknek a szelleme már fanatizálva van s ítélő tehetségének használatáról már lemondott. Világnézete gyermekes s erkölcsi tanítása, mely az ó-testamentomban az isten bosszúálló természetében, az újban az utolsó munkás példájában, a Magdolna és a házasságtörő epizódjaiban és Krisztusnak anyjához való viszonyában jut kifejezésre, épen felháborító. És mégis emberek, akik elég műveltek és eléggé tudnak Ítélni, hogy mind ezt beismerjék, határtalan tiszteletet hazudnak ez ócska könyv iránt, megbotránkoznak rajta, ha valaki, mint az emberi szellemnek bármi termékéről, erről is szabadon nyilatkozik, rengeteg vagyonnal hatalmas társulatokat alakítanak, hogy millió és millió példányban terjesszék az egész föld kerekéségén és merik állítani, hogy maguk épülést nyernek és megtisztulnak, ha olvasgatják e könyvet.

A liturgia akármelyik mai vallásban olyan képzeteleken és szokásokon alapszik, melyeknek eredetét Ázsia és Észak-Afrika legrégebb barbár korában találhatjuk fel. Árja napimádás, a Buddha vallás miszticizmusa, az egyiptomiak Isis és Osiris-imádásai mind föllelhetnek azokban a vallásos cselekményekben és imákban, az ünnepekben és áldozásokban, amelyeket a zsidók is, a keresztyének is mai napig is tartanak. És a 20-ik század embere komoly, sőt ünnepélyes arcot vág, mikor ugyanazon térdepelést, kézmozdulatokat, szertartásokat és mondásokat ismétli

melyeket évezredek előtt a kő- és a bronzkorszakban találtak ki a Nílus vagy a Ganges partjain együgyű emberek, hogy a legdurvább pogányság fogalmait a világ eredetéről és kormányzásáról érzéki formába öntsék!

Minél jobban belemélyed az ember ebbe a méltatlan komédiázásba, minél világosabban elemzi ezt a durva ellenmondást korunk műveltsége és a mai vallások között, annál nehezebb megőrizni a hidegvérét, mikor erről a tárgyról beszél, az ellentét olyan emberhez nem méltóan dőre, oly megsemmisítően óriási, hogy a részletes kritikának egy-egy érve tehetetlenül áll meg előtte, olyan, mint a kifogás^ talán legjobb seprű volna a Sahara homokhegyeire és csak egy Rabelais kacaja, vagy a felvilágosodás egy újabb Lutherjének haragos tintatartó-odavágása birkózhatnak meg vele.

Hogy is lehetne a vallás összes hazugságait egyenkint csak előszámlálni is? Be kell vele érnünk, hogy csak úgy találomra néhányat felhozzunk. A diplomaták vesztegetéssel és fenyegetésekkel igyekeznek rávenni a bíborosokat, hogy kedvük szerint való pápát válasszanak; s ha küzdelmes és makacs cselszövéseiknek végre eredménye lett, maguk ezek a diplomaták, kik a játékbaba drótját rángatták, sietnek elismerni a pápa tekintélyét, melynek pedig a jámbor hit szerint az az alapja, hogy őt a szentlélek választotta ki Szent Péter utódjává. A pápaválasztásról, mint komoly és nagyjelentőségű eseményekről beszélnek ezerén, akik ugyancsak mosolyognak rajta, ha a Dalai Láma halála után utódjának trónfoglalását olvassák, holott a két esemény a legnagyobb

mértékben hasonló egymáshoz. A kormányok képviseltetik magukat annál az embernél, kinek jelentősége abban áll, hogy az isten mellé új szenteket állít, az emberek lelkeinek földöntúli jutalmakat ígéri, a bűnösöket pedig megszabadítja a halál után rajok váró tüzes pokol kínjaitól. Mikor pedig állami szerződéseket is kötnek véle, a törvény ünnepies formái között ismerik el, hogy a pápának csakugyan különös befolyása van az isten előtt és hogy az olyan személyiségre, aki a világszellemhez közel áll, sőt hatalmából is kapott részt, mert neki is van hatalma a természetes emberiség fölött, olyan tekintettel kell lenni, aminőre más ember nem tarthat számot. S ugyanezek a kormányok aztán megteszik, hogy expedíciókat küldenek Afrika belsejébe s nagyon mulatnak egy-egy fekete varázslón, aki meg akarja tiltani nekik, hogy az ő földjére lépjenek, mert ha tilalmára nern hallgatnak, megveri őket a haragvó fétis, akinek ő mindenható kedvence és szószólója. Ki mondja meg, mi a különbség e szegény néger varázsló és a római pápa között, mikor mind a ketten azt állítják, hogy ők istennek az első miniszterei, kormányozzák az ő villámaikat, beajánlanak neki embereket kitüntetésre, avagy másokat kegyvesztésre? És hol van a művelt európai logikája, ha az egyiket mulatságos alaknak, a másikat tiszteletreméltó hatalmasságnak nézi?

Minden vallásos cselekmény büntetést érdemlő komédiává és csúnya gúnyolódássá válik, ha a 20-ik század művelt embere teljesíti. Meglocsolja magát szenteltvízzel s ezzel azt jelenti ki, hogy az a néhány szó, melyet bizonyos kézmozdulattal a pap mondott reá, ezt a vizet egészen megváltoztatta, titokzatos

erővel ruházta fel, holott a legegyszerűbb kémiai vizsgálattal meggyőződhetnénk, hogy e közt és akár-melyik más víz közt épen semmi különbség nincs, legfeljebb csak tisztaság dolgában! Mondanak imákat, meghajtják térdüket, résztvesznek a miséken és más istenitiszteleten s ezzel azt hitetik el, hogy van isten, aki a könyörgésekben, bizonyos mozdulatokban, a tömjénfüstben és orgonaszóban gyönyörűségét leli, de csak akkor, ha a könyörgéseket ilyen, meg olyan szavakkal, a mozdulatokat megszabott formában végzik és ha a szertartást hivatalos személyek vezetik ilyen, meg olyan furcsa öltözetben, rajtuk kis köpeny és ruha olyan különös szabású s olyan színösszeválogatással, aminőt józan ember ugyan nem viselne. Magát azt a pusztá tény, hogy liturgiát szabnak ki és azt gondosan megtartják, csak így lehet az emberi józan ész nyelvére lefordítani: A papok biztos forrásból tudják, hogy az isten nemcsak hű egy kicsit és szeret mindenféle kedveskedő, dicsérő, hízelgő szavakat hallani, ha a nagyságát, bölcsességét, jóságát és minden egyéb tulajdonságát égis magasztalják, hanem e mellett a hiúsága mellett még az a bogara is van, hogy mindezt a dicséretet és kedveskedést csak bizonyos formában fogadja szívesen, másképp nem kell neki. Es a természetudományok korszakának fiai tiszteletet hazudnak a liturgia iránt és nem tűrik, hogy valaki e bohózatokat méltó megvetéssel sújtsa!

Ha már az egyes ember vallásos hazugsága is felháborító, még tűrhetetlenebb a hivatalos világ vallásos hazugsága. A magános polgár, még ha külsőképpen tagja is valamely felekezetnek és dolgaiban

részt vesz, gyakran nem csinál belőle titkot, hogy bensejében ő a babonának nem hive. Hogy bizonyos szavak elmondásával meg lehet változtatni a világ folyását, hogy ha leöntik hideg vízzel, az ördög karmai közül mentik ki vele a gyermeket, hogy elhalt kedveseinek az énekszó vagy a fekete palástos ember beszéde megnyitja a mennyországot, vagy legalább megkönnyíti az odajutást, mindezt ő nem hiszi. De mint a községnek és az államnak polgára, ugyanez az atyafi sem habozik, hanem elismeri mindazon intézmények szükséges voltát, melyeket a mai vallások fenntartanak és nem sajnál semmi anyagi és erkölcsi áldozatot, amit csak kivannak tőle az állam által elismert és dédelgetett babona zsoldos ápolói. Ugyanez az állam, mely egyetemeket, iskolákat állít, könyvtárakat alapít, épít templomot is; ugyanez az állam, amely tanárokat nevez ki, zsoldot fizet a papoknak is; ugyanez a törvény, mely az iskolát kötelezően rendeli a gyermekeknek, bünteti egyszersmind a káromkodót és a bevett vallásfelekezetek gúnyolóját vagy sértegetőjét is.

Csak gondolják meg, mit jelent mindez: Azt mondod, hogy a föld szilárdul áll és a nap forog körülötte, bár a tudomány minden módon bebizonyítja csalhatatlanul az ellenkezőt; vagy azt állítod, hogy a föld nem több, mint ötezer egynehány éves, holott láthatsz emlékköveket Egyiptomból és máshonnan/ melyek már maguk is pár ezer évvel idősebbek, mindezért semmi bántódásod nem lesz, még csak a bolondok házába sem zárnak, sőt hivatalokra, méltóságokra sem tartanak alkalmatlannak, ámbár kézzelfogható bizonyosságát adtad, hogy teljességgel

képtelen vagy józanul itélni s nincsenek meg benned azok a szellemi tulajdonságok, melyek a nyilvános ügyeknek, sőt saját ügyeidnek vitelére is legalább elméletben múlhatatlanul szükségesek. Merjed ellenben azt állítani, hogy istenben nem hiszel, hogy a mai vallások istene csupán gyermekes vagy közönséges, vagy a butaságig korlátolt szellem szülötte, bizony birói üldözésnek teszed ki magad s kimondják reád, hogy hivatalra, tisztségekre alkalmatlan vagy.

Pedig hát még soha egyetlen komoly tudományos, vagy józan bizonyosságot fel nem hoztak a mellett, hogy van isten, Azok az állítólagos bizonyosságok, melyeket isten létezése mellett akár a legbuzgóbb teológus felhozhat, távolról sem olyan világosak, olyan meggyőzők, mint ama bizonyosságok, melyekkel a régész és a geológus az emberi művelődés és a föld korát, a csillagász a földnek napköri mozgását tudja bizonyítani s még a teológus szempontjából is mindenesetre inkább érthető, ha valaki, istenben nem hisz, mint az, hogy a tudományos kutatások kézzelfogható eredményeit nem fogadja el.

De menjünk tovább: Az állam tanárokat nevez ki, fizeti őket az adóból, ad nekik címeket, méltóságokat, szóval rájuk ruházza a maga tekintélyének egy részét és e tanárokat egyenesen megbízza, hogy tanítsák és bizonyítsák is be, hogy a világ folyását a természet törvényei kormányozzák s mint a fiziológia tanítja, a szervi működések tekintetében nincs különbség az élő lények között, továbbá, hogy kétszer kettő négy.

De az exakt tudományok tanárain kívül kinevez az állam tanárokat a teológiára is és hasonlóképen

ezeket is egyenesen megbízza, hogy tanítsák, bizonyítani ugyan nem tudják, de csak állítsák, hogy az újszülött gyermek eredendő bűnben leledzik, hogy isten egyszer lediktált egy embernek egy könyvet, hogy a természet törvényeit már nagyon sok esetben (csodák) felfüggesztették, továbbá, hogy egy kis darab tészta, ha fölötte néhány szót elmormolnak, átváltozik hússá, sőt amint maguk mondják, egy majdnem kétezer évvel ezelőtt elhalt ember húsává s végül hogy három az egy és egy az három.

Ha a törvénynek hűségesen engedelmeskedő polgár sorba végig hallgat egy előadást az államtól kinevezett természettudós tanártól s aztán egy előadást a teológiára ugyanígy kinevezett tanártól, nehéz küzdelemnek kell a lelkében támadnia. Az egyik azt mondta neki, hogy halála után a szervezet elemi alkotó részeire bomlik, a másik meg azt magyarázta, hogy voltak emberek, akik nemcsak, hogy épségben maradtak haláluk után, sőt újra fel is támadtak s mind a két tanítót az ő adófilléreiből fizetik, az állam mondja, hogy mind a két fakultás egyaránt szükséges és egyenlő jogú. Melyik tanárnak higgyen már most a szerencsétlen polgár? A teológusnak? Hisz akkor s fiziológus hazudik s az állam fizeti ezt a hazudozót és bár jól ismeri, mégis rábízta, hogy hazugságokat terjesszen a fiatalság között? Vagy a fiziológusnak higgyen? Ekkor meg a teológus a hazug s ha mégis alkalmazza az állam, ezzel is ép olyan tudatos csalást követ el. Csoda-e, ha az ilyen dilemma elé állított hű polgár szemében az állam vérszit a tekintélyéből.

De ez még nem minden. A hatóság, törvény és bíróság üldözi azokat a vén asszonyokat, akik

elcsalják a szolgálók pénzét azzal az ígérettel, hogy hűtlen kedveseik szívét visszafordítják; de ugyanez a hatóság fizeti azokat az embereket, sőt nyilvános és magános helyeken tiszteletben is részesíti őket, kik ugyanazon szolgálóktól pénzt csálnak ki ugyanolyan csalárd ígérettel, hogy t. i. elhalt rokonaikat mindenféle hókusz-pókusszal megszabadítják a tisztító tűzből. Nálunk olyan a szokás, hogy az egyház papjait, különösen a magas méltóságokat, püspököt és bíbornokot, szinte alattvalói tisztelettel kell tisztelni s ennek a szokásnak hódolnak még olyan emberek is, akik ugyancsak ezeket a papokat magukban csalóknak, huncfutoknak tartják és úgy gondolkodnak, hogy semmi lényeges különbség nincs köztük és a vörösbőrűek varázslói között. E varázslóknak szintúgy megvan a liturgiájuk, vannak szertartásaik, imádásaik, népük ezekről is azt hiszi, hogy természetfölötti hatalom van a kezükben; mi persze mosolygunk rajtuk: ezt megengedi ugyanaz a szokás, mely azt rendeli, hogy a pápának a lábát, a kamarásának pedig a kezét kell megcsókolni.

Hivatalos és félhivatalos lapokban humoros híreket olvasunk néha arról, hogy Kínában a kormány büntetésből el akart csapni egy-egy istent, mert nem teljesíti az országnak némely kívánságait, például nem ad esőt, vagy a császár seregeinek győzelmet stb. De ugyanezen lapokban ott van első helyen egy-egy kormányrendelet, mint például Angliában a tel-el-kebiri győzelem után, mely meghagyja, hogy kitűzött órában hivatalosan megállapított szavakban kell megköszönni istennek, hogy a népnek valamely alkalommal különös segedelmére volt. Mi a lényeges

különbség a kínai kormány rendelete közt, mely nemzeti istenüket az áldozat egy részétől megfosztja, mert járványos betegséget bocsájtott a népre és az angol kormány rendelete közt, mely nyilvános hálaadást rendel istennek, mert az angol politika érdekét Egyiptomban nagyon jól védelmezte és mert az angoloknak barátja s az araboknak ellensége volt? Mind a két rendeletnek ugyanaz a felfogás a szülője; csak hogy a kínaiak bátrabbak és következetesebbek, mint az angolok, mert ezek, ha vereséget szenvednek, nem meréneek nemtetszésüknek is kifejezést adni, mint ahogy a győzelem után dicséretet zengenek neki buzgóságáért.

Fentebb már említettem: nem lehet a vallás hazugságainak minden egyes példáját előszámlálni, ha csak egy dolgot nem akarunk ezerszer ismételni. Egész nyilvános és magánéletünket általjárták és megrontották ezek a hazugságok. Hazudik az állam, mikor hálaadó istentiszteletet rendel, papokat nevez ki, egyházfejedelmeket meghív a főrendiházba, hazudik a község, mikor templomot épít, hazudik a bíró, mikor Ítéletet mond ki istenkáromlásért és vallásfelekezetek megsértéséért; a modern képzettségű pap hazudik, mikor megfizetteti magát azért, mert olyan munkát végez s olyan szavakat beszél, melyekről jól tudja, hogy az mind ostoba hókusz-pókusz; — a felvilágosult polgár hazudik, ha úgy tesz, mintha tisztelné a papját, vagy úrvacsorájára megy, vagy a gyermekét megkeresztelteti. Mindezek régi, részben őskori szertartások s hogy mégis élnek mai műveltségünkben, ez már maga is szörnyűség s hogy a pap s az amerikai varázslónak s az afrikai almamynak

ez az európai kollégája, köztünk ilyen tekintélynek örvend, ez a gyávaságnak, a csalárdságnak és szellemi lustaságnak oly bosszantó diadala az igazság és az elvszilárdság fölött, mely magában véve is eléggé jellemzi, hogy egész mai műveltségünk milyen hazug és állami és társadalmi intézményeink mennyire tart-hatatlanok.

A monarkikus és arisztokratikus államforma hazugságai.

I.

Ha a fennálló intézményeket csupán csak művészeti, szépészeti szempontból tekinthetnők, ha lehetséges volna olyan személyi érdek nélkül figyelni meg és ítélni róla, mint tette a Montesquieu perzsa leveleiben Üzbek herceg, aki csak benyomásokat keres idegen világban s még a port is leveri a lábáról, mikor tovább megy, habozás nélkül elismernők, hogy ez a mai világrend ügyesen van összeszerkesztve, következetes, egészben véve nagyon tökéletes. Alkatrészei jól tartják egymást, tagozatai szükségképen fejlődnek egymásból. Egyetlen és egységes logikus gondolat vonul rajta végig,

Mikor még az államnak és társadalomnak középkori gót épülete összes pilléreivel és belső helyiségeivel épségben állott, igazán impozáns volt s azok, akiknek hajlékot adott, nemcsak biztos, hanem egyszersmind kevély és kényelmes otthonnak is érezhették.

Ma már csak a homlokzata maradt meg, mögötte pedig az egész lakható rész összeomlott vagy egészen el is enyészett s a menedéket kereső egyetlen zugot sem talál már benne ép födéllel és biztos

falazattal, hol magát eső és szél elől meghúzhatná. De a homlokzat még megőrizte a régi palota kifogástalan arányait s a néző szemében még mindig azt a hitet kelti, hogy kiválóan okos terv szerint épült. Valaha derék építmény volt, ma csupán külső dísz minden mélység nélkül. De ez a színpadi dísz építészeti remek, melynek egyes részletei szigorú rendben illenek össze. Nem szabad természetesen e műemléket hátulról az omladékok közül nézni. Ha azonban kellő távolságban állva, elülről figyeljük meg a perspektíváját s így bíráljuk meg érdektelen műértő szemmel, okvetetlen azt mondjuk reá: „Jól megépítette a mestere.”

A királyság intézménye elválaszthatatlanul összefügg a vallással. Mai, már történelmivé lett alakulatának egyenesen alapföltétele a vallás. Megfordítva pedig e tétel nem áll. A vallás lehet állami intézmény monarkikus berendezés nélkül is. Elméletben ez nem is szorul bizonyításra. Gyakorlatban pedig bebizonyult Délamerikának jezsuitáktól kormányzott indián és mesztic köztársaságaiban vagy az ugyancsak vallási alapon épült Északamerikai Egyesült Államokban.

A monarkikus kormányforma ellenben istenhit nélkül elképzelhetetlen. Azt el lehet képzelni, hogy erős és erőszakos ember magához ragadja az államban a hatalmat s meg is tartja az okosság és hatalom eszközeivel. Leigázza egy csapásra a népet, támaszkodik haszonleső párthívek egész seregére, akiket anyagi előnyök, kitüntetések, méltóságok osztogatásával magához láncol és hadseregére, melynek első helyet ad az államban, melyet győzelmekre

vezet, pénzzel, rendjelekkel, címekkel elhalmoz, fejére tesz császári vagy királyi koronát, amelyik neki tetszik s elnevezi magát egyeduralkodónak, protektor-nak, vagy diktátornak vagy elnöknek. Túrni fogják az uralmát, mert van hatalma engedelmisséget parancsolni. Sőt az is lehetséges, hogy a nép nagy többsége önként meghajol becsvágya előtt nemcsak azért, mert az embernek már természetében van, hogy a siker varázsa magával ragadja egész a lelkesedésig, hanem azért is, mert a tucatembereknek előnyösebb és kényelmesebb ráhagyni azt, ami történt és mert a cézár, ha tehetségesebb ember, csakugyan tudhat úgy uralkodni, hogy uralkodása alatt az ipar és kereskedelem virul, a jogszolgáltatás gyors és megbízható s az olyan polgárok, akik csak anyagi érdekeikkel törődnek, hálásan tapasztalják, hogy asztaluk napról-napra dúsan terítve van, erszényük pedig vastagodik.

Az ily bitorló azt is megengedhetné magának, hogy fölvilágosodott legyen. Ő maga nem veszítene semmit vele, ha a vallás szövetségéről lemondana, A kardra támaszkodva, nincs nagy szüksége a keresztre. Nem kellene félnie az ész kritikájától, mert ennek következtetéseivel a maga hatalmát állíthatná szembe. Ha a logikus így szólna hozzá: „Minthogy te is csak olyan ember vagy, mint mi többiek s minthogy mi téged nem a magunk jószántából tetünk meg pásztorunkká, így nincs is semmi értelme, miért adjunk mi neked olyan előkelő helyet s miért engedelmeskedjünk parancsaidnak”, ezt felelhetné neki a kényúr: „A te érvelésed megdönthetetlen, de az én hadseregem is az. Te nem azért engedelmes-

kedel nekem, mintha ez részedről okos és természetes volna, hanem azért, mert kényszeríteni tudlak rá.”

Az ilyen uralkodónak egynek se kell az istenre hivatkozni, teljesen elég az öklére hivatkoznia. Nincs szüksége szent kenetre és papi áldásra, elég ha puskapora van s szuronyainak csillogása legalább is ér annyit az alattvalók szemében, mint a pompázó koronázás vallásos miszticizmusa.

Azonban még e bitorlónak is azonnal más lesz a helyzete, ha például fia van s erre szeretné birodalmát hagyni. Ekkor már keresi a vallás támogatását. Ekkor egyszerre eszébe jut, hogy a templomok a középkorban is menedékhelyet adtak az üldözötteknek s most ő is az oltár zsámolyánál keres menedéket az ész üldözése elől. Most már egyszerre nem elég a kardpenge, markolatnak keresztet is kell ráveretni. Cézári hatalmának nagyon is világos az eredete: tömjénfüst felhőjével kell kissé elhomályosítani. A történelem éles vonalait művésziiesen leplezik a legenda bizonytalan körvonalaival s megbízzák a papot, hogy ha valaki kíváncsian kérdi: „Miért örökölje az erős atyának gyöngé fia azt a koronát, melyet sohase birt volna maga szerezni meg magának?” — így feleljen: „Mert isten akarja!” Ez az a zátony, melyen fiatal dinasztikiák hajótörést szenvednek.

A tizenkilencedik században az államcsíny puska-tüzét nem lehet már a közönség szemében átváltoztatni a csipkebokor lángjaivá, melyek Mózesnek olyan jó szolgálatot tettek. És saját kortársainknak nehezen megy már a fejébe, hogy az utcai harc az isteni akaratnak a megnyilatkozása. Fura dolog utólag vonni glóriát a prózai falragaszok köré, melyek egy-

egy diktátori kormánynak a keresztlevelei és ha a diktátor örököse hatalmának eszközeivel nem tudja trónját megvédeni, bajosan segít majd rajta az a fogás, hogy uralkodói jogát az égből származtatja.

A katolikus egyház szigorúan megtiltotta, hogy valakit holta után négy emberöltő letelte előtt a szentek közé iktassanak. Időt kell ugyanis a hívőknek engedni, hogy köznapi ember voltát elfeledjék, mert hiszen a legnagyobb jóakarattal is nehéz elhinni, hogy Péternek, vagy Pálnak, akivel az iskola padjain együtt ültünk, most angyalszárnya van s az isten trónusa előtt mint egyik legkiválóbb szólóénekes működik közre a szent zsolozsmaéneklők karában. Az egyház ebben a pontban is ravaszabb volt ama cézároknál, akik már kortársaik szemeláttára szerettek volna átváltozni félistenekké, anélkül hogy bevárták volna, míg elfelejtik nekik félretaposott csizmasarkukat s fizetetlen számláikat. Ez volt a Bonaparték nagy politikai hibája: nem elégedtek meg azzal, hogy Franciaország fölött tényleg uralkodhattak, hanem a koronázással még misztikus keresztlevelet is állítottak ki maguknak a Notre Dame templomban. Brumaire 18-ika és dec. 2-ika ezt teljesen feleslegessé tette, A császári sas mellé nem kellett volna a szentlélek fehér galambja is.

De ha a diktátor nem szorul is a vallásra, teljes mértékben utalva van rá a legitim uralkodó, akinek ez a természetes, elengedhetetlen alapja, támasza. Személye szerint az emberi tehetségek átlagos mértékének a legeslegtöbb esetben inkább alatta, mint fölötte áll. Már az is ritka adomány, ha a fejedelem, mint mondani szokás, világos fejű ember, de hogy

a köznapi mértéken jóval felülemelkedő talentum, sőt lángész jusson a trónra, ez évszázadok alatt fordul egyszer elő.

A művelt államok most élő uralkodói között vannak, kik magukat hadvezéreknek, mások, akik jogtudósoknak, íróknak, festőknek, zeneértőknek tartják. Van, aki komolyan is fáradozik, hogy abban a szakmában, melyhez tehetséget érez magában, lehetőleg sokra vigye, s amit így elért, az bizonyára a legtöbb, ami tőle tellett. S nézzük, mi az, amit elért. Ha ezt nem mint udvari tányérnyalók, hanem mint független bírálók akarjuk megítélni, arra az eredményre kell jutnunk, hogy saját erejükből, fejedelmi születés nélkül egy se vitte volna sokra a magaválasztott pályán. Ez a fejedelem, aki katonásdit játszik, sose lett volna vezérlő tábornok; amaz ki a jogtudományokkal kacérkodik, aligha nyert volna meg sok port, a csillagász a legkisebb egyetemi tanszéket se nyerte volna el, a drámaíró meg nem élte volna egyetlen darabjának előadását s a festő el nem adta volna egy képét. Hívnák bár Kovácsnak, vagy Mayernek, vagy Durandnak, a létért való küzdelemben siralmasan hátul maradnának. Kérdés, hogy polgármunkával magát fentartani, családot alapítani és eltartani tudna csak egy is.

Annyit is csak jóakarattal engedhetünk meg, hogy mostani képességeikkel, de más neveléssel meg tudnának élni, mint kisiparosok, vagy szatócsok, sablonszerű tisztviselők, vagy bedrillírozott katonatisztek, minden egyéni feltűnés nélkül.

Némelyiknek legalább társadalmi és emberi kiválóságai vannak. Szép férfiak. Bizalmas körben

vonzóan tudnak csevegni. El tudnák gazdag leányok fejét csavarni s így jó házasságot tudnának csinálni, amihez szintén kell talentum. — Másoknak még ilyen, ha nem is kiváló, de legalább rokonszenves tulajdonságaik sincsenek. Csúnyák, pipogya, betegesek, még ahhoz is üresfejűek, hogy csak a leglaposabb szalontársalgást tíz percig fennakadás nélkül folytassák. Kétségbeejtően köznapiasak ahhoz is, hogy jobb ízlésű asszony önmagukért szeretné őket.

Nos, mind e fejedelmeknek egészen egyforma méltóságuk van a maguk országában alattvalóik előtt, Nagy Frigyesnek ugyanaz, mint a spanyol VII. Ferdinándnak, II. Józsefnek ugyanaz, mint Nápolyi Ferdinándnak, akit Ré Bombának hívnak, a belga I. Lipótnek ugyanaz, mint XV. Lajosnak, vagy az angol IV. Györgynek. Mind egyaránt szent és sérthetetlen, egyaránt csalhatatlan, A neve mindnek egyformán ragyog a hivatalos okiratokon, az elhatározása mindegyiknek egyenlő erejű és hatályú. Egyenlő mélyen hajtja meg magát előttük mindenki, ugyanazt a felséges címet kapja mind, egyaránt nagydicőségű, nagyhatalmú és legkegyelmesebb valamennyi.

az emberben fellázad a józan ész e színjáték láttára, azt kérdi: „Miért parancsolsz te nagy hadvezéreknek és hatalmas seregeknek, te gyáva, te tökfilkó? Tudatlan tökfejű, aki anyanyelveden sem tudsz helyesen írni, mért vagy te akadémiák és egyetemek fővédnöke? Gonosztévő, hogy osztasz te igazságot s határozol vádlottak élete és halála fölött? Mocsos disznó, hogy lehetsz az erény és érdem jutalmazója? Pipogya, miért te intézed az erős nép

sorsát s miért szabad meg több emberöltőre fejlődésének irányát? Miért? miért?

Minthogy értelmes felelet e kérdésekre nincs, az egyeduralomnak nem marad más hátra, mint ezt felelni: „Miért? Mert isten rendelte így.” Ezzel a stereotip felelettel előz meg minden tolakodó kíváncsiskodást s minden kellemetlen bírálatot. Saját felésege előtt az isten felségét küldi hírnöknek előre. Amikor előjogait akarja gyakorolni, előbb hatalmának mindig e szent forrására mutat. „Isten kegyelméből” — így van a pénzeken; „isten kegyelméből” a törvények, szerződések, okiratok élén. Isten kegyelme az ajánló levél, melyet az egyeduralom mindig előmutat, amikor csak a hitelessége kérdésbe jöhet.

Hogy azonban a királyi hatalomnak ez a megokolása elfogadható legyen, hinni kell istenben s ezért egyáltalán nem lehet a királyságnak sürgősebb és nagyobb érdeke, mint hogy a népben, az istenben való hitet a fűrfang és erőszak minden eszközével fentartsa. A meggyőződésből való királypártiaknak, akik „az elkeseredés elszántságával” küzdenek a felvilágosodás ellen, vagy nem akarják azt legalább állami támogatással előmozdítani, százszor igazuk van. Csak következetesek, mikor azt prédikálják: „Kell, hogy a népnek legyen hite;” — mikor ellenzik a felekezetenélküli iskolákat; mikor azt magyarázzák, hogy az egyház szétválasztása az államtól alapjaiban rendíti meg az állam épületét, az a követelésük, hogy az állam keresztyén legyen, szükségképi következménye nézeteiknek.

Nem becsületesek azonban, ha azt teszik hozzá: „Mert vallás nélkül nincs erkölcs s az állam, ha

megszűnik keresztyénnek lenni, mindenféle gonosz szenvedélyek, bűnök és vétkek tanyája lesz.” A helyes magyarázat ez volna: „Mert a vallás az egyetlen megokolása az öröklött királyságnak, mert a felvilágosodás feltartóztathatatlanul az erősebb és tehetségesebb uralmára visz, tehát vagy diktátorság vagy a köztársaság felé.”

Csak egy újabb példa korunk hazugságaiból, hogy még a legrettenthetlenebb monarchistáknak sincs bátorságuk bevallani az igazi okát, miért akarják a népet az egyház aklába visszaterelni. Ki kellene merészen mondaniok: „Nekünk a vallás címernek és paizsnek kell a királyság számára!” Ez derekas dolog volna. De ha azt hirdetik, hogy a rend és erkölcs és a népjólét nevében tartják fenn a vallást, ez gyávaság.

A tizenkilencedik század nem találhatott volna ki értelmetlenebb valamit, mint a szabadelvű, alkotmányos egyeduralmat. Két olyan politikai alakulatot, két olyan világnézetet próbáltak ezzel egymásba olvasztani, melyek egymást teljességgel kizárják.

Szerencse még, hogy az emberek sorsa nem a logika után igazodik, hanem a meglévőnek tehetetlensége, változástól iszonyodó természete után. Fizaz helyesebben, hogy az igazság mellett maradjunk, szerencse, hogy a logika csak hosszabb időközökben érvényesül, mert máskülönben egy óráig sem állhatna meg az az esztelen csinálmány, melyet alkotmányos egyeduralomnak neveznek.

Hogyan? Az egyeduralomnak isten létele az alapja, egyenesen istentől származik és halandókkal osztaná meg szentséges hatalmát? Az uralkodó engedje a maga akaratát a nép képviselőitől, tehát

emberektől korlátozni, holott ez az isteni akarat tolmácsa? Az uralkodó tehát megengedné, hogy az isten akaratát ember korlátozza? Először is lehetséges ez? Nem lázadás ez az istenség ellen, nem istenkáromlás? S az istenben hívő uralkodó kifejezetten kimondja alaptörvényben, hogy ez istenkáromlás lehetséges, szabad. Ez a kép egyik oldala az isten kegyelméből való királyság szempontjából.

Más oldalról a népfőnség álláspontjáról tekintve ép olyan értelmetlen valami. Az alkotmányos kormányforma azon alapszik, hogy a népnek a saját sorsát joga van önmagának intézni. Honnan ez a joga? A természettől. Életerejének ez egyik formája. A népnek joga van önmagát kormányozni, mert van hozzá ereje, mint ahogy az egyénnek joga van élni azért, mert és addig, amíg van hozzá ereje.

Ha azonban ez a kiinduló pont helyes, hogy lehet megtérni az örökös királyt, akinek egymagának nyom az akarata annyit, mint az egész nép akarata, akinek megvan az a joga, hogy ellene szegülhet a nép akaratának, mint ahogy a népnek is joga van ellene szegülni a király akaratának? Vájjon, ha a nép a maga felségjogánál fogva meg akarná a királyt trónjától fosztani, sőt magát a királyságot is el akarná törölni, beletörödnék ebbe a király? Vájjon, ha megfordítva a király akarná a maga felségjogánál fogva a parlamentet elnyomni, eltűrné ezt a nép? Ha pedig nem, hol van akkor a felségjoga akár egyiknek, akár a másiknak?

Két felség egy államban ép oly lehetetlen, mint két isten a mindenségben, t. i. két isten ugyanazokkal a tulajdonságokkal, amelyekkel a hívők egyetlen

istenüket felruházzák. Az isten kegyelméből való király a népjogban okvetetlen az isten mindenhatóságának tagadását, a felvilágosodott nép pedig az isten kegyelméből való királyságban a mégis csak könnyen kimutatható nemzeti erő tagadását látja.

Az alkotmányos királyság csak annak érthető, aki hajlandó a gondolkozó tehetségét feláldozni, úgy viszonylik az abszolutizmushoz, mint az orthodox protestantizmus a katholicizmushoz. A katholicizmus következetes, a protestantizmus önkényes. Amaz jogot ad az egyház fejének, hogy ő jelentse ki, mit keil hinni s rendelkezései fölött eltilt minden bírálatot. Emez megengedi ugyan a hit bírálatát a biblia alapján, de tiltja a bírálatát magának a bibliának. Az észnek megvan a joga a szabad mozgásra egész a kinyilatkoztatásig. De már a kinyilatkoztatásnál álljon meg. Miért? Ennek bizony nem lehet semmi okát adni. Csak mert ez így van és nem máskép. Megnyírbált szárnyú ész; biztosító csavarral ellátott kritika, mely csak a kiszabott pontig hatolhat előre.

Ép így állít fel az alkotmányos egyeduralom előzményeket, melyekből azonban nem engedi meg levonni a következtetéseket. Elismeri a nemzet szabad rendelkező jogát elvben, de mindjárt meg is tagadja azzal, hogy a maga jogát magasabb rendűnek és őseredetűnek hirdeti. Megtűri kíséretében a logikát, de csak kitördelt fogakkal és levágott lábakkal.

Már akkor inkább tudom dicsérni az abszolút egyeduralmat a maga középkori államrendjével. Kielegíti a logikámat, hízeleg annak az érzékemnek, mely arányokat és összhangot keres. Csak egyetlen egyszer kívánja az ész feláldozását, csak a kiinduló

pontot kell egyszer kritika nélkül elfogadni, tudniillik azt, hogy a király isten kegyelméből élvezi kiváltságait, ebből már maguktól folynak az abszolút egyeduralom összes többi viszonyai jóleső következetességgel. Már ekkor mit se lehet szólni az ellen a legfőbb jogi elv ellen, hogy a király nem csalódhat, még ha gyilkol, ha megbecstelenít, lop vagy hamisan esküszik sem; ekkor magától értetődik, hogy a király országával, népével és minden egyes alattvalójával azt teheti, ami neki tetszik, anélkül, hogy halandónak joga volna önkénye ellen fellázadni; ekkor nagyon természetes, hogy az ő személye szent, ő az isteni gondviselésnek egy testet Öltött része, aki istennek egyenes meghatalmazottja, annak kétségtelen joga van ilyen emberfölötti ranghoz és hatalomhoz.

Ilyen az isten kegyelméből való egyeduralom alkotmánya a maga elméleti tökéletességében, meg nem csonkítva lebontásokkal, el nem torzítva oda nem illő népjog-építményekkel, az ember képzelő erejének szép munkája, melynek arányos körvonalain gyönyörrel legeltetjük szemünket.

Az alattvaló, engedelmességre születvén, békében munkálkodik a gép örökös egyhangúságával; ha jól megy dolga, hizlalja a haját kényelemben; ha éhezik, vigasztalja magát azzal, hogy ennek így kell lennie, így hozza magával a világ rendje; ne törje a fejét, mert a király ő helyette is töri a magáét s úgy intézi jelenét és jövőjét, ahogy legjobb. És ha néha mégis kínos kétség támad benne, hogy csakugyan a legjobban van-e minden ezen a mindenek közt legjobb világon, ekkor ott az egyház és megnyug-

tatja azzal a biztatással, hogy a látszólagos rossz is isten rendeléséből van s ő tudja, kinek mi szolgál javára és csak a saját rövidlátása és korlátoltsága teszi, ha nem tudja belátni, hogy minden úgy van jól, ahogy van.

Egyeduralom és vallás, mint összeesküdt cimborák állanak így egymás mellett s hűségesen kitesz magáért mindegyik. A király küldi a népet a templomba s a pap ott azt prédikálja, hogy a palota előtt le kell térdelni, A király énekl: „Van isten és aki nem akarna benne hinni, annak én tartok jól fizetett hóhért és börtönőröket;” a pap visszafelel: „Isten maga ültette trónjára a királyt s aki azt nem akarná hinni, az a földi büntetésről nem is szóivá, eljátszotta lelki üdvösségét.” A király bizonyítja, hogy a pap nem hazudik s a pap viszont jóváhagyja, hogy a király nem bitorol. Két tanú pedig mindenütt elég bizonyosság s a tanúvallomásnak még mélyebb hatása van a nép jámbor kedélyére, ha az egyező tanuk közül az egyik bíborpalástot és a fején koronát, a másik aranyhímezű ruhákat s a mellén drágakövel kirakott keresztet visel. Két érdekelt félnek a kölcsönös tanúskodása egymás mellett a törvényszék előtt persze nem sokat érne, a népek előtt azonban érvényes már annyi ezer év óta.

II.

Nem azért támadom itt a monarkikus államformát, hogy a köztársasággal szemben ítéljem porvesztesnek, sőt távol legyen tőlem annak a vásári

liberalizmusnak naiv rajongása a köztársaságért, mely a szó hangzásától is el van ragadtatva s az értelmét nem is keresi. Sok úgynevezett szabadelvűnek törekvése, első célja a köztársaság, előttem az utolsó. Hogy csakugyan haladást jelentsen és igazság legyen benne, evégből a köztársaságnak egész sor olyan társadalmi, gazdasági, politikai intézményre van, mint alaptételekre szüksége, melyek a mostaniaktól teljesen különböznek. Amíg az öreg Európa a kultúra mai formái között él, addig a köztársaság esztelen s méltatlan játék a szavakkal. Az olyan tisztán politikai rendszerváltozás, mely valamelyik európai monarchiát akarná köztársasággá változtatni át, éppen annyit érne, mint amennyit a középkor elején tettek a hittérítő papok, mikor meghagyták a népeknek isteneiket, ünnepeiket és szokásaikat, csak keresztyén nevekkal keverték.

Hz ily forradalmak egész tevékenysége csak arra szorítkozik, hogy a megmaradt ócska árukra új címeteket aggat s mint új, egész más portékát varrja a könnyen hívó nép nyakába. A köztársaság csak utolsó láncszeme lehet a fejlődés hosszú láncolatának: az az államjogi forma, melyben a nép egészének korlátlan szabad rendelkező joga jut kifejezésre. Ezzel a formával, ha az tartalommal is telve van s nem csupán kívülről van felragasztva és rámozdítva, össze nem férnek sem öröklött kiváltságok és méltóságok, sem a nagytőke, sem a hivatalnokosztály hatalma, sem semmiféle gyámkodás a nép széles tömegei fölött. Meghagyni azonban az állam rendjét úgy, ahogy volt és csak a nevét változtatni monarchiáról köztársaságra, ez nem egyéb, mint annak az

ismeretes fogásnak a politikai utánczata, melyet a könyvkereskedők űznek, mikor a cenzúrával kitiltott könyveket úgy csempézik be, hogy az első lapot a rendőrségen bejegyzett címmel kivágják és ifjúsági iratok vagy imakönyvek ártatlan címlapjával helyettesítik. ugyan mi egyebek voltak az 1848-iki olasz köztársaságok, mi volt az 1868-iki spanyol, mi az 1870-iki francia köztársaság egyéb, mint egyeduralom megszüntetett trónnal, egyeduralom, mely egy kicsit a köztársaság álarcával mulat? Képzeljünk magunknak nemes úri társaságot a farsangon, amint jelmezekben parasztlakodalmat, vagy cigánytábor játszanak. Viseletük, felszerelésük, tevésük és beszédjük olyan, mint az alsórendű népé, melynek egész megjelenését utánozzák, de azért marad egyik a herceg-asszony, másik a gróf úr s az igazi népnek, ha nézhetné őket a bálterem karzatáról, bizonyára nem jutna eszébe azt hinni, hogy a rangkülönbség most már csakugyan megszűnt. Ugyanaz a nép azonban, elég különös, elhiszi, hogy lényegbe vágó dolog megy végbe a szeme előtt, mikor a politikai álarcos bálban a monarchia köztársaságnak öltözik és demokratikus táncot lejt finom Hiedelemmel.

Egyetlen forradalom látta csak be, hogy a királyt az államépületből kikergetni s ennek csak a feliratát megváltoztatni nem elég ahhoz, hogy a királyságból köztársaság legyen. Ez a nagy francia forradalom volt. A királysággal együtt a régi egyeduralom minden intézményét lerombolta. Mint a pestisbeteg halála után, nem elégedett meg azzal, hogy a holttestemet kivitte az élők lakóhelyéről, hanem az elhunynak ruháit és szerszámaikat is elégette. A francia forrada-

lom gyökerestől kiirtotta az egyeduralmat s még annak a történelmi talajnak a göröngyeit is felforgatta, amelyből sarjadzott. Eltörölte a nemességet s amennyire lehetett, megsemmisítette még azokat az okiratokat is, melyekből kiváltságait a nemes származtatta. Lebontotta kastélyaikat, üldözte még azokat az emlékeket is, melyeket a feudális rangkülönbség a közbeszédben hagyott maga után, t. i. megszüntette azt a divatos megszólítást „uram”, mely a régi uraságra és szolgaságra emlékeztetett.

Sőt még többet tett. A nép egész gondolatvilágát igyekezett megmásítani. Ne maradjon szellemi látókörének egyetlen vonala se változatlanul. Még azt is meg akarta akadályozni, hogy azok a régi fel fogások, melyeket kikergetett az állami törvények főkapuján, a kényelmes és gondolkodni lusta megszokás hátulsó kis ajtaján se lopódzhassanak újra be. új vallást csinált tehát, új naptárt talált ki, melyben minden: az év kezdete, az időbeosztás, a hónapok és a napok nevei, más volt, mint a régi. új ünnepeket rendelt, új viseletet hozott divatba, szóval: új világot épített fel, melyben még emléke se maradt meg a múlt történelmi fejlődésének.

És mégis mit használt mindez? A viseletet és a nyelvet meg tudta változtatni, ámde az emberek agyvelejét nem tudta átgyúrni a francia forradalom sem. Az Egyiptomban született nemzedék nem tudott Kánaánban megtelepedni. Az évszázados megszokásnak nagyobb hatalma volt a franciákon, mint akár annak a törvénynek, melynek a nyaktiló volt a büntető záradéka. Dubarry asszony, mikor a vérpadra lépett is, így szólt Sanson polgártárshoz: „Bocsánat,

hóhér úr.” A rémuralom bukása után pedig a milliós rablóknak és tolvajoknak, akik csalárd állami szállításokból, vagy a kivándorlottak javainak kifosztásából gazdagodtak szentelenül meg, mindjárt megadták ugyanazt a rangot, amelyet a régi társadalomban a született nemesség foglalt el. Napóleonnak később csak a címekkel kellett még felruháznia a jöttmenteket, hogy egész rendszeres arisztokráciát formáljon belőlük a kipusztítottak mintájára s alig ült el a forradalom-okoza földindulás, mikor már ismét készen állott a középkori társadalom egész építménye, részben új kövekből és új gerendákkal ugyan, de pontosan a régi alapokon és régi tervek szerint.

Bizony hiába lerombolni a régi világnak egy-egy darabját s meghagyni a többit. Céltalan bűntény volt az együgyű XVI. Lajosnak fejét venni, ha a francia nép továbbra is meg akart maradni a régi világnézet talaján, hinni egy felsőbb lényben és láthatatlan gondviselésben, tisztelni a bibliát, folytatni a halottak kultuszát stb.

Az olyan kizáróan politikai átalakulás, mely csak a kormányformát változtatja meg, a társadalmi és filozófiai alapfeltételeket ellenben, melyekben logikusan alakult ki az egyeduralom, érintetlenül hagyja, sem nem következetes, sem alapjában véve nem jogosult. Az ilyesmi csak durva, merőben külső rombolás, csakúgy, mint a Rettenetes Ivánhoz hasonló örült zsarnok rémtettei volnának, ha napjainkban az ilyen jelenség a trónon még elképzelhető volna. A tények logikája lázad fel ellenük s csak rövid életet enged nekik.

A nép szervezetében megismétlődik az a jelen-

ség, melyet a megcsonkított emberen észlelünk. Mint akinek levágták a lábát, sokszor fájdalmat érez még a hiányzó ujjában, mai alkotásában ép úgy a társadalom is, ha leoperálják róla a királyságot s adnak a helyébe köztársasági mankót, tovább is monarkikus rángatódzást és viszketést érez. Sőt e részben nem is az emberhez hasonlít a társadalom, hanem azokhoz az alsóbb rendű állatokhoz, melyeknek ha levágják valamely részét, újra kinő. Valami olyan ετδ él bennük, hogy azt a szervüket, mely nélkül magukat tökéleteseknek nem érzik, mely a bennük működő élettörvények szerint tervszerű épségükhöz múlhatatlanul szükséges, újra megnöveszti.

Én tehát semmiesetre sem csatlakozom ama jeles szabadelvűeknek képmutató, vagy együgyű zengedezéséhez, mellyel térdet hajtva, hozsannákat énekeltek már e puszta szónak is, hogy „köztársaság.” Ez a vallás, melynek istene egy üres szó, nem az én vallásom.

Hogy a köztársaság az állam belső szerves rendjének legyen szükségképi külső formája, evégből annak a népnek, mely a formába bele akar kristályosodni, előbb a természettudományi világnézet alapján kell állania és magából a középkori maradványokat, a természetfölötti képzeleteket, az öröklött rangkülömbőséget, a kapitalizmust ki kell vetnie.

Köztársaság államilag elismert vallásokkal, transzcendentális esküformával, olyan törvényekkel, melyek az istenkáromlásra büntetést szabnak, örökölhető nemesi és születési kiváltságokkal, az öröklött tulajdon túlnyomó befolyásával; az ilyen köztársaság nem haladás az emberiségre nézve. Semmivel sem különb

az egyeduralomnál, sőt rosszabb nála, mert még a logikát és a jó ízlést sem elégíti ki úgy, mint az abszolút egyeduralomnak már történelmivé lett, egységes, befejezett egészét alkotó építménye.

E fejtegetésekből következik, hogy az egyeduralom történelmi és logikai jogosultságát én meg tudom érteni és kész vagyok elismerni. Óh igen, annak a népnek, mely elhiszi, hogy a világot egy személyes isten kormányozza s hogy a biblia az ő akaratának kétségbevonhatatlan kinyilatkoztatása s hogy a papok tőle magától rendelt hirdetői az igének, annak van joga a királyságon csüggeni, mert a törvények felett álló király, aki felelősség nélkül és ellenmondást nem tűrő hatalommal vezeti saját belátása szerint az állam hajóját, hű képmása az istennek, az isten helyzetének a mindenségben, az isten tisztének, kormányozása módjának. A biblia is hirdeti róla, hogy az isten ültette őt a trónra, a papok pedig megerősítik, hogy megilleti őt az emberfölötti hatalom s az a föltétlen engedelmesség, mellyel neki alattvalói tartoznak.

És az a nép, mely nem találja természetellenesnek, hogy valaki milliókkal és nemesi címekkel jön már a világra s e révén a méltóság, a hatalom, az élvezetek ép olyan bizonyosan hozzátartoznak, akárcsak a bőre, haja az egyénnek, csak következetes, ha monarkikus marad, mert hogy egy emberfia azzal a joggal jön a világra — legyen bár a gyomrában vagy a fejében, vagy akárhol másutt ennek a csodálatos jognak anatómiai székhelye, — hogy az egész ország fölött uralkodjék, ez ép oly észszerű és semmivel sem nehezebben érthető, mint az, hogy

néhány száz más emberfia pedig gazdagsághoz és ranghoz való, szinte szervesen hozzá nőtt joggal születik.

Mint elvont elméletet könnyen és sikeresen lehet az egyeduralmat a vallásos világnézet alapján védeni s aki e világnézet híve, annak ez egyáltalán nem is hazugság.

De hazugság az egyeduralom először is mindazok szempontjából, akik a világot természettudományi felfogással szemlélik. És hazugsággá lesz, ha nem is elvileg, de tényleges megnyilvánulásában és gyakorlatilag még ama hívőkre nézve is, akik pedig isteni eredetéről meg vannak győződve.

Mert az ép a mi mai kultúránk tragikuma, hogy régi intézményeinkben nincs már meg a bátorság és önbizalom, hogy a maguk egyedül logikus és történelmi alakjában mereven és változhatatlanul állnának az emberek elé s odamondanák a híres jezsuitamondást: „Vagy lesztek, mint mi vagyunk, vagy nem lesztek.” Lehetetlen kiegyezésre törekszenek a magok alapelvei és az újkor meggyőződése között, engedményeket tesznek az utóbbiaknak, olyan szellemet engednek sáncaik közé betolakodni, mely tőlük idegen s ezért bomlasztó. Elfogadnak olyan újításokat, melyek a régi alkotórészeknek egyenes tagadásai s így hasonlítanak olyan könyvhöz, melynek ugyanegy lapján van szövegnek valami régi mese, és mindjárt a bírálata; széljegyzetekben és csillag alatt pedig a viszonzválaszt és a mese paródiáját is olvashatjuk. Ez alakjukban aztán ez önmagukat meghazudtoló és kicsúfoló intézmények a felvilágosultak szemében gúny tárgyai s még a világtól

elmaradottak szemében is bosszúság és bántó kételkedés forrásai lesznek.

A történelem folyamán a királyság különböző gyökerekből fejlődött ki. Nagyon valószínű, hogy az emberek már társas lények voltak e földön való legelső megjelenésük idején is és csoportokban éltek, mint ma is a majmok és számos más társas állat. Minden csoportnak valószínűleg megvolt a maga főnöke, ki vezette és oltalmazta a többit s aki kétségkívül a legerősebb hím volt.

A művelődés hajnalán, melynek visszfénye még ott csillog a biblia legrégebb írásain, a Védákon és a kínaiak szent könyvein, a társadalom alapja a család, s a pátriárka természetszerű uralkodója, bírója és tanácsadója hozzátartozóinak, az emberek szaporodnak, a családok nagyon megnőnek és törzsekké bővülnek, A családtyából törzsfőnök lesz, akinek tekintélye egyrészt csak abból a fikcióból ered ugyan, hogy a törzs összes tagjai az ő véréből származtak — olyan fikció, mely a skót clanrendszer alapja még napjainkban is — másrészt azonban eredt abból a kézzelfoghatóbb és biztosabb alpból, melyen a nyájban a vezérürü méltósága nyugszik, t. i. leigázó hatalmából, melyet nagyobb testi erejének, okosságának, gondosságának, nyájainak, legelőinek, szerzsámai bőségének, szolgálói sokaságának köszönhet.

Ezen a fokon még csak kicsi a távolság az uralkodó és alattvaló között s az uralkodó hatalmának forrásai még tisztán állanak az alattvaló szemei előtt, A fiú engedelmeskedik atyjának szeretetből és tiszteletből, a gyenge az erősnek félelemből, a szegény a gazdagnak előnyök reményében, az uralom örö-

kölhetőségét aligha ismerik el. A hatalom eszközeinek tényleges bírása megadja a hatalmi igények erkölcsi és elméleti jogosultságát is. Természetfölötti elemek még nem zavarják ezen egyszerű viszonyokat, melyekben a törzsfőnök parancsol, mert tud parancsolni és a törzs engedelmeskedik, mert akar, vagy mert kénytelen engedelmeskedni.

De abban a mértékben, amily mértékben a művelődés halad, érzi szükségét a főnök annak is, hogy természetei tekintélyét a földöntúlinak félelmével erősítse. Nagyobb bölcsessége, gazdagsága, testi ereje már nem látszik elégségesnek arra, hogy neki a hatalom birtokát biztosítsa s vetélytársainak irigysége és kapzsiság ellen megvédelmezze s ekkor választja az isterieket: titokzatos; s ép ezért kétszeresen félelmes szövetségeseivé. A törzs vallásának főpapjává tolja hát fel magát, láthatatlan remeket vesz a szolgálatába s így fejleszti a babonát hatalmának legerősebb gyökerévé.

Ez a dolgok állása minden nép múltjában abban a pillanatban, mikor először lépnek a történelem világitásába. Az uralkodó család azt hirdeti magáról, hogy az istenek egyenes leszármazottja. A fáraók, az inkák a „nap fiai”, A germán fejedelmek Thor ágyékából származnak. India maharadzsái Visnu ösatyától eredtek. A nép valamely felsőbb szent lényt lát az uralkodóban s természetfölötti tulajdonságokkal ruházza fel. Keleten nem szabad az arcára nézni, mert menten megvakul az ember s Anglia és Franciaország királyainak olyan csodatevő hatalmuk van, hogy kezük pusztá rátevésével meg tudják gyógyítani a nyavalyatörést, vitustáncot és

gennyes fekélyeket, Aki a király személye eilen mer kezét emelni, az istenek örök haragját vonja magára, sőt családjára és egész népére is. Emberzsoldosain kívül a király trónját az istenek s az ég minden szentjei is őrzik „hatezren jobb felől, hatezren bal felől” mint Heine dalolja.

Így aztán a távolság a nép és uralkodó között most már irtózatos. Ő már nem csupán első az egyenlők között, atyja a maga fajtájának, hanem egészen más teremtés, mint alattvalói, olyan, hogy a természetben is fölött áll, hogy rá a közönséges élet-törvények nem is érvényesek. Így a király és népe között már semmiféle emberi viszony nem szövődhetik; ő megközelíthetetlen, a halandók között él ugyan, de voltaképp, csak álruhába öltözött isten, akinek a körülötte sürgő-forgó emberekkel semmi közössége nincs. Az ég a maga kifürkészhetetlen akaratából azt is megengedheti, hogy trónját elveszítse; megengedheti az ég, hogy alattvalónak született ember tegye fejére a koronát. De még trónjáról letaszítva sem süllyed le a törvényes király közönséges embersorba s viszont a koronával ékesítve sincs meg a bitorlónak felszentelt isteni jellege. Amaz marad e földről elszállott fölség, emez plebejus a nép véréből és húsából, aki előbb vagy utóbb megint csak eltűnik a névtelen tömegben, mint a jégkristály a vele kémiailag azonos vízben, holott amaz mindig megőrzi az ő különletét, mint akárminő folyadékba dobva a gyémánt.

Különös ellenmondás az emberi művelődés történetében! A királyság, mely az ősvilági sötét barbárkor óta fenn tudta magát tartani, különféle

jogcímei közül ép azokról mondott le, mint feleslegesekről, melyek az értelem előtt helyt állanak és ép azokat tartotta meg, melyek a józan kritika első napsugarától nyomtalanul eloszlanak. A mai egyeduralom már nem tényleges hatalmával okolja meg jogosultságát, hanem isteni eredetével. Már nem hadserege nevében parancsol, hanem az isten kegyelmére hivatkozva. A hadsereg, mely kész királynak a parancsát teljesíteni, manapság is megcáfolhatatlan érv. S ez az érv nem kell az egyeduralomnak. Az az állítás, hogy a királynak az isten maga állította ki a kinevező okmányát, manapság még a kávénenik előtt is nevetni való mese. S ezt a mesét hirdeti az egyeduralom olyan komolysággal, melynek a csendőrad nagyobb nyomatékot.

Az ókorban, a középkorban, abban az időben, amikor nem volt még történelemtudomány s a hagyományok és kútfők kritikája ismeretlen volt, az isteni származás dicsfénye a király feje körül elég erővel világított az akkor uralkodott szellemi sötétségben, kivált a nép szemében. A nemzeti emlékezet alig nyúlt vissza egy emberöltőnél előbbre. A múlt homálya áttörhetetlen volt s gyorsan elnyelte minden dolog eredetét. Ki emlékezett egy-egy dinasztia kezdetére? Senkinek sem esett nehezére hitelt adni a regehősöknek, akik az uralkodót annál magasabb istenségtől származtatták, minél bőkezűbben jutalmazta az ilyen családfaköltészetet.

De ma már a forrásnyomozó történelemtudomány korában mit sem érnek a balladák és mesék. Nagyon jól ismerjük az európai uralkodóházaknak, az isten kegyelméből való törvényes uralkodók klaszikus

képviselőinek mind legrégebbi, mind későbbi történeteit.

Vegyük például a Bourbonokat, Európa legrégebb és legszentségesebb királyi családját: itt válogathatunk, hogy a lázadó nagybirtokos Capét Hugót fogadjuk-e el ősüknek a kissé kétséges történelem nyomán, vagy pedig a párisi henteslegényt, Le Fort Róbertet a nem épen hihetetlen néphagyomány szerint. A Habsburgok egyébiránt egy csepp vére sem kering már azon család ereiben, mely ma uralkodik Magyarország-Ausztriában, szegény frank nemesnek az utódai, aki olyan fizetett udvari vivó, vagy rendőrparancsnok-féle volt különböző uraságok, hol egy püspök, hol egy város szolgálatában. — A Romanovoknak jobb nem beszélni. Olvashatatlan szövegeket még ki tud sillabizálni a történetbúvár. De azon probléma megfejtésében, hogy 11. Katalin cárnő egy-egy fiának ki volt az apja, még a legélesebb eszű kutató tudomány is csütörtököt mond. — A Hohenzollerneknek legalább a születésük bizonyítványa tiszta, el lehet olvasni. Szegény, de becsületes szülőktől származnak. A nürnbergi várgrófok a római szent birodalomnak kétségkívül egész becsületes kishivatalnokai voltak s a német lovagrend nagymestereivé, majd brandenburgi örgróffokká, választó fejedelmekké, királyokká és császárokká történt előléptetésük egész rendjén ment. Minden előléptetésük dátumát ismerjük pontosan és tudjuk, hogy emberek műve volt s megmagyarázásukra semmiféle természetfölötti beleavatkozás nem szükséges. — Az angol királyi ház meglepő példáját adja ama kalandos vándorlásnak, melyet a vér, a legitimitás hordozója egész

tucat, sőt még több családon át megethet anélkül, hogy az uralomra való jogát elveszítené. Az a széles zég-zugos vonal, melyet a törvényes leszármazás Normandia hercegétől Szász-Koburg-Gotha hercegig leír s melyet nyomon követni is fáradságos, legfeljebb azt bizonyítja, hogy a jó princípium olyan, mint a jó ember: sötétben is igaz utón jár.

Hol marad hát hely mind e családok történetében az isteni beavatkozásnak, hogy uralkodói jogukat isten kegyelméből származtatják? Mely pillanatban tettek részeseivé e kegyelemnek? Tán a mikor Hódító Vilmos Hastingsnál Haraldot, a szász királyt legyőzte? Vagy mikor Capet Hugó a Karolingi ágából származó törvényes királya ellen fellázadt, mint valamikor Pipin az ő merovingi ura ellen? Vagy mikor Habsburgi Rudolf vetélytársát a cseh Ottokárt magyar segítséggel megverte? S ha a mai törvényes uralkodó családok e három megalapítója a rövidebbet húzta volna vállalkozásában? Ha Hódító Vilmost a csatornán visszaverték volna és ha Capet Hugó, mint lázadó, bitófára került volna s ha a Morva mezején Rudolf hagyta volna ott a fogát? Mi lett volna akkor az isten kegyelméből? Nem lettek volna akkor e merész vállalkozók szentséges uralkodóházak ősei helyett rablók, kalandorok és lázadók? Vagy a siker csupán a döntő? Ép abból lehet talán megismerni az isten kegyelmét, hogy az egyiknek sikerül magához ragadni az uralmat s akkor lesz törvényessé, amikor a legfőbb hatalom birtokába bele tud ülni? Ez beszéd. A népbölcsesség is azt tartja, hogy akinek az isten hivatalt ad,, annak észt is ad hozzá. Nem következtelenség, hogy ugyanaz az is-

ten, ugyanezen a módon, akinek trónt ad, törvényeséget is ad hozzá.

De akkor minden lázadó is törvényes, ha vállalkozása sikerül. Ebben az esetben Cromwell ép oly törvényes államfő, mint I. Károly, kit lefejeztetett? Barras, Bonaparte ép oly törvényes, mint XVI. Lajos, akit ugyanez a baleset ért? Fülöp Lajos ép oly legitim, mint X. Károly és III. Napoleon, mint Fülöp Lajos?

A monarkistáknak e szerint épenséggel nincs joguk ellenszegülni vagy csak duzzogni is az olyan államfő ellen, aki egyszer a főhelyet tényleg elfoglalta, így el kell ismerniök, hogy Rienzi, Masaniello, Mazzini, Kossuth, Hecker isten kegyelméből való államfők lettek volna, ha vállalkozásuk sikerült volna. Sőt mi több, a favágó Lincolnnak, a szabómester Johnsonnak, az ügyvéd Grévynek ép oly megszentelt személyeknek kell lenniök az Ő szemükben, mint Normandiai Vilmosnak, Habsburgi Rudolfnak, mert a siker és tényleges hatalom ép úgy bizonyít mellettük is, mint ez utóbbiak mellett.

A monarkisták álláspontja így szakasztott olyan, mint a mesebeli békáké, melyek ugyanazzal a hódolattal tartoztak engedelmeskedni minden királynak, akit Zeus adott nekik, lett légyen az akár fatuskó, akár gólya. Ha a siker az isten kegyelmének bizonyossága, akkor ez egyszersmind a törvényességnek egyedüli forrása is és ekkor, ha következetesek akarnak lenni, a monarkistáknak minden államfőnek, az idegen hódító, a köztársasági elnök s az államcsíny elkövetőjének törvényességét is e! kellene ismerniök.

Avagy a törvényességnek ez a forrása csak a régi korokban buzogott és ma már kiapadt? Erőszak, lázadás, hitszegés, választási furfang csak a múltban volt olyan alkalmas forma, melyben az isten kegyelme az ember fejére szállott s az idők folyamán ez az üzleti viszony az ég és az uralkodói paloták között megváltozott? Ha igen, akkor nagyfontosságú volna tudni, hogy mely pillanatban történt e változás. Ez esetben a monarkisták, e nagyfontosságú esemény dátumának, az év, hónap és napnak megjelölésével adósok maradnak. Hiszen egészen a legújabb korban is rendezkedtek be új uralkodóházak egész otthonosan Svéd- és Norvégországban, Belgiumban, Szerbiában, Romániában, Görögországban és Bulgáriában. Ez uralkodóházak hasonlóképen az isten kegyelmére hivatkoznak. Alattvalóik uralkodói jogokat engednek nekik s az évszázados dinasztíák is úgy bánnak velük, mint magukhoz hasonlókkal. Ezért nem felesleges tisztázni, hogy vájjon ez új királyok is isten kegyelméből lettek-e, vagy vájjon csak kérkednek e kegyelemmel, nagyzó szélhámosok a trónon: csak dicsekszenek olyan magas összeköttetéseikkel, amelyek nem is igazak, Ha a Bernadottok, Koburgok, Obrenovicsok stb. isten kegyelméből való királyok, akkor be *van* bizonyítva, hogy az isten kegyelme épúgy, mint a középkori bitorlók idejében, ma is siet megadni a jogot is a hatalom mellé. S ebben az esetben a monarkistáknak meg kell engedniök, hogy ha valami felfordulás útján bármely szocialistának sikerül a Németbirodalom élére jutni, ez ép oly isten kegyelméből való államfő, az uralkodásra ép olyan joga-

sult, személyében ép olyan szent és sérthetetlen s ép olyan törvényes hatalom birtokosa lesz, mint ma a német császár.

Vagy pedig az az érvelés helyes, hogy az isten kegyelme a középkor óta már kimerült, mint az olyan termőföld, melyen rablógarázdálkodást folytattak. Ez esetben az új uralkodócsaládok királyai nem egyebek, mint szédelgők, akik hamis címekkel akarnak előnyöket szerezni: olyan eljárás, melyről a büntetőtörvénykönyv egyik szakasza ad bővebb felvilágosítást. Ez esetben hihetetlen fenhéjazás tőlük, hogy népeiktől alattvalói hódolatot várnak, a régi uralkodócsaládok királyai pedig nehezen felfogható könnyelműséget követnek el, ha elismerik jogcímük érvényességét s elfogadják őket egyenlő jogú társaiknak.

A monarkistáknak még egy utolsó ellenvetését hallom érvelésem ellen. Ez sem az az ellenvetés, amelyre a logikus gondolkodás jönne rá, hogy t. i. az új uralkodócsaládok uralkodói jogaikat a nép akaratából származtatják s a nép önként adta nekik e jogokat, A nép akaratát épenséggel nem lehet elismerni uralkodói jogok: forrása gyanánt, mert ha az akarat valakit királlyá tehet, akkor viszont meg is foszthatja trónjától a királyt és kikiálthatja a köz-társaságot. Ezt pedig bizonyára egy monarkista sem ismeri el.

Nem, más az ő ellenvetésük, az, hogy azok az emberek, akik napjainkban alapítottak új uralkodócsaládokat, olyan régi uralkodócsaládok sarjai, melyekben az uralkodás évszázadok óta járvány. Ők már úgy születtek legitimitással, mint valami örök-

jött nyavalyával, mely csak kedvező alkalomra várt, hogy szemellátható korona alakjában törjön ki rajtuk. Ezt ugyan nem mondhatni jogosan sem a Bernadottokról, sem az Obrenovicsokról, de mert a belga Koburgokra, a romániai Hohenzollernekre, a görög Glücksburgiakra és a bolgár Hesseniekre igenis alkalmazható, így hát ezt az érvelést nem akarom mindjárt hazugságnak bélyegezni, annál kevésbbé, mert különben is nagyon tetszik.

Értsük meg tehát jól: a legitimitás némely családban természetes öröklött tulajdonság. A princ már születésekor azzal a joggal jön a világra, hogy uralkodjék. Nem olyan ez a jog, hogy csak egy bizonyos népre szólana, más népre pedig nem, hanem általánosságban az uralkodásra való jog, olyan határozatlan uralkodó jog megjelölt tárgy nélkül, amely azonban valamikor találkozhatik. Egy Koburg, egy Hohenzollern már az anyja méhéből magával hozza az Isten kegyelmét és ha aztán a belgák, a románok királyukká választják, ez csak gyakorlati érvényesülése az ő már megvolt legitimitásuknak.

Olyanformán osztogatják tehát az Isten kegyelmét, mint az egyetem fakultásain az oklevelet. A fiatal orvosnak, zsebében az oklevelével, joga van, hogy orvosi prakszist folytasson, de már prakszist neki a fakultás szintén nem ad. Így adja meg törvényes uralkodócsaládból származó hercegnek az Isten kegyelme azt az elméleti jogot, hogy uralkodjék valahol, de már országot, hol e jogát tényleg gyakorolhassa is, nem biztosít neki.

Ez hát mégis tetszetős érv. Megmagyaráz sokat, ami különben érthetetlen volna.

Így már megérthetjük, hogy rabolhatja el egyik, isten kegyelméből uralkodó törvényes király a másik, isten kegyelméből uralkodó törvényes király trónját és országát. Így Hannover, Hessen, Nassau elfoglalása Poroszország által, Nápoly, Toszkána, Modena, Párma elfoglalása Szardínia által nem tagadja meg azt az alapelvet, melyen áll mégis akár a Hohenzollernnek, akár a szavojai ház trónja, A hódító nem veszi el a legyőzöttnek legitimitását, majdnem azt mondtam uralkodói diplomáját, csak az országát, azért isten kegyelméből való király marad ez is, mint azelőtt s azt a jogát sem veszik el, hogy keresen magának más országot, ahol aztán, ha talál, ismét uralkodhatik meg nem ingott legitimitással és istennek csakugyan egészen különös, szemmelátható kegyelmével.

A monarkikus elméletnek elmaradhatatlan kelléke eme szétválasztás, hogy t. i. a törvényes uralkodócsaládok uralkodói jogát külön kell választani annak érvényesítésétől egyik vagy másik ország és nép fölött. E nélkül a hódító és annektáló királyok a legveszedelmesebb forradalmárok volnának, az isten kegyelméből való uralkodás esztelenségét ők bizonyítanák a legvilágosabban s ők mutatnák meg kézzelfoghatóan a népeknek, hogy mennyit érnek a törvényes uralkodó jogai s hogy lehet az illeti országából kikergetni. E gondolat segítségével azonban, t. i., hogy az elméleti legitimitás nem függ a tényleges uralkodástól, az ész békóba verése nélkül is megérthetjük, hogy a hannoveri ház isten kegyelméből törvényesen uralkodhatott Angliában egy évszázadon át, mialatt a Stuart-ház örökösei ugyancsak

isten kegyelméből törvényesen züllöttek el St. Germainban és Rómában. És hogy Viktor Emánuel után Umberto király isten kegyelméből uralkodik Olaszországban, míg II. Ferenc nápolyi király majd egy negyedszázad óta mulat Parisban ugyancsak isten kegyelméből.

De minek még tovább ez abszurdumokban gábolni? A királyságnak egyetlen jogcímét, isteni eredetét nem is érdemes komoly bírálat tárgyává tenni. Hisz ez oly könnyű feladat, hogy néha a szükségelt erőkifejtés csekély voltán bámulva, azt kérdezi az ember, nem nyitott ajtót törünk-e itt be herculesi nekifohászkodással?

Az uralkodócsaládok történelmi kezdeteinek széles körben elterjedt ismeretével, — hisz egyik- < másik úgyszólván egy órával ezelőtt keletkezett a hírlaptudósítók szemeláltára, — azon törvényes uralkodóknak, akiket állítólag egyenesen az égből nyert néppásztori hivatalukból elkergettek, egyre gyakoribb látványa után, azon csekély tisztelet láttára, amelyben fölként királyok részesítik uralkodótársaik természetfölötti jogait: az istenhívőnek tán még nehezebb ma elhinni, mint az istentagadónak, hogy a koronát az isten kegyelme tette a királyok fejére.

Az isten kegyelme csak nem olyan, mint a váltóláz? Talán csak nem adhatja azt meg állami szerződés is s attól, akinek már része volt benne, csak nem veheti el a vesztett ütközet? Ezek mind olyan frivol föltevések, melyek ellen a hívőnek minden meggyőződése fellázad. A felvilágosodott az egész isten kegyelméből való elméletet olyan hagyományos tréfának veheti, mint a milyeneket recitálnak egy-

másnak a haruspexek egyetértő szemhunyorgatással ugyan, de a komoly méltóság álarca alatt. A hívő szemében csak istenkáromlásnak látszhatik. Ahol amannak nevetni van joga, ott ennek csak haragudnia lehet.

De ne bolygassuk az uralkodócsaládok eredetét és jogcímét. Tegyük úgy, mintha mindent elhinnénk, amit a monarkikus kormányforma mesél. Öltük egy kissé magunkra a haruspex arckifejezését, mellyel tehát hivatalos teendőit végzi. Legyen igaz és bebizonyított minden. A király már születésekor azzal a joggal jön a világra, hogy nekem parancsoljon; én, az alattvaló, azzal a kötelességgel jövök a világra, hogy neki engedelmességek. Ezt az isten rendelte így s ha ez ellen fellázadok, egyenesen az isten világrendjébe markolok bele szentségtörő kézzel. Menjünk már most e kiinduló pontból még egy lépéssel tovább s egyszerre benne vagyunk a hazugság birodalmának kellős közepében.

Európában már csak Oroszországban és Törökországban van abszolútizmus, mely mint fentebb kifejtettem, a monarkiának egyetlen logikus formája. A többi országok, hacsak nem köztársaságok, mind kibékíthetetlen ellentétbe hozták a monarkikus kormányformát maga-magával, a különböző alkotmányok által. Az alkotmányos kormányforma mindenkít, aki csak az ő komédiájában szerepet játszik, örökös hazugságra és képmutatásra kárhozzat.

Ott, ahol a parlamentarizmus valóság, a királyság pedig csak megtúrt dísz, Angolországban, Belgiumban, Olaszországban, hazudnak a törvények, ha úgy szólnak, mint a király akaratának megnyilvánu-

lásai, mert rendelkezései a parlament akaratának folyományai s létesülnek, akár akarja a király, akár nem. Hazudnak a miniszterek, ha a szokásos kifejezéseket használják: „Ő felsége meghagyására tesszük”, „Ő felsége parancsára mellőzzük”, „leszünk bátrak Ő felségének ajánlani.” Hisz jól tudják s velük együtt tudja az egész világ, hogy a király se nem parancsol, se megbízást nem ad s hogy ők nem ajánlanak neki semmit, hanem hogy ők határoznak, hogy a király elé már bevégzett tényekkel lépnek, melyeket az ő akaratától függetlenül, maguk létesítenek s hogy voltaképen a király az, aki ellenkezés nélkül engedelmeskedik a parlament és a miniszterek végzéseinek. Hazudik végül a király, ha a népképviselőkhöz első személyben beszél, mert hisz a trónbeszéd nem a saját gondolatainak kifejezője, hanem idegen kezdeményezésből származott irat, melyet készen nyomnak a kezébe s amelyet úgy olvas fel, mint ahogy a fonográf ismétli a:ölcserébe mondott szavakat. Hazudik, ha azt mondja, hogy a miniszterelnök az ő bizalmának általa választott letéteményese, mert hisz egyáltalán nem rajta áll, hogy kit válasszon miniszterelnöknek, hanem be kell érnie avval, akit a népképviselő többsége kijelöl, bármennyire gyűlölné is ezt, s bármennyire többre becsülne helyette egy másikat. Hazudik végül minden egyes kinevezés, adományozás és rendelet alkalmával, minden kormányzati ténykedésben, amelyben részt vesz, ha ezeket saját elhatározásaként tünteti fel, mert mind a miniszterei írják eléje s gyakran leghatározottabb akarata ellenére is alá kell azokat írnia.

Viszont azokban az országokban, ahol az al-

kormány az isten kegyelméből való királyság lényegét érintetlenül hagyta s ahol a népképviselő csak üres címéje a régi abszolutizmusnak, mint Németországban és Ausztriában, hazudik a monarkikus kormányforma nem a királynak, hanem a népnek.

Az uralkodó megköveteli, hogy mint az isteni akarat látható meghatalmazottja és képviselője legyen elismerve s magát ehhez képest egész következetesen csalhatatlannak mondja, mely tulajdonsága magának az istennek is megvan. Mégis befolyást enged a népnek a maga elhatározására — elméletben, tehát megengedi, hogy a nép az istentől rendelt és sugalmazott hatalomnak rendelkezéseit felülbírálja, jóváhagyja, elvesse vagy megváltoztassa. Így tehát emberi bírálathoz alá veti magát az istent s ezzel istenkáromlást követ el, melyért pedig alattvalóit a legsúlyosabb börtönnel büntetné.

Azonban mint említettük, ez csak elméletben van így. A gyakorlatban csak az történik, amit a király akar, s minden alkotmányos formáság csak az abszolutizmusnak alkalmazkodó hazugsága.

Hazudnak a népnek, mikor felszólítják, hogy válasszon magának képviselőket, hazudnak az országgyűlésnek, mikor törvényjavaslatokat terjeszt elébe a kormány s megszavaztatja véle. A nép ugyanis a választáson nem ruházhatja át képviselőire akaratának erejét, melyet az alkotmány fikciója neki megad s az országgyűlés szavazatai nem másíthatják meg a kormány elhatározásait.

A valóban alkotmányosan kormányzott országokban az uralkodó helyzete méltatlan, de hatalmának fikciójával úgy körülveszik minden oldalról,

olyan ügyesen elkerülik, hogy teljes jelentőség nélküli volta durván feltűnő ne legyen, a hivatalával kapcsolatos külső tisztelet, személyes előnyök és kellemségek pedig még mindig olyan nagyok, hogy megérthetjük, miért akad önérzetes és csak valamennyire is érzékeny ember, aki vállalkozik az ilyen akarat nélküli báb szerepére, melynek nyelvét és tagjait dróton rángatja kedve szerint az a minisztere, aki ép a kormányra kerül.

Ellenben azokban az országokban, hol az alkotmánynak csak a látszata van meg, a népképviselőnek jut a bohócszerep s már sokkal nehezebb megérteni, hogy elvállalják ezt férfiak, kik e nevezetre méltók. A hiúság apró legyezetése ugyanis, mely e szereppel jár, alig adhat kárpótlást azokért a benső megalázásokért, melyeket minden órában hoz e szerep rájuk.

Fényes palotájában, díszes egyenruhájában, egészen tűrhető civillistájával, ha látja maga körül a meggörbült hátakat, füle körül pedig, mint havazáskor a hópelyhek, csakúgy rajzanak a legválogatottabb hódoló megszólítások: „felség” „legkegyelmesebb uram” „kegyeskedjék” — az alkotmányos király még elfelejtkezik róla, hogy uralkodása csak farsangi szerep, mely szomorú véget érne abban a pillanatban, amelyben komolyan akarná venni.

De mi indítja alkotmányos országokban a parlamenti szereplőt arra, hogy magát hiábavaló beszédekkel, céltalan gesztusokkal s következmény nélküli szavazásokkal tegye nevetségessé? A miniszterek kicsinylő lenézése aligha. De a kormány zsoldjában álló sajtó gúnnya és rágalmai sem. Tehát talán az a

remény, hogy az álparlamentarizmust valóságossá változtathatja át? Ilyen reményt azonban nem táplálhat, nem szabad, hogy tápláljon az a képviselő, aki a királyi jogok isteni eredetének meséjét elfogadja.

Aki a konvencionális hazugságokat megveti, annak nem lehet mulatságosabb látvány annál a dilemmánál, melybe Bismarck herceg, e kérhetetlen logikus, szorította be a német birodalmi gyűlés úgynevezett liberálisait. Megbízott parlamenti szónokaival, vagy a szolgálásra kutyamódra betanított zszurnalisztaival egyre ezt mondatja nekik: vagy köztársaságiak vagytok s képmutatás töletek, ha egymásra licitáltak a királyhűség biztosításában, vagy a királyhűségtek igazi s ekkor ezt a király iránti engedelmességgel kell bebizonyítanotok. Ez a vagy-vagy olyan, mint az üllő és a kalapács, mely a monarkikus szabadelvűséget olyan lepénnyé nyomorítja, hogy a kutya sa venné be. Igazán nagyon mulatságos elnézni, hogy vergődnek a gyáva ellenzéki pártok e kíméletlen logika vascsapdájában! Hogy szeretnének szabadulni! Hogy igyekeznek kimászni belőle! Hogy. ők a dinasztának mindhalálig engedelmes szolgálói, a királynak nincsenek megbízhatóbb hívei, mint ők, a köztársaság az ő szemükben maga a pusztulás, azonban az alkotmány is csak megvan és a király volt olyan kegyes, hogy esküt is tett rá, s az ő legmagasabb engedelmeivel legalázatosabban merészkednének a népképviseletnek abban kegyelmesen ajándékozott jogokkal és szabadságokkal hódolatteljesen élni stb. De ez mind nem használ. Az az ököl, mely megragadta, úgy a falhoz szorítja őket, hogy eláll a lélekzetők s oda-

menydörgi nekik e kérdést: „Elismeritek, hogy a király istentől van rendelve, rajtatok uralkodni?” Ha igen, hogy mertek hát akkor elleneszegülni s arra az alkotmányra hivatkozni, melyet ő ajándékozott nektek, s melyet isteni hatalmánál fogva vissza is vehet, mint ahogy isteni hatalmánál fogva adományozta. Vagy nem ismeritek el, hogy jogait magától az istentől nyerte? Akkor republikánusok vagytok! Harmadik eset nem lehetséges.”

Nem. Harmadik eset nem lehetséges.

Köztársaság vagy abszolútizmus. Minden más csak hazugság és képmutatás s az a kormány, mely e dilemmát felállította, minden felvilágosultnak lelkes háláját érdemli. Igaz, hogy nagy merészség ilyen dilemmát állítani föl, mert azt kockáztatja meg a kormány, hogy egy politikus, akinek a nyelve még nem rozsdásodott le, megfordítja az okoskodást és így felel: „Ha ütőkártyának csak logika kell, hát ti vagytok a legnagyobb képmutatók és hazugok. Mert ha a király akarata isten akarata, istenkáromlás és felségsértés akkor olyan alkotmányt hagyni meg az országnak, melynek értelme és alapja az, hogy a király akaratát a népakarat korlátozhatja. Első kötelességtek volna ezt az alkotmányt eltörölni. Vagy komolyan veszítik az alkotmányt s ekkor elismeritek, hogy a nép szava ép annyit nyom a latban az államügyekben, mint az isten kegyelméből való királyé s ez esetben republikánusok vagytok. Vagy pedig üres szó az alkotmány ti előttetek és csak a látszat kedvéért hívtok egybe országgyűlést és már előre el vagytok határozva úgy cselekedni, ahogy nektek tetszik, a parlament pedig csak ötödik kerék s ez esetben minden

alkotmányos ténykedések: a választások kiírása, az országgyűlés egybehívása, törvényjavaslatok előterjesztése stb. mind tudatos hazugság. Tehát vagy hazugok, vagy republikánusok vagytok. Harmadik eset nem lehetséges.”

Ebben rejlik épen a modern alkotmányos egyeduralom nagy hazugsága, hogy már kiinduló pontjában tagadja a királynak isteni hatalmát, de meghagyja magát ezt a hatalmat, melynek így alapja dőlt meg s mely így gyászosan a levegőben lóg.

A középkor is ismerte a rendi alkotmányt, mely a királyi hatalmat szintén korlátozta; ismerte a nemesség fölkeléseit a király ellen s a kiváltságos rendek elkeseredett harcait a koronával a hataloméért. De a királyi hatalom korlátozása, a nemesség fölkelései nem olyan elv alapján mozogtak, mely amannak már a jogosultságát is kizárja, nem a népfenség alapján. Az előkelő bárók, akik a királyt a várában szorongatták, készséggel elismerték, hogy a királyt isten ültette a trónjára, de azt vitatták, hogy az isten kegyelme nemcsak reá, hanem ő reájuk is mosolygott. Ez nem tagadása, hanem következetes kiszélesítése volt a király természetfölötti hatalmáról szóló tannak. Annak az örültek a története ez, kinek az volt a rögeszméje, hogy ő isten. Mikor egyszer más beteget hoztak, kinek ugyanez a rögeszméje volt, ő volt az első, aki emezt kinevette a bolondságáért. „Hogy lehetne ez az ember isten!” szól egyszer másszor. „Miért ne?” kérdezte az ápoló, ki már gyógyultnak kezdte tartani. „Mert két isten nincs. S minthogy az isten én vagyok, ő nem lehet az.” Mint ez a bolond, úgy a középkori nemesség is meg

volt győződve a maga isteni jellegéről s nem a józan ész nevében küzdött az abszolút királyság ellen, hanem a maga rögeszméje alapján. Innen van aztán, hogy a középkor jóhiszeműen ragaszkodott a monarchikus kormányformához is s ugyanakkor a rendi kiváltságokhoz is, holott korunkban a népfenség és az istentől származott királyi fenség egymást tökéletesen kizárják.

Van azonban az államjogi mellett a monarchikus hazugságnak pusztán emberi olyan oldala is, mely ellen a józan ész és becsületesség ép úgy fellázad, mint amaz ellen is. Mennyire lealacsonyítják, mennyire lealázzák magukat a királyság magasztos, emberfölötti voltának fikciója előtt mindazok, kik a királlyal személyes érintkezésbe jönnek, holott magukban nevetnek rajta. A királyosdi azoknak, kik benne szerepet vittek, mindig és mindenhol csak komédia volt. De mind komolyan és meggyőződéssel játszották. Ha a színpadon állott, nem esett ki a szerepéből egy se, hanem mind azon fáradozott, hogy a szemlélőkben, kiktől a lámpák áthághatatlan tűzvonala választotta el, költői illúziókat keltsen és tartson fenn. S csak ama kevesek, kik a művészeknek fentartott hátsó ajtócskán mehettek be, láthatták, hogy a díszletek pompás palotái csak kopott vászonra vannak festve, a díszöltönyök aranyos és bíboros pompája csak rongyokból, foltokból van összetákolva s hogy a hős két hősi jelenete között egy itce sörért kacsintgat ki a színpaloták mögé.

A királyságnak mai komédiásai azonban léptenyomon kiesnek szerepükből s egész nyilván tréfát üznek belőle és önmagukból, meg a nagyérdemű

közönségből. Hasonlók ama derék műkedvelő színjátszókhöz a szentivánéji álomban, kiknek Zuboly ezt a bölcs utasítást adja: „Az oroszlán személyesítőjének meg kell mondania a nevét és a felpofája hadd lássék ki az oroszlán nyakán; szólaljon is meg a nyilason keresztül, így vagy ilyenén defektussal mondván: asszonyaim, vagy szép hölgyeim, bátorodom esedezni, vagy könyörögni, ne féljenek, ne reszkessenek, itt az életem az önökéért. Holtig sajnálnám, ha igazi oroszlánnak néznének. Nem, én nem vagyok afféle izé, ember vagyok, mint más. Ekkor aztán megmondhatja, hogy ő senki más, mint Gyalu asztalos”.*)

A királyi palota, a régi jó klasszikus világban olyan szentély, melybe a közönséges halandó csak áhítatos tisztelettel lépett, ma nyitva van a riporter előtt. Minden házi botránya, minden gazzette, minden nevelésdolga a piacon közszájon forog. Az utolsó alattvaló is tudja ennek a királynak titkos gonoszságait, amannak a hercegnek undorító betegségeit, emez uralkodó kedvesének, vagy a hercegnő szereplőjének a nevét. Tudják, hogy a király vagy a császár a börzén játszik, hogy idióta, hogy tudatlan, hogy írása hemzseg a helyesírási hibáktól. Cítálják ostoba mondásait. És ugyanakkor mégis földig hajolnak előtte mindenki szemelättára. Nyilvánosság előtt a hódolat dagályos frázisaival beszélnek róla s még abból is dicsőséget faragnak, hogy ki nyalja le hamarabb felséges lábairól a piszkot.

Micsoda komédia ez az elfogulatlan, vagy fel-

*) Arany J. fordításából.

világosult szemében! Mily undorító a civilizált embernek ez az öröklött állati vonása! A nemes művész, ki most fejezte be halhatatlan művét, nem ismer fáradozásáért nagyobb jutalmat a király látogatásánál; ebből a magasztos izgalomból, melyet az alkotás és a mű befejezése kelt, egyszerre lesülyed a gyermekes hiúságba és boldog, hogy az ő művét megtekinti a király. Ő talán Beethoven, Rembrandt, Michel Angelo; neve ismert és csodált lesz akkor is, mikor a királyból nem marad egyéb, mint egyetlenegy sorocska a lexikonban a százezer királyi név között, mely csak fölösleges függeléke a világtörténelemnek; tudatában is van saját nagyságának; tudja, hogy a király épenséggel nem ért az ő zenéjéhez, képéhez, vagy szobrához; hogy a füle be van dugva, a nézése bamba, a lelke minden szépség előtt be van zárva, hogy ítélete hülye s hogy esztétikai képzettsége általában nem nagyobb az egérfogót áruló drótostóténál s a szíve mégis hangosabban dobog, ha a király szórazott, üveges tekintetét az ő mesterművén nyugtatja vagy a zenéjét szundikálva végighallgatja.

A tudós, aki megfeszített szellemi munkájával új igazságokat tár az emberiség elé, csak az után áhítózik, hogy hivatalos szabású bohócruhában a király elé léphessen s vele néhány szót válthasson világraszóló felfedezéseiről és találmányairól, melyek talán az erők egységére, a színképelemzésre, vagy a telefonra vonatkoznak. Tudja jól, hogy a király képtelen őt követni, hogy nem is érdekelheti az a neki teljesen érthetetlen tárgy, sőt hogy a barbárnak teljes lelki sötétségével lenézi őt magát is, a tudományát is s gárdaezredének egy jól megtermett káplárját

többre becüli a világ összes tudósainál. Tudja azt is, hogy csak néhány perc van neki szentelve, mialatt nagy sietve és akadozva kell elmondania azt, amit akar, míg a király ezer más dologra gondol s elárulja az arcán, hogy mily unalmas neki e kötelesség teljesítése, melyet tiszte ró reá s a tudós mégis keresztöltöri magát mind e megalázó feltételek járma alatt s meglegedetten foglal helyet egy kamarás közt, ki a székvárosba való megérkezését jelenteni és egy hadnagyocska közt, aki a kapott rendjelet megköszönni jött.

Hány költő és író koldul engedelemért, hogy a királynak bemutatthassa művét csak azért, hogy olvasatlanul kerüljön annak a könyvtárnak utolsó polcára, melyben a díszhelyet genealógiai almanakok, sematizmusok, rang- és címjegyzékek foglalják le.

A születési arisztokrácia természetesen, ha lehet, még alázatosabb, még szolgálóbb a király előtt, mint a szellemi arisztokrácia. Nekik, kik állandóan a király közvetlen környezetében vannak, kik látják a korona alatt a hálósapkát, a bíborpalást alatt az alsó inget, akiktől kiindul a királyról minden csúfodároskodás, minden pletyka és rágalom, kik mulatnak a gyöngéin és közszájra adják a gáztetteit, ezeknek az arisztokratáknak még sincs forróbb vágyuk, mint a király kegye után csúszni-mászni, ha azt mindjárt XV. Lajosnak vagy IV. Fülöpnek hívják is. Készek minden alávalóságra egyetlen mosolyáért. Eladják neki az asszonyaikat, leányaikat. Kitalálták azt a gyalázatos közmondást, hogy „a király vére nem hagy foltot.” az az arisztokrata, aki gőgösebb, sem-hogy a maga szolgájára egyenesen ránézzen vagy

azt megszólítsa, töri magát utána, hogy a királynak ő lehessen a szolgálja és ünnepi alkalmakkor mossa a kezét, felhordja ételeit, töltögesse poharát, hordja üzenetét, szóval ha mindjárt jelképesen is, pincérje, inasa, sarki hordárja legyen.

Egy ismeretes adoma, mely azért nem bizonyos, hogy igaz is, azt meséli, hogy Nagy Péter egyik kopenhágai látogatása alkalmával, hogy a dán királynak bebizonyítsa, mily engedelmesek az ő alattvalói, parancsolta egyik kozákjának, hogy ugorjon le egy maga. toronyról. A boldogtalan erre keresztet vetett és habozás nélkül leugrott.

Nincs kétség benne, hogy az udvari tányérnyalók javarésze még ma is ép így megállná a hűségpróbát. Miért? Hősködésből? ugyanezek a hősök aligha tennék ki magukat a meghülés veszedelmének, hogy a vízbefúlót kimentsék. Vagy a túlvilági jutalom reményében? Ez a remény a Nagy Péter kozákjának tán könnyítette még élete feláldozását, de a mai arisztokraták javarésze Voltaire tanítványa és hasonlíthatatlanul kevesebbre becsüli a paradicsomi bizonytalan örömöket ezeknél a kezeügyébe eső élvezeteknél, melyeket e siralom völgyében találhat.

Én nem tudom megmagyarázni az önfeláldozásig menő hódolatnak ezt a jelenségét olyan egyén irányában, kinek sem szellemi, sem kedélybeli, sem testi kiválósága nincs, sőt aki igen sokszor ellen-szenves és gyűlöletreméltó.

A jeles Münchhausen beszél a többek közt egyik csodálatos vadászkalandjáról: Viselő s kutyával hajszolt egyszer ugyancsak viselő nyulat. Hirtelen

elvesztette szeme elől az üzött vadat is, üldözőjét is. Mikor ismét észrevette őket, nagy bámulatára látja, hogy hét apró kutyakölyök üldöz hét apró nyúlfiókot. Mind a két anyaállat megfiadzott a nagy futásban s a kölykeik folytatták tovább a vadászatot azonnal.

Ilyesvalamit látunk a király- és alattvalói között. Az alattvaló már születésétől fogva utolsó csepp véréig engedelmes szolgája a királynak, mint ahogy a Münchhausen kutyája már születésétől fogva üzi a nyulat.

Egészen komolyan értem ezt, bárha kissé csípősen adom is elő. Csak az atavizmus jelenségei adják meg a kulcsát annak a királyhűségnek, melynek még emberi méltóságunkat, önérzetünket, sőt sokszor önfentartási ösztönünket is alárendeljük. Nyilván visszaesés ez az őskori felfogásokba, olyan szokásoknak homályos utóhatása, melyek ezer meg ezer nemzedéken át öröklődtek tovább, hogy t. i. az ember olyan valaki iránt, akit nem ismer, akit tán sohase látott s aki az ő érzelmeit egyénileg bizonynyal nem viszonzza, oly gyöngédséget érez, vagy hazudik, amelyet hozzátartozói, sőt önmaga iránt sem tanusít.

Bizonyára mélyen rejlik emberi természetünkben annak az oka, hogy földig hajlunk mindenki előtt, akit a tömeg kiválónak ismer el. Nem azt mondom: aki kiváló, hanem akit a tömeg kiválónak ismer el. az ember társas állat, megvan benne ennek minden ösztöne. Ezek közé tartozik mindenekelőtt az, hogy alárendeli magát a vezérnek. Vezér azonban csak az lehet, akit a nyáj annak elfogad és megtúr. Csak a kiválasztottak kicsiny csoportja tudja az egyéniséget

a maga sajátjaiból ítélni meg, a nagy többség csak másokra gyakorolt hatását veszi tekintetbe. A kiválasztottak az egyént önmagában tekintik, függetlenül a többi emberekhez való viszonyaitól; a tömegeből való ellenben mindjárt csak az állását tudakolja, melyet juttatott neki az általános közép-szerűség és ellenállhatatlan ösztön van benne, hogy ennek a nagy többségnek a véleményét elfogadja, így lehet aztán megérteni, hogy minden híres vagy csak ismert, sőt gyakran csupán hírhedt ember olyan ragaszkodással és engedelmességgel találkozik, ami a magános, világot és népszerűséget megvető értékes embernek nem jut. Királynak se kell lennie ahhoz, hogy valaki tányérnyalókkal legyen körülveve. Elég pusztán híresnek lennie. Színészeknek, személyvesztőknek, cirkuszbohócoknak megvan a maguk udvara. Vannak emberek, akik híres gonosztevőhöz szeretnek furakodni, hogy ismeretségükkel dicsekedhessenek. Hugó Viktor annyi megalázkodást látott maga körül mindennap, hogy a minden oroszok cárja vagy az indiai nagymogul se többet, Az emberek eksztázisba jöttek már csaknem a beszámíthatatlanságig meggyöngült elméjének minden öregkori nyilvánulásától. Tolakodtak hozzá kézcókra. Tisztelték és bámulták öreg metresszét is s szerencsésnek érezte magát még az is, aki a temetésén ott lehetett. Az öreg költő bálványozásai átvitték unokáira is, akikről eddig semmi egyebet nem tudunk, mint hogy szokatlanul tetszelgő és neveletlen és már oly korán nagy- zási hóbortban szenvedő gyermekek.

Mi az, ami az embereket ily közönséges és ostoba tolokodásra készíti? Mi szerez Brummelnek és Cartou-

chenak olyan udvart, mint valami nagy művésznek és tudósnak? A felelet igen egyszerű és sokszor hallható: a hiúság; de ez fölületes magyarázat. Mert, hogy lehet abban keresni valakinek a hiúsága kielégítését, hogy hírhedt emberek udvarához tartozzék? Micsoda öröme telik benne, hogy ő is ott legyen a farkcsóválók seregében, mely a híres ember körül rajzik? Ilyenkor bizony azt az őskori állati ösztönét elégíti ki, hogy a nyájban a vezérállatnak alárendelje magát, A sznobizmusnak antropológiai alapja van s Thackeray elfelejtkezett erről, mikor oly keserű gyűlölettel szállt ellene sikra. A lojalitás pedig abban az értelemben, amelyben e szót a monarkisták veszik, a sznobizmusnak legmagasabb, legteljesebb kifejezése.

Mint látható, azon fáradozom, hogy a bizantinizmusra enyhítő körülményeket találjak. Komolyan szeretném hinni, hogy őszinte az az érzés, melyet sok ember a király és hercegek iránt mutat. Kész vagyok hinni, hogy az orosz paraszt nem képmutató, mikor urának a ruhája szegélyét csókolja, nem hazudik, mikor legfőbb boldogságának mondja, hogy az életét áldozhassa fel császárjáért. De antropológiai atavizmps és hereditás, e szép hangzású szavak, melyekre öntudatlan és közönséges nép lojalitásának magyarázatául hivatkozom, mind cserben hagynak, ha az előkelők és műveltek bizantinizmusával állok szemben. Ez a bizantinizmus tudatos hazugság volt és marad. Gyökerei nem nyúlnak le érzékvilágunkba. Ez komédia, melyben mindenki csak díjért játszik. Egyik hivatalért és tisztségért, másik címért és érdemkeresztért, a harmadik politikai okokból, mert a királyságot egyelőre még szükségesnek tartja akár a

nép java, akár a maga rendi érdekében. Szóval mindenki valami közvetett vagy közvetlen haszonért.

És ez az, ami a monarkia hazugságait még utálatosabbakká teszi a vallásénál. Az a felvilágosodott ember, aki a templomban letérdepel és imát mormol, teszi ezt vagy szellemi tunyaságból, vagy közömbös-ségből, vagy gyáva kényelmességből és megszokásból; még ha stréber is, aki színlelt jámborságával a papok és hatalmas szövetségeseik kegyét akarja kihízelegni, csak szimbólum előtt alázkodik meg s legalább nem egyenesen azt a kezét csókolja, melyből a borraivalót várja.

De a nyálát nyelő udvari tányérnyaló és a királyi lakodalomra, vagy a trónörökös születésére házát virágözönnel díszítő polgár, ódákat gyártó költő csak azért a jutalomért tüntet, melyet mindjárt zsebre is szeretne vágni és semmiben sem különbözik attól a kéjlánytól, aki a szerelem szavait beszéli, de folyton csak a pénzére gondol.

Vannak aztán sokan, kik tudják, hogy a király csak olyan ember, mint más, csak sokszor jelentéktelenebb, kevésbé tehetséges, kik nevetnek az uralkodócsaládok állítólagos isteni küldetésén s ha a hódolat, a tisztelet és szeretet szavaival beszélnek az uralkodóról és hozzátartozóiról, maguk mondják, hogy ez a benső meggyőződéseikkel ellenkezik, de az őszinteségnek s meggyőződéseikhez való hűségnek ezt a hiányát, azzal igyekeznek menteni mások előtt, sőt elég gyakran önmaguk előtt is, hogy a monarkia hazugságai alapjukban véve ártatlanok. A királyság, mondják, legalább igazán alkotmányos országokban csak pusztá külső dísz. A királynak itt kisebb hatalma

van, mint az Északamerikai Egyesült Államok elnökének. Anglia, Belgium, Olaszország valóságban köztársaságok királyokkal élükön és az alattvalói hódolatnak hagyományos, többnyire meggondolás nélkül üzött formáságai, melyekkel a koronát körülveszik, legkevesébbé sem akadályozzák a népakaratnak és csakis a népakaratnak szabad működését. Ez súlyos tévedés, melynek még sokszor lesz végzetes hatása a népek sorsára.

A király hatalma még mindig irtózatossá; befolyása, még olyan országokban is, mint Belgium és Románia, Anglia vagy Norvégia, mindenható, ha nem az alkotmány útján gyakorolják is, hanem ennek megkerülésével. Erre leghatározottabb bizonyítékaink vannak. A nagyon tiszteletreméltó Gladstone, ki e kérdésben illetékes, a „Nineteenth Century” egy régebbi számában bőven és behatóan értekezik a király befolyásáról. E kérdést teljesen megvilágítják korunknak némely művei, így Martin: „Albert herceg életrajza” s ebben Albert és Vilmos herceg, a későbbi porosz király és császár közötti levelezés s III. Napoleon és az angol uralkodó közötti viszony feltárása, Stockmar báró emlékiratai, Schneider udvari tanácsos és Meding memoárjainak egyes megbízhatóbb részei stb.

Ezekből láthatjuk, hogy szönek a királyok benső barátságát egymással a népek, parlamentek, minisztériumok feje fölött; hogy értesítik egymást, adnak tanácsot egymásnak; hogy ítélnek meg minden politikai eseményt először is dinasztikus érdekeik szempontjából. Milyen szolidárisak azzal a mozgalommal szemben, mely a népeket erejük és jogaik ismeretére ébreszti; hogy vezéreltetik magukat oly nagy hord-

erejű elhatározásaikban, melyek millió egyesnek sorsára kihatással, sokszor vésszes kihatással vannak, kicsinyes szeszélyeiktől, személyes barátságtól vagy ellenszenvtől.

A népszónokok a népgyűléseken nagyhangú frázisokat mondanak; a képviselők a parlamentben remekelnek; a miniszterek fontoskodó ábrázattal tesznek kijelentéseket; mindegyik szentül meg van győződve arról, hogy csak neki van irányadó befolyása az ország sorsára, ezalatt pedig a király megvetően mosolyog s bizalmas leveleket írkal túl a határon királyi barátjaihoz s velük beszél meg szövetséget és szakítást, békét és háborút, hódítást és visszavonulást, korlátozást és a szabadságnak tett engedményeket s ha a tervet egymás között kifőzték, végre is hajtják, fecsegjenek a parlamentek akármennyit. Eszközöket, kik akarataikat, ha kell, korrekt alkotmányos formában végrehajtják, százat is találnak, szükség esetén az sem nehéz, hogy a közvéleményt tetszésük szerint irányítsák s így lesz végül is, hogy a királyoknak, kiknek állítólag csak dekoratív szerepük van ma már az államban, alkotmánnyal korlátozott pusztá lételüknek pedig politikai jelentősége már nincs, voltaképp döntő szavuk van a népek életében. Ma csak úgy, mint a középkorban. Sőt ma még inkább, mert akkor lazább volt még köztük az összeköttetés; a szolidaritás érzése nem volt még köztük annyira kifejlődve, természetes környezetük, az arisztokrácia és a főpapság pedig nem állott szolgálatukra annyira, mint ma.

Az emberek gyávasága, mely világnézetük és meggyőződéseik ellenére is szemet huny a monarkia hazugságaira, megboszulja magát rajtuk, azaz inkább

az emberiség haladásán. Azokat a ravasz pszeudoliberalisokat, akik azt hiszik, hogy megcsalják a királyt akkor, mikor merően külső kiváltságait és méltóságait elismerik, holott véleményük szerint tényleg hatalma nincsen, tulajdonképpen a király csalja meg, aki elég ügyes a hatalomnak még meghagyott látszathoz a lényegét is megszerezni s nem a monarkia az üres forma, amivel a lojalitás hazugjai magukat vigasztalják, hanem a népek szabad rendelkező joga.

III.

A monarkia és arisztokrácia közötti viszony hasonló ahhoz, amely a vallás és monarkia között van. Mint a vallás nélkül nem, az arisztokrácia nélkül sem állhat fenn tartósan a monarkia. Ellenben az arisztokrácia is, mint a vallás, lehetséges a monarkia nélkül. Vannak királyságok, mint például Görögország, Románia, Szerbia, hol született nemesi osztály nincs, — vannak mások, pl. Norvégia, Brazília, ahol volt, de el van törölve. De ezek műtermékek, melyeknek nincs jövőjük. Ez államok vagy szakítanak rövidesen a királysággal is és köztársaságokká lesznek, avagy előbb utóbb kialakul bennök a legközelebbi, legkésőbb a második nemzedékben a születési arisztokrácia, melynek tán törvényes és írott joga nem lesz, de annál bizonyosabban lesznek kiváltságai.

Az öröklött monarkianak már természete, hogy kénytelen magát öröklött függelékkal körülvenni.

Tudjuk, hogy számos rovarfaj oly módon gondoskodik ivadékaikról, hogy tojásait a nőtény nekik

való eledelek, sokszor élő állatok közé vagy közelébe rakja, hogy a kukacaik, mihelyt a tojásból kibújnak, mindjárt terített asztalra találjanak.

Így a király is mind azt óhajtja, hogy trónjának örököse már a bölcsőjében megtalálja azt a hűséget és hódolatot, melyet maga magának nem tudna majd kiküzdeni s ez érzelmeket hála fejében várja olyan családoktól, amelyeket ő vagy valamelyik elődje tiszt-ségekkal és javakkal ajándékozott meg.

Sokszor csalódnak ugyan a királyok is a számításaikban, az arisztokraták élő nemzedéke a veszedelem pillanatában a maga legközelebbi érdekeit tartva szem előtt, megfélekedzik az őseitől irigylésre méltó kiváltságaival együtt örökölt hálatartozásáról s a herceget, aki a nemesség megvásárolt és busásan megfizetett hűségében keresett támaszt, egész helyesen sorsára hagyja.

Nem érdemes a fáradságra kikeresni minden idevágó példát a történelemből. Emlékezzünk csak az angol nemesség magatartására Orániai Vilmossal vagy I. Györggyel szemben, a francia legitim nemesség magaviseletére I. és III. Napóleonnal és Lajos Fülöppel, a magyar nemesség magatartására Mátyás királlyal szemben.

De már a királyok csak kapaszkodnak a jövőnek ebbe a törékeny biztosítékába és az arisztokrácia fennállásában keresik biztonságuk csalékony érzetét, mint akárhányszor a katona a csatában meg van nyugodva valamely fedezet mögött, melyről pedig tudja, hogy az ellenség golyóját semmivel sem fogja fel jobban, mint a puszta levegő.

Bizony furcsa színjáték, egyben bámulatos és

boszantó, hihetetlen és nevetnivaló ez a középkori komédia újkori kultúránkban. A fehér kaukázusi fajban ó-egyiptomi vagy indiai kaszt szerepét játssza az emberek egy csoportja. Oly címeket tulajdonít magának, melyek valaha tisztségeket jelentettek, ma azonban értelem nélkül valók. Kocsijaira, házaira és pecsétyűire értelmetlen és csúnya képeket festet, véset olyan paizsok alakjában, melyek már évszázadok óta nincsenek használatban s amelynek makacs használata úgy hat ránk, mint az olyan embernek viselkedése hatna, aki arcát úgy tetováltatná, mint a történelem előtti kelták, vagy kovát vinne magával zseb-kés gyanánt, vagy halszájkával készült nyíllal menne nyúl vadászatra.

Hogy van az, hogy nem nevetünk rajta, ha valaki hercegnek nevezi magát, ami annyit jelent, mint hadvezér, holott valójában csak kis divatbáb, aki soha életében mást, mint legfeljebb kotillont, nem vezetett? Vagy ha egy másik a nemesi származásával kérkedik s magát a nemzet kiválasztott tagjának hiszi, holott púpos és skrofulás s szellemi tekintetben az utcaseprő mögött áll? Rlíg lehet kultúránknak képtelenebb hagyománya, mint az a nemesség, melyre már csak címeiről és címereiről lehet ráismerni.

Az-e már most mindennek az értelme, hogy az egyenlőség jobb berendezés volna az emberi társadalomban? Épenséggel nem. Az egyenlőség csak az olyan szobatudósok és ábrándozók ábrándja, kik nem látják a maguk szemével az emberiséget és a természetet.

A francia forradalom azt gondolta, egybefoglalja

az enciklopédisták gondolatait, mikor kívánalmaikat e három szóban sűrítette össze: „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség.”

Szabadság? Nagyon helyes. Ha e szónak egyáltalán van értelme, ez csak az lehet, hogy azokat az akadályokat, melyek a rövidlátó emberek önkényéből és együgyűségéből származott törvényeinkben rejlenek s csak nehezítik, sőt elnyomják az egyén és a társadalmi csoportok természetes erőinek termékeny játékát, háárítsuk az útból félre.

Testvériség? Ó, ez pompás szó. Ideális célja az emberi fejlődésnek. Sejtése annak a boldog állapotnak, amelyet legmagasabb tökéletességének még igen messze jövőjében élvez majd fajunk.

De egyenlőség? Ez csak mesébe való izé, melynek nincs helye józan értekezésben. Egyébiránt a nagy forradalom előhírnökei, ezt el kell ismernünk róluk, sohasem beszéltek társadalmi, csak törvény előtti egyenlőségről. A nagy forradalom szónokai és publicistái voltak azok, akik ennek a hangsúlyozását már elmulasztották. Nekik hatásos, lapidáris beszéd kellett s feláldozták a szó értelmét a rövidség kedvéért. Így került az „egyenlőség” szó minden magyarázó jelző nélkül a forradalmi program szentháromságába s a tömeg aztán, mely gondolkodás nélkül kap fel jelszavakat, ezt is félreértette s abban az értelemben vette, amelyben az „égalité” a korcsdemokrácia étlapján ma is szerepel.

Hisz még a törvény előtti egyenlőség is csak elméletben lehetséges, de a gyakorlatban kivihetetlen! Ha gép kezelné a törvényeket, akkor igen, bizonyosak lehetnének felőle, hogy mindig egyenlően tenné,

szerkezetének mechanikai alapelveihez képest De mi-helyet élő emberek végzik ezt a munkát, az egyenlőtlenség teljességgel elkerülhetetlen. A leglelkiismeretesebb bíró is, ha emberi befolyásokkal szemben áthatolhatatlanul vértézve van is, öntudatlanul is befolyásolva van a felek külső megjelenésétől, hangjától, szellemétől, műveltségétől, állásától s a törvény rúdja az ő kezében is jobbra, balra inog a kedvezés vagy ellenszenvtől, mint a mágnestű a villamos áramoktól. A törvény egyenlő alkalmazásában ime már ez is hibaforrás, melyet lehet minimumra korlátozni, de nem teljesen betönni.

S ha már a törvény előtti egyenlőség is nehezen vihető keresztül, a társadalmi egyenlőség el sem képzelhető. Ellenkezik szerves világunkban az élet és fejlődés minden törvényével. Mi, akik a természettudományi világnézet alapján állunk, ép az élő lények egyenlőtlenségében látjuk az első lökést minden fejlődésre és tökéletesedésre.

Mi más a létért való küzdelem, a természet gyönyörű sokféleségének és formagazdagságának ez az örök forrása, mint az egyenlőtlenség állandó bizonyossága? Az erősebb érzeteti fölényét társaival, megrövidíti őket lakomájukban a természet asztalánál, gátat vet egyéniségük teljes érvényesülése elé, hogy saját magáénak kifejtésére nyerjen több teret. Az elnyomottak ellentállanak, az elnyomó pedig erőszakhoz nyúl. E küzdelemben a gyengébbnek is fokozódnak, az erősebbnek pedig a lehető legnagyobb fokra fejlődnek ki az erői. Ily módon a kiváló egyén megjelenése mindig javára szolgál az egész fajnak is: egy fokkal feljebb emeli. Az elsőbségért folyta-

tott e küzdelemben a legtökéletlenebb egyének megsemmisülnek és eltűnnek, Az átlagos típus egyre jobb és nemesebb. A mai nemzedéknek már egész tömege áll olyan magasan, mint a tegnapiak a legkiválóbbjai. S a holnapi arra tör, hogy a mai vezérekhez legyen hasonló.

Versenyfutás ez vég nélkül, de mindig előre. A tömeg a kiválókkal egyenlő akar lenni. A kiválók a köztük és a tömeg között fennálló és őket kitüntető egyenlőtlenséget akarják megtartani, sőt lehetőleg nagyobbítani. Az erők folytonos megfeszítése, fáradhatatlan tülekedés s mint eredmény, állandó emelkedés az ideál felé.

A kiválók, az alacsonyabbaknak azt az iparkodását, hogy velük egy sorba jussanak, irigységnek nevezik; az alacsonyabbak viszont a kiválóbbaknak azt a törekvését, hogy kiváló helyüket megtartsák, gőgnek. De ez mind csak az anyag ama tehetetlenségének egy-egy megnyilatkozási formája, mely az első pillanatban minden erőfeszítést kellemetlennek érez, még ha az szükséges és jótékony is s a fáradozás kénytelensége miatt támadó elégedetlenség sohasem zárja ki annak hasznos voltát

Az egyenlőtlenség tehát természeti törvény s ezen alapszik az arisztokrácia jogosultsága. S még abban sincs semmi, ami a logikát sértené, hogy ma örökölhető. Ha van megfigyelés, melynek igazságában kételkedni nem lehet, ilyen az, hogy az egyén tulajdonságai az utódokra átöröklődnek. Ha az apa szép, erős, bátor, egészséges, nagyon valószínű, hogy a fiai ugyanez előnyökkel dicsekedhetnek majd s ha ő e jó tulajdonságaival a társadalomban előkelő

helyet vívott ki magának, semmi ok nincs rá, hogy vére örökösei e helyet szintén el ne foglalják. Jobb volna ugyan nekik is, a köznek is, ha a legelőkelőbb rangot ők is a saját erejükből újra volnának kénytelenek megszerezni. Őket ez biztosítaná az elsatnyulástól és visszaeséstől. De valószínű, hogy a kiválók fiai szabad verseny mellett is nagy többségben volnának a győzők között.

A születési arisztokrácia azonban nemcsak természetes, hanem a köznek hasznos is. Az olyan demokráciában, melynek a nagy forradalom félreértett „égalité”-je az ideálja, rendszerint csak öreg, vagy legfeljebb érett emberek jutnak oly állásokba, a honnan az összesség fejlődésére befolyást gyakorolhatnak. Csak nagy ritkán fordul elő, hogy valaki már ifjú éveiben nyer alkalmat arra, hogy vetélytársait legyőzze és képviselővé, pártvezérré, miniszterré, államfővé lehessen. Az olyan példák, mint az első francia köztársaság vezérei, a Bonaparték, Washingtonok, Gambetták, mit sem bizonyítanak a tétel ellen. Ez említett személyiségek váratlan felfordulások révén kerültek nemzetük élére. Itt nem általában a tehetség volt a döntő súlyú, hanem egyrészt a véletlen, hogy abban a pillanatban, amikor helyeket kellett elfoglalni, ők épen közei voltak; másrészt annak a sok teljesen jogosult vetélytársnak a vonakodása, akiknek nem volt kedvük a zűrzavarban egy csapással a hatalom birtokába jutni. A forradalmak csakugyan ültetnek egész fiatal embereket is a vezető helyekre. De a forradalom olyan kivételes eset és átmenet, mely nem ismétlődik mindennap. Nem rendes alkotmánya a demokráciának. Mikor már megnyugszik és a maga

rendes életfeltételei között él szabályszerűen, akkor már nem nyújt a demokrácia teret a Washington, Bonaparte, Gambetta üstököszerű pályafutására.

Az emberi haladásra nézve azonban nagyon fontos, hogy hébe-korba fiatal emberek mondják ki az irányadó szót az államban. Az öregeknek már nem kellene az új ideák s nincs is már bennük sem erő, sem ügyesség arra, hogy új elvek szerint cselekedjenek.

Az az élettani törvény, mely szerint az ingerek a megszokott utakon siklanak át legkönnyebben s új utakon csak nagynehezen haladnak, hatásaiban végzetes. Az öreg emberből automatát csinál, kinek összes életműködéseit a szokás vezérli s kinek egész gondolkodása és érzése már úgyszólván csak reflexműködés.

S ezt az elaggott szervezetet tegyük most ki új izgalmaknak? Kényszerítsük a gondolkodását, hogy a megszokott, kényelmesre kitaposott kerékvágásból kitérjen s ujonan tört úton bukdácsoljon előre! Rhol a fiatal szellemnek csak annyi kell, hogy az új gondolatot felfogja, ott az öregnek először meg kell tennie ugyanezt, vagyis átgondolni az új gondolatot, de azután még küzdenie kell azon hajlandósága ellen is, mellyel az újat is a régi kaptafára akarja húzni. A munkája tehát kétszeres s ereje korántsem nagyobb, mint az ifjúé, sőt ellenkezőleg szemelláthatóan kisebb.

Ez az élettani magyarázata az öregek úgynevezett megcsontosodásának. Ezért tartják ők a megszokottól való eltérést fáradságosnak, sőt központi idegrendszerük gyakran egyáltalán képtelen elég erős

olyan impulzust kiváltani, mely új idegutak ellenállását le bírná győzni.

Innen van, hogy az öregek által vezetett társadalom a rutinra van ítélve s hajlandóság van benne arra, hogy a hagyományok múzeuma legyen. Viszont ahol a fiatalság kormányoz, hoz törvényt és igazgat, ott mindenféle újítás egy-kettőre talajra talál s a hagyománynak, melynek öréül nem áll ott a megszokás, folytonosan bizonyítania kell életrevalóságát, hogy eltűrjék. A fiatalság tapasztalatlansága és hirtelenkedése, mely mint hátrány egészíti ki ez előnyeit, nagy károkat nem okozhat azért, mert az állam komplikált szerkezetében igen hosszú az ut a szellemi kezdeményezéstől a kivitelig s az a sok-sok kerék, melyet mozgásba kell hozni, a legerősebb impulzust is úgy elhasználja, hogy végül a haszonhajtásra már kevés erő marad.

A születési arisztokrácia fennállása normális időben is igen sok kiváló embernek teszi lehetővé, hogy élete delén jusson felelős állásba. Mert hisz az arisztokratának a névtelenek sötét tömege fölött megvan az az előnye, melyet már bölcsőjében talált, hogy t. i. neve van, míg a nép ismeretlen fia életének legszebb éveit kénytelen ép arra fordítani, hogy elkedvetlenítő erőpazarlás és jellemének csorbái árán vívjon ki nevet magának. A dolgok természetes folyása szerint a plebejus pályafutásának csak a vége, az arisztokrata pályafutásának pedig már az eleje az a pont, melyen már a közjóért munkálkodhatik. S ez utóbbinak a köz szolgálatára marad meg mind az az ereje, melyet az első arra használt, hogy magát felküzdje.

De van a születési arisztokráciának a közre még más előnye is. A híres és kiváló név birtoka különösebb kezesség egyszersmind arra is, hogy viselőjében a kötelességek biztosabb tudata s az emberiségnek magasabb ideálja él, mint az alacsonyabb sorsból származó egyénben. Nem áll természetesen ez az általános szabály minden egyes esetre, A legősibb eredetű gróf vagy herceg lehet semmiházi. A napszámos gyermeke vagy a lelerc pedig, akit az utca szögletén szedtek fel, a legragyogóbb példája a jellembeli előkelőségnek s az önfeláldozó hősiességnek. De az előbbi eset mégis csak kivétel, az utóbbiról pedig tudomást se vehetek addig, míg nincs bizonyítva.

Van például üresedésben állás, melynek viselőjétől bátorságot, becsületet, kötelességtudást követelünk meg. Polgártársaimmal együtt én vagyok hivatva ez állást választás útján betölteni. Több pályázó van, de személyesen egyiket sem ismerem, az egyik régi kiváló családból való, a másik olyan név viselője, melyet most hallok először. Nos, ha ez esetben a felületes demokrácia sugallatára hallgatok, a plebejusra fogok szavazni, kiről semmit sem hallottam, csak azért, hogy tüntessenek az egyenlőség agyrémszerű elve mellett. Ha azonban csak valamennyire komolyan hordom szívemen a köz érdekeit, ha lelkiismeretesen törekszem legalább a valószínűségét növelni annak, hogy a közhivatalok tiszta és erős kezekben legyenek, akkor az arisztokratára fogok szavazni. Nem ismerem természetesen ezt sem, de a két ismeretlen közül mégis ő az, akinek az erkölcsi megbízhatósága valószínűbb. Miért? Nem csupán

annál az általánosan elfogadott oknál fogva, hogy jobb nevelésben részesült és hogy az úgynevezett lovagi becsület elveit már korán beléje ojtották. Ez is olyan föltevés, mely gyakran cserben hagy bennünket. Az arisztokrata születés épen nem biztosítéka a jó nevelésnek s akárki hallhatott olyan hercegről, akiből mert nyomorúságos körülmények közt nevelkedett, hazug, gyáva, feslett életű, sőt közönséges tolvaj lett vagy finom tolvaj, ha ugyan finomabb mesterség gyémántékszereket, mint pamutzsebken-dőt lopni.

Nem, nem a nevelésben rejlik az arisztokrata magasabb erkölcsi színvonalának némi biztosítéka, hanem családjára való büszkeségében, még ha ezt nevetséges gögnek tartjuk is. Benne különösen élénk az egész fajtájával való szolidaritás érzése. Benne az egyéniség sokkal inkább háttérbe vonul családjának magasabb egyéniségével szemben, mint a plebejusban. Emez csak ő egymaga, tehát egység; amaz pedig egész összeségnek képviselője. Tudja, hogy cselekedetei nevének minden viselőjére kihatnak, mint ahogy viszont neki javára szolgál mindaz a becsület, melyet nevének többi viselői szereztek. Az arisztokrata tehát kollektív egyéniség, mely áll elődeiből, kortársaiból és utódaiból s az a biztosíték, melyet ígér, legalább elméletben, az ellenkező bizonyításáig úgy viszonylik ama biztosítékhoz, melyet a névtelen adhat, mint valamely társaság biztosítéka az egyeséhez képest. Még ha gyávának és közönségesnek indult is ő maga, alkalomadtán, mint valamely történelmi név viselője mégis képes lehet hősi tette, mert ezt mondja magában: „Ha én magam elpusz-

tulok is, tettem még sem volt hiába, javára lesz írva a fajtámnak, az én véremből valóknak; öregbítem vele a nevem fényét, tehát gyarapítóm örököseim tényleges vagyonát.”

A hősiességre ösztökélő ez a gondolat nincs megadva az átlagembernek, Péternek, Pálnak. Az ő önfeláldozását nem írják bizonyos meghatározott személyek javára, a köznek java pedig olyan gondolat, mely a közönséges agyvelő fogékonyságához képest kissé nagyon is határozatlan a veszedelem pillanataiban. A kategorikus parancsnak engedelmességni természetesen tud a tömeg is. Bizonyítja ezt a történelem. A csatatéren a Péterek és Pálok megteszik a magukét a Dalbergék és Montmorencyk dacára is. De az emberi művelődés mai fokán mégis azt hiszem, hogy a kategorikus parancsnak elvont általánossága gyöngébb ösztönző, mint a családnak kézzelfogható érdekei. Ép olyankor, mikor életét kell az embernek az államért kockára tenni, kell ezt nagyon tekintetbe venni.

Az egyéni fenmaradásra irányuló hatalmas vágy, melyről az előző fejezetben beszéltem bővebben, sokkal inkább megkönnyíti az önfeláldozást az arisztokratának, mint a plebejusnak. Amaz biztos a halhatatlansága felől; emez többnyire előre tudhatja, hogy a kakas sem fog kukorékolni a nevéért, hőstettéért. A névtelen hősnek legfeljebb pillanatnyi öröme van, aztán beledobják a közös sírgödörbe. Az előkelőt lelkesíti az a biztos tudat, hogy lesz külön sirja s messzire látszó emlékoszlopa a történelem Camposantóján.

Nekem erős a reményem, hogy lassankint az

emberi szolidaritás tudata erősödik majd. Kiválasztott emberek rendkívül élenken érezték ezt eddig is minden korban s habozás nélkül mentek vértanúságra az emberi nem javáért. De még ma az individualizmus és egoizmus világában élünk. Közvetlen önző érdekünk szűkös érzete nagyon lassan bővül a községi, nemzeti, faji érdek egységének megértéséig s az emberiségnek még jó darabot kell előrehaladni, míg valamely nagy tettet, mely önfeláldozást követel, a közönséges ember is azért fog elkövetni, mert a közre abból származó hasznot úgy fogja érezni, mint a saját nyereségét, épúgy mint az arisztokrata, aki szintén a saját személyes érdekeit véli érezni akkor, mikor valamely hőstett emlékét hagyja maga után a családjára.

az államra nézve azonban fontos, hogy legyen olyan osztálya, melyről bizonyosan tudjuk, hogy vaha oka többre tartani a kötelességet az életénél. így nem kell a veszedelem idején keresni az első sorba az önkénteseket. Mindig akadnak Winkelriedek, akik nyitott szemmel, céltudatosan rohannak biztos vesztükbe is, hogy magukat a közért feláldozzák.

Vannak természetesen a születési arisztokráciának ez előnyei mellé hátrányai is. az emberi dolgokban ez már nem is lehet máskép.

Az arisztokráciának mindenekelőtt csak a népjeliségre van üdvös befolyása, de nincs szellemére. Tőle a szellemi élet fejlődését, a felfogások bővülését, a szellemi színvonal emelését várni nem lehet. Testileg a kiváltságos osztály különb lehet, mint a tömeg, mert jobban táplálkozik, kedvezőbb egészségi viszonyok közt él s e kedvező létfeltételek révén

szerzett testi előnyeit olyan faji jellemvonásokká fejleszti, melyek az utódokra is átszármaznak. Szellemileg azonban sohasem fog kitűnni épen azért, mert a szellemi kiválóság nem örökölhető s a talentum tekintetében mindenki a saját maga őse, a maga házának első alapítója.

Ez nevezetes tény, melyet még nem méltattak elég figyelemre. A lángész, sőt csak a szokatlan kiváló talentum is nem a családfán terem. Nincs leszármazása. Mindig szigorúan egyéni és marad egyéni. Jön egy családban hirtelen s jóformán egyetlenegy példát sem tudnék mondani, hogy mint a testi kiválóság, fokozódva vagy csak egyenlő fokban is átöröklődött volna az utódokra.

Sőt mi több, a nagy talentumok szabály szerint egyáltalán utódok nélkül szoktak maradni s ha maradnak utánuk gyermekek, gyöngék, csenevészek s kevésbé életrevalók, mint az átlagemberek. Valamely titokzatos törvény hatalmát látjuk itt megnyilatkozva, mely azt akarja, úgy látszik, megakadályozni, hogy egyetlen törzsben ne támadhasson túlságos nagy különbség a szellemi adományok tekintetében.

Csak gondoljuk meg, mi lenne abból, ha a lángész úgy öröklődne, mint a magas termet, az izomerő vagy a szépség! Volna akkor a népben egy kis osztály csupa Shakespeare, Goethe, Schiller, Heine, Humboldt. Óriási úr tátongana ez osztály és a tömeg közt. Egyre idegenebbek lennének egymáshoz. Az az osztály el nem bírná viselni az általános létföltételeket, s vagy különös törvényeket próbálna alkotni a maga részére s lenne belőle a tömegnek felfoghatatlan külön állam az államban, vagy a maga kívánsága

szerint rendezné be az egész törvényhozást, ami a tömegnek ép úgy vesztére volna, mintha arra volna kárhoztatva, hogy mindig tiszta oxigént lélegezzen be.

A magasabb fokú értelem mindig legyőzi az alacsonyabbakat, ha még olyan nagy testi erővel jár is emez együtt. Ahol szellemileg fejlett fajok alsóbbrendűekre akadnak, emezek menthetetlenül elpusztulnak. Talán olyan volna a lángészűek bár kis számú arisztokráciájának hatása népükre, mint most a fehéreké a vörösbőrűekre vagy az ausztráliai négekre. De ilyen arisztokrácia sohasem támad.

A lángész míg tevékenykedik, annyi életerőt használ fel, hogy nem marad ereje a szaporításra. Csodálatos munkafelosztás az emberiségben! A közönséges emberek dolga, hogy a faj anyagi fentartásáról gondoskodjanak, a nagy szellemeké pedig, hogy az értelmi fejlődésnek új meg új lökést adjanak. Nem lehet ugyanegynek gyermekeket és eszméket produkálni. A lángész a pompás, de magot nem termő rózsa, fájának legtökéletesebb, sőt túlságos fejlettségre jutott típusa, de szaporításra alkalmatlan. Hiába emelik Goethét, Schillert, Walter Scottot és Maculayt nemesi rangra, utódaik ha lesznek se képviselik az arisztokráciában népük szellemi előkelőségét. Még ha kivételesen született arisztokrata lesz is lángész, mint Byron, ez se emeli az osztályát a talentumok osztályává.

A nemzet legnagyobb elméit tehát nem az arisztokráciában találjuk s ez mint osztály, csak testi és jellembeli tulajdonságokkal válik ki a többi közül. Ezért érdeke és törekvése, hogy azokat a tulajdonságokat, melyek benne megvannak, többre tartsa

azoknál, melyek benne hiányzanak. Az emberről és polgárról olyan ideált alkot, mely nem szellemi adományaival tündöklök, s ahol befolyása van, ott ne számíton rá az értelem, hogy olyan elismerésben részesül majd, amilyenre joggal számíthatna.

Másik hátránya a születési arisztokráciának az, hogy egyes polgárokkal szemben kikerülhetetlen igazságtalanságokra visz. Elfogja soktól a napot és a levegőt. Olyan előnye van a plebejussal szemben, mely ennek a versenyfutását az életcélok felé nagyon megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi. S a törvények, melyek a polgárok jogegyenlőségét, tekintet nélkül a születésre, szabályozzák, ezen nem segítenek: egyenlő képességekkel minden pályázaton az arisztokrata győz a két versenytárs közül, sőt a győztesnek gyakran nem is egyenlő, hanem gyöngébb képességei vannak.

Ezen azonban nem lehet változtatni. Az abszolút igazság olyan elméleti követelmény, amely soha meg nem valósul. Az az igazság, amelyet elérhetünk, csak az átlója annak az erőparallelogrammnak, melynek eredői egyfelől a hatalom, másfelől a jogideál. A társadalom szerkezete már olyan, hogy minden egyesre hátrányokat is hoz s ilyen az arisztokraták előnyösebb helyzete a létért való küzdelemben is. El kell a többivel viselnünk ezt is. Végre is megpróbálhatjuk az első sorba furakodni mi is! S ha van elég erős vállunk és könyökünk hozzá, sikerül is. Ha pedig nincs meg ez a természetes fegyverünk, nos akkor panaszkodni az arisztokraták előjogai miatt szabad, csak úgy, mint az antilopnak az oroszlán szemtelen-sége miatt, hogy őt megeszi.

Mi tehát a természettudományi állásponton állunk

s elismerjük, hogy az emberi társadalom szerkezetét és ennek hatásait a szerves világ általános élet-törvényei szabják meg, s ez esetben a születési arisztokrácia fennállását is természetesnek s némely részben hasznosnak kell tekintenünk. Mondjon a bölcsekedő spekuláció, mely tényekkel nem számol, a kiváltságos osztály ellen bármit, mégis múlhatatlanul kialakul mindenütt, ahol több, mint két ember tartós érdekszövetségbe lép egymással. Bizonyosság erre minden olyan közösség példája, mely eredetileg a tökéletes egyenlőség elvén alapult.

Elméletileg az északamerikai nagy köztársaság tökéletes demokrácia. Gyakorlatilag azonban a rab-szolgotulajdonosok a déli államokban születési arisz-tokráciát alapítottak ennek minden intézményeivel és járulékaival. A keleti államokban az első puritán bevándorlók és hollandi letelepülők utódai igyekeznek elzárkózni a később jöttek, utánok tolakodó tömegétől s legalább is társadalmi kiváltságokat követelnek a maguk részére. Es a ravaszságnak, erőszaknak legszemtelenebb eszközeivel meggazdagodott „börze-rablók valóságos dinasztákat alapítanak, melyeknek tagjai nemcsak a társas; életb^ képek a tömeg szemében, hanem nagyon is érez-hető hatalommal avatkoznak bele a község és az állam ügyeibe is.

A franciában úgy látszik, különösen erős az egyenlőség ösztöne. De ez azért nem volt akadály abban, hogy az ősi nemesség romjain újat ne ala-pítson, melynek nincsenek ugyan címei és címerei, de amelyben megvannak az arisztokrácia összes lényeges tulajdonságai, melynek ősei — iróniája a

sorsnak — épen az egyenlőségnek legfanatikusabb apostolai voltak a nagy forradalomban. Megjegyzem, hogy nem a konvent királygyilkosairól beszélek itt, akiből Napoleon a történelmi nemesség mintájára az ő imperialisztikus nemességét kreálta, hanem ama családokról, amelyekben a nagy forradalom óta örökség lett a politikai befolyás és a gazdagság, csupán azért, mert őseik akkor többé-kevésbé előkelő szerepet játszottak. Csak szedjük össze ama neveket, melyek viselői az utolsó négy emberöltő alatt Franciaországban miniszterek, szenátorok, képviselők vagy magas állású állami tisztviselők voltak, csodálattal látjuk majd, mennyi név ismétlődik 1789 óta minden nemzedékben. így alapított Carnot, Cambon, Andrieux, Brisson, Besson, Perier, Frago stb. nagyhatalmú politikus dinasztiákat és aki e nevek mai viselőit ismeri, láthatja, hogy az utódok nem a saját erejüknek köszönhetik első helyüket az államban, hanem azoknak a neveknek, melyeket viselnek.

A török birodalomnak is szigorúan demokratikus alkotmánya van és az Ozmánok dinasztiáján^ meg a próféta leszármazóin kívül, kik azonban a legkevésbé sem örvidenek tekintélynek, nem ismer születési nemességet. Ott mindennap előfordul, hogy zsák-hordóból vagy borbélyból basa lesz és a padisah szeszélye, mely rangot és tisztséget egyedül osztogat, sohasem kutatja a kegyenc származását. De azért jórészen itt is a szerencsefiak utódai, az effendik kormányozzák az országot és ha a basa nem hagyhatja is gyermekeire a címét, rájuk hagyja a legtöbb esetben befolyásának egy részét.

A nepotizmus a rendi kiváltságok utolsó gyöker-

szála, mely életképes marad még akkor is, mikor a demokrácia kapája a többit már mind kiirtotta. Hisz oly emberi dolog, hogy a magunk vagy barátunk fiát jobban pártoljuk, mint az idegent, az ismeretlent, volnának emezeknek bármily nagy érdemeik is. Innen, hogy a tanárnak tudományos téren már a veje is mindig előnyben részesül kevésbé óvatosan házasodott versenytársával szemben, a miniszter fiának könnyű a diplomáciai pálya. Az az új nemzedék, mely a magas állású apák szalonjaiban egykor együtt játszott a szőnyegen, zárt és egymást kölcsönösen támogató falankszot alkot, amelyet nehéz a kívülállóknak áttörni s az meríti kanalát előbb a tálba, aki közelebb van hozzá.

IV.

Elismerem, hogy az arisztokrácia az emberiségnek természetes és épen ezért kikerülhetetlen s előreláthatóan örök intézménye, nem lázadok fel a nekik jutó öröklött tisztelet és kiváltságok ellen; de csak egy feltétel alatt: hogyha az arisztokrácia csakugyan a nép legjobb és legderekabb emberanyagából kerül ki. Ahhoz, hogy valamely nemesi kasztnak meglegyen létjogosultsága, kell, hogy igényeinek embertani alapját ki tudja mutatni. Már kiváló csoportból származott legyen s jó tulajdonságait a faji kiválasztás révén megőrizte, sőt gyarapította legyen. Csakugyan így keletkeztek a történelem folyamán az arisztokrata osztályok mind. A nép közt, mikor még egyenlő összetételű volt, korán hatalomra és tekin-

télyre tettek szert társaik előtt a legerősebb és legszemb, a legbátrabb és legokosabb emberek s utódaik az ősöknek e természeti adományaiból merítették családi büszkeségüket, úgy érezték, hogy fölmagasztaltatásukat ők nem a szeszélyes emberi kegynek, hanem az örök természetnek köszönhetik s ezt az ősember észjárásával úgy fejezték ki, hogy ők népük isteneitől, helyesebben mondva, a nép ideális típusaitól származtak.

Ilyen isteni származású nemességök volt a germánoknak, ilyen van még ma is a hinduknak és némely vad törzseknek, mint például az északamerikai vörösbőrűeknek.

Ott ellenben, ahol a nemzet több különböző nép elemeinek összeolvadásából keletkezett, ahol az erősebb törzs a gyengébbet leigázta, ott a hódítóknak, tehát a derekabb vagy legalább is testileg fejlettebb fajnak utódai alkotják az arisztokráciát.

Ez a nemesség eredete minden európai államban, mely a népvándorlás korában, vagy később idegen, legtöbbszörre germán törzsek betörését volt kénytelen elszenvedni. A francia ősnemesség frank, burgundi és normann-szász, a spanyol nyugati gót, az olasz vandál, gót és longobárd, részben sváb, francia és spanyol is, az orosz varég, azaz skandináv, az angol normann, a magyar ősmagyar, a kínai nemesség pedig mandzsú eredetű.

Arra a nemességre, mely a törzs legtokéletesebb egyéneiből vagy magasabb hódító fajból származott le, érvényes mindaz, amit a társadalmi egyenlőtlen-ség jogosultságaiéi mondtam. Az ilyen arisztokrácia joggal foglalja le a közösségben az első helyet, mert

meglesz a hatalma is, hogy meg is szerezze, meg is tartsa. Jobban levén különben is szervezve s felvilágosodottabbak levén, mint a plebejusok tömege, erejüket és bátorságukat még tovább gyakorolják és fejlesztik, hogy ellene bírjanak állani az alsóbb osztályok felfelé való törekvésének. Ilyen módon előnyük a nép többi része fölött állandóan megmarad.

A természet törvényeinek uralma csak két lehetőség között enged nekik választani, vagy megőrzik hiány nélkül előnyeiket vagy elpusztulnak. Hősöknek kell lenniök, mert ha a veszedelem pillanatában többre becsülik életüket a kiváltságaiknál, elveszik ezeket tőlük mások, akik a haláltól nem félnek. Mindenkoron az előharcos és zászlóvivő kötelességeit kell teljesíteniök, mert ha nem foglalják le elszántan az első helyet, elsodorja az ár s a hátsó sorokba taszítják őket. Végül nem szabad zárt kasztot alkotniök, mert így az elfajulásnak esnének áldozatul és mihelyt irigyeik észreveszik, hogy már nem ők a legkiválóbb osztály, letaszítják kiváltságos helyükről., iNem szabad ellene szegülniök ama természeti törvény szabad játékának, melynek jogosultságukat köszönhetik. Valahányszor a nép soraiból olyan egyéniség tűnik fel, ki kiváló tulajdonságairól tesz tanúságot és arra kényszeríti a tömeget, hogy elismerje magasabb organizációját, az arisztokrácia siessen sorait előtte megnyitni s őt befogadni, az elkerülhetetlen elfajulást a vér állandó javításával kell ellensúlyoznia s a legjobbnak fölemelkedését, amely az arisztokrácia keletkezésére vezetett, sohasem szabad akadályoznia.

Ez az olyan arisztokrácia elmélete, melynek jogosultságát el kellene ismernünk, melynek felsőbb-

ségét el kellene viselnünk. Hogy állunk azonban a gyakorlatban? az a nemesség, mely úgyszólván Európa összes országaiban a szín előterét foglalja el, csakugyan az az arisztokrácia, melyett itt definiáltam? Nincs ép eszű ember, aki erre a kérdésre igennel felelhetne.

Az úgynevezett nemesség, vagyis az az osztály, mely a nemzet többi része felett öröklött jogaival törekszik kitűnni, a természetes arisztokrácia egyetlen követelményeinek sem felel meg. Az ősnemesség, — tehát olyan népben, melyet idegen törzs nem igazított le, a törzsi vagy isteni származású nemesség, — más népben pedig, melyet valamikor leigáztak volt, a hódító nemesség, mindenütt kihalt, vagy elomlott. Kihalt vagy elomlott önnön hibája miatt, mert természetes élettörvénye ellen fellázadt, kizárólagos lett s nem értett ahhoz, hogy magát megifjítsa. Ezáltal sok családban kimerült a termékenység és egyszer csak nem maradt örökös, más családokban ismét a nagy ősök utódai mindinkább buták, gyávák és gyöngék lettek és sem birtokukat, sem rangjukat nem bírták erősebb leselkedők kapzsisága ellen megvédelmezni és szegénységbe és homályba merültek, úgy hogy ma talán napszámosok vagy parasztok ereiben lüktet a vérök. Helyüket, mely kihalásuk vagy pusztulásuk folytán megüresedett, mindenféle olyan emberek foglalják el, kik nagyságukat nem valamely magasabb organizációjuknak, nem a természetnek, hanem uralkodók vagy más nagy urak kegyeinek köszönhetik.

Ma minden nemesi rend — nem hiszem, hogy e szabály alól hiteles kivétel volna — papirosnemes-

ség, hozzá az esetek túlnyomó nagy többségében nagyon is fiatal korú. Emberi akarat, nem természeti (anthropológiai) törvény adta a mai előkelő nemzetségek jogai és címeit.

De a középkor óta, melyen túl már egy családfát sem lehet Európában régebb időre visszavinni, hogy szokták megszerezni a fejedelmek kegyét, melyet a nemesítés fejez ki? Talán ideális emberi tulajdonságokkal, olyan előnyökkel, melyek kívánatossá teszik, hogy tulajdonosaikat mint tenyészanyagot használják fel a törzs nemesítésére? Ott van minden ország nemesi családjainak története. Úgy szólván nincs példa rá, hogy nemesi rangba olyan nagyszabású és nemes természet emelkedett volna, mely az emberiségnek ideális típusát alkotja. Ha valódi érdemekért kapott valaki nagy ritkán nemesi oklevelet, csaknem bizonyos, hogy jeles tulajdonságai mellett alacsony és megvetendő tulajdonságai is voltak és csak ez utóbbiak magyarázzák meg, hogy fejedelmi elismerésben részesült. Igen sok család emelkedésének oly piszkos okai voltak, hogy tisztességes társaságban el se lehet mondani.

Egyes családok asszonyi elődeik szégyenének köszönhetik becsületüket és büszke címerük örök időkre őrzi az emlékezetét annak, hogy milyen elnéző apák és férjek és előítéletektől ment asszonykák voltak tagjai. Más esetekben meg valamely gazságnak vagy gonosztettnek, mellyel a nemesi család őse fejedelmét lekötelezte, volt jutalma a nemesi oklevél.

Egyébként megengedem, hogy az erkölcstelenség és orgyilkosság, bár elég gyakran volt fényes földi pályafutás kiinduló pontja, a nemességnek mégis

csak kisebb részét segítette kiváltságaihoz, A nagy többség sokkal kevésbé nagyszerű módon nyerte rangját. Közönségesen a gazdagságot látjuk, mint a nemesi rangra emeltetés okát vagy hosszas szolgálatot a kormányhivatalokban vagy a hadseregben. Hogy lehet pedig szert tenni oly nagy gazdagságra, hogy az már a fejedelem figyelmét is magára vonja? Lelketlenséggel, vagy szerencsével, sokkal többször az előbbivel, A reformáció idejében a templomokat rabolták ki; később kalózhajót szerelt fel, azaz tengeri rabló lett a gazdagodni akaró; utóbb talán rabszolgakereskedő vagy rabszolgartató és kizsákmányoló; újabb időben a hadsereg szállítója s ott meglopja az államot, vagy spekuláns és vakmerő börzei fogásokkal százezrek markából rabolja el fáradtságosán összekuporgatott és féltve szorongatott filléreit, vagy a legjobb esetben nagyiparos lesz és néhány száz vagy ezer nyomorultul fizetett gyári munkásból sajtolja ki a millióit.

S milyenek azok az emberek, akik akár hadi, akár békés szolgálatban tűnnek szemébe a fejedelemnek? Bizony mindig, ismétlem, minden megszorítás nélkül mindig tapadós, puhány egyéniségek, csúszó-mászó stréberek, akik egész életükben egyebet sem tesznek, minthogy magukban a férfias önállóság minden ébredését elnyomják, magukból a büszkeségnek és önérzetnek utolsó nyomát is kiirtják, hajlonganak a feljebbvalók előtt, utánozzák szokásaikat, hogy magukat előttük ezzel is kedvesebbé tegyék, áradozó lojalitást színlelnek és végül, hogy méltóan koronázzák be pályafutásukat, melyet hason csúszva vergődtek végig, nemességet koldulnak.

Olyan férfiak, kik jó és kemény emberanyagból vannak gyúrva, kiknek nehezen hajló gerincük van, kik nem tudnak nyugodtak és boldogak lenni, ha nem lehetnek ők maguk, ilyen férfiak sohasem alacsonyodnak odáig, hogy valójukat megtagadják, hogy mindig feljebbvalóik nézetén legyenek, hízelegjenek, áskálódjanak, kérjenek s ily módon — pedig ez az egyetlen, mely célhoz vezet — szerezzék meg maguknak a fejedelmi kegyet. Az ilyen emberek akkor jönnek szóba, hogy ha veszedelmes pontokon kell helytállani s nem akkor, mikor kegyeket osztogatnak. Az ilyen emberek akkor tolakodnak előre, mikor arról van szó, hogy önfeláldozással kell szolgálatot tenni a köznek, de arra nem koptatják a könyöküket, hogy ünnepi menetekben vagy dísztermekben vonják magukra az uralkodó figyelmét.

Így tehát a papirosnemesség valóban olyan intézmény, mely az embertenyésztést szolgálja, mint a lófuttatás a lótenyésztést, de az új faj előállítására szánt győztesekben és futókban olyan tulajdonságok vannak, melyeket a közönséges apa örömmel lát talán a fiában, mert mint mondani szokták, szerencsét csinálhat velük a világban, de már a költő ugyan nem ékesítené fel velük a maga hősét. Mert a költészet tisztábban őrzi az emberi ideált, mint a törvények vagy a szokás, mert szépérzékünk még megmozdul és felháborodik ott, ahol az erkölcsi érzék már nem akad fenn és mert a társadalomban megszokott módon sikereket aratott emberrel kezét fogni ugyan még szoktunk, de azt már nem tűrjük, hogy a költő dicsőítse s mintául állítsa az emberiség elé. Azok az egyének, akiket a nemzet tömegéből

nemességgel és díszes rendjelekkel minden emberöltőn kitüntetnek, szellemi adományokkal nem a legrosszabbul vannak ugyan elbocsátva; szabályszerint legalább is nem ostobák, ellenkezően, valószínű, hogy ravaszok és ügyesek; kitartás, szívótság, akaratéroldogában is többnyire tútesznek az átlagos emberen, Ami azonban bennük bizonyosan hiányzik, az a jellem és az önérzet, tehát ép azok a tulajdonságok, melyek a természetszerű, igazi arisztokráciában volnának meg és amelyek maguk, írott törvények közbejötte nélkül teremtenének társadalmi egyenlőtlenséget a plebejus rovására és az ő javukra.

Ezekben vázoltam annak az arcképét, aki megszerzi családjának a nemességet. Utódai erkölcsileg többnyire magasabban állanak, mint az ő. A rang megőrzéséhez már nem szükséges az embernek ép oly nyomorúságosnak lenni, mint kellett a megszerzéséhez. Nem kell már olyan senki mással nem törődő önzőnek, talpnyalónak, áskálódónak lenni. Lassankint javul a jellem ama rangbéli gondolkodás hatása alatt, mely még abból az eredeti elméletből ered, hogy az arisztokrácia a nép legjobbainak és legnemesebbjeinek társasága. Mert ha a papirosmemességben semmi sincs is az igaziból, nagyon kapaszkodik legalább abba az elméleti fikcióba, mely az utóbbinak alapja.

Hanem hát micsoda sors vár a modern nemességre az emberi fejlődésben? Hódolva a középkori előítéleteknek vagy csak a saját köréből fog szintén házasodni, tehát a mezalliánstól irtózni fog, vagy bizonyos esetekben rangján alul is házasodik. Az előbbi életszabály csakhamar a nemesi családok tel-

jes elkorcsosulására visz. Minthogy nem származnak eredetileg jobb szervezetű egyénektől, mint a vér szerinti nemesség s nincsenek az életerőnek bő feleslegével már előre felruházva, így az egymásközi házasságoknak okvetlenül az lesz a következése, hogy csakhamar kimerül az élet tőkéje, melynek bár nem nagyobb, mint a közönséges nép egyéneiben, nagyobb mégis a kiadása, mert ez megint velejár a magasabb ranggal kapcsolatos intenzívebb étellel. Ki kell apadnia, ha nem újul meg az egyetemes néperő kimeríthetetlen gyűjtőmedencéjéből. Ha pedig valamely arisztokrata saját körén kívül nőszül és családjába új vért hoz, milyen fajtájú ez a vér és melyek azok az indító okok, amelyek választását irányítják? Az az eset, hogy valamely előkelő férfi a nép leányát szerelemből, testi és erkölcsi előnyös tulajdonságai miatt veszi el nőül, a legnagyobb ritkaság, pedig a család vérének megjavítására csak ezek a házasságok volnának előnyösek, mert ahoz, hogy a nőből jó őszanya legyen, szükséges, hogy normális testalkata mellett, melyet mint harmonikus szépséget veszünk észre, meglegyen lelki egészsége és egyensúlya is, tehát olyan tulajdonságai, melyek a nyugodt, sőt kissé nyárspolgári erkölcsök alakjában nyilvánulnak.

De a mezalliánzokat rendszeren vagy anyagi előnyökért vagy szenvedélyes szeszélyből kötik. Elemezzük itt azokat a feltételeket, melyek közt elő szokott fordulni az egyik és másik fajta rangon aiuli házasság. Előkelő férfi elvesz valamely gazdag polgárleányt, mint mondani is szokták, azért, hogy címerét újból megaranyozza. Ez akkor vagy kéjenc, aki

kicsapongásaival már tönkretette magát s mint valami gondozó intézetbe megy bele a házasságba, vagy elkorcsosult ember életerő nélkül, mert aki életenergiával eltelve érzi magát, az büszke és vállalkozó szellemű, de erős ösztön van benne, hogy szerelemből válassza meg párját s megvan az az önbizalma, hogy egy nem szeretett feleség hozománya nélkül is jó figurát mutat a világnak. De az előbbi egyszersmind közönséges jellemű s alantas gondolkodású is, akinek készen kell lenni ámítani és hazudni, mert a gazdag leány legalább menyasszony korában rendszeren megköveteli, hogy a legény a vonzalomnak legalább a látszatával takargassa a vagyona utáni fnyersóvárgást. Az ilyen gazdag leány az emberiségnek maga is nagyon alacsony fokon álló típusát képviseli. Már szellemileg korlátolt és nemtelen apától származik, mert más nem áldozná fel gyermeke boldogságát a külső látszat kedvéért s nem kívánczik olyan társaságba, melyben őt és az övéit gúnyjal és lenézéssel fogják, mint betolakodottakat traktálni. A leány maga vagy meg van a sorsával elégedve, s belenyugszik, hogy a felesége legyen olyan férfinak, aki előtt ő közömbös. Ez esetben szív és lélek nélküli teremtés, balga, hiú díszbaba. Vagy van benne vágy szeretni és szerettetni, de belenyugszik sorsába, melyet családja készít neki. Ez esetben akaraterő nélküli természet, színehagyott jellem.

S ép így állanak a dolgok azokban a rangon aluli házasságokban, melyeket nem hozomány miatt kötöttek. Nem beszélek azokról az esetekről, melyekben igaz, erkölcsös szerelem bírja frigyre az előkelőt az alsóbbrendűvel. Ezeket annyival is inkább figyel-

men kívül hagyhatjuk, mert talán egy évszázadban egyszer fordulnak elő s az arisztokrácia faj nemesítésére számbavehető befolyást épen ritkaságuk miatt nem gyakorolhatnak.

A rendes az, hogy a szerelemből kötött mezalliánszokban az arisztokrata vagy valami színművésznőt, cirkuszi lovárnőt vagy csak egyszerűen a fürdőhelyeken s a nemzetközi világvárosi szalonokban forgó ügyes, kétes erkölcsű szépséget vesz nőül. az így összekerülő pár női fele abnormis egyén, aki az átlagtípustól eltérő jellegét már azzal is elárulta, hogy kivételes, sőt gyakran excentrikus vagy egyenesen aljas életpályát választott, nem közönséges sorsra vágyakozik s fellázad azok ellen a kötelességek ellen, melyeket a mai társadalom szab női tagjaira.

Hímnemű fele pedig az, amit az elmekörtán „degenerálnak” nevez, vagyis olyan egyén, akiben az akarat és az értelem elsatnyult, az erkölcsi érzék csenevész s akinek sokszor — különös elfajulás — csupán a nemi szenvedély dominálja egész lelki életét. Az ilyen egyének nem bírnak ellenállani vágyuknak az után a nő után, aki őket izgalomba tudja hozni, Hogy vágyukat kielégítsék, ostobaságokra vagy aljaságokra, sőt ha másként nem lehet, még büntettre is készek. Vizsgáljuk csak pontosan azokban a regényekben, melyek hercegek és színésznők közötti házassággal végződnek, csaknem mindig úgy találjuk, hogy a férfi tudományos értelemben „dégénérait”, gyöngye, érzéki ösztöneinek rabja.

A mezalliánsz tehát, ahogy tapasztalás szerint kötni szokták, távol áll attól, hogy fejlődésbeli előnyöket hozna az arisztokráciának, ellenkezően olyan

esemény, mely mintha csak formálisan arra volna kieszelve, hogy a nemességnek és a polgári rendnek legrosszabb emberanyagát párosítsa olyan házasságban, melyből csak erkölcsi nyomorékok származhatnak.

Ez a mai papirosmesség keletkezése s ez szükségkép a további sorsa. Önző, cselszövő vagy tényérnyaló az ő; akárhányszor mind a három egyszerre, az utód a sors végzése szerint elfajulásra van ítélve, akár azért, mert hasonló hibás minőségű családok szűk körében nőszül s életerejére kimerül, akár mert az asszonyi nemnek fejletlen vagy egyensúlyában megbomlott kivételes típusaival lép rangján aluli házasságra. Ezeket a szociológiai és embertani tapasztalatokat tisztán látja mindenki s jól ismeri minden művelt ember. És mégis — itt dagad ismét nagyra, óriásira az emberi gyávaság, butaság és képmutatás árja — az arisztokrácia mégis olyan társadalmi tekintélynek örvend, mely előtt a legeslegtöbb ember készséggel, sőt némi benső megelégedettséggel hajlik meg. A szédelő kapaszkodás, melyet különösen kellemesen csiklandoz, ha arisztokratához dörgölődzhet, otthonos minden országban, mindegyikben, még a legdemokratikusabbakban is.

A francia, aki avval dicsekszik, hogy az egyenlőség feltalálója volt, büszke egy herceg vagy márkai ismeretségére s érdeklődik nemzeti nemességének élete és járás-keleése iránt, Az amerikai, aki állítólag csak a mindenható dollárt imádja s úgy tesz, mintha csak nevetné a rangkülönbségeket az ó-világban, szíve mélyéig meg van hatva, ha szalonját igazi nemes emberrel ékesítheti. Aki tudni akarja, tudja, hogy lehet manapság — bár talán csak némely

országban — nemesi címre szert tenni, ismerik a hercegi, grófi, bárói korona pontos árát. Jói tudják, hogy ez az ékszer bizonyos összegnek ellenértéke s mégis olyan tiszteletben részesítik, amelyet emettől megtagadnak.

Említsünk fel itt egy kis vonást, mely a civilizált világ hazug voltát köteteknél jobban jellemzi. Francia képviselő olyan javaslatot adott be a törvényhozás elé, mely szerint mindenkinek legyen szabad, ha az állampénztárba bizonyos összeget befizetett, a neve elé nemesi címet biggyeszteni s azt okmányokon stb. használni. Hatvanezer frankért lehessen herceg, ötvenezerért márkí és így tovább. Ha e javaslatokból törvény lett volna, alig akadt volna valaki erre a nyílt, becsületes üzletre, aki az egész világ előtt vett volna címet, épügy, mint frakkot vagy óraláncot.

Ellenben próbálja csak meg valaki hirdetést tenni az újságba, hogy vállalkozik diszkréten jómódú embereknek nemesség kijárására s minden postával száz tudakozó levelet fog kapni. Ígérje csak a szanmarinói köztársaság, vagy a Reusz-Schleisz-Greicz fejedelemség nemességét, ugyanazért vagy még magasabb árért, mint a francia képviselő ajánlotta, kap vevőt a portékájára. Pedig hát ott korrekt, itt pedig alattomos, kétértelmű eljárásról van szó. Ott olyan címről, mely 40 milliós lakosságú államban, itt pedig olyanról, mely mindössze néhány faluban érvényes.

Igen, csakhogy az első esetben nyíltan ki van mondva, hogy a nemességet mindenki megveheti, a másodikban pedig megvan őrizve az a hazug látszat, hogy a nemesség érdemek jutalma s a nemesített magasabb rendű lény. Ezért inkább szerzik a nemes-

levelet gyanús ügynök közvetítésével is, ahelyett, hogy tiszta, egyenes úton vennék az illetéki vagy adóhivatalban, mert hisz épen a nemesség hazugságát akarják legalább külsőleg fentartani.

Azok az előjogok egyébként, melyekkel az arisztokrácia fel van ruházva, nem pusztán társadalmi természetűek s nemcsak címekből és megtiszteltetések-ből állanak. Monarkikus államokban a polgároknak törvénybe iktatott egyenlő teherviselése és jogegyenlősége ellenére is valóságos és nem csekély befolyása van, mely biztosítja neki például az összes szinекurák birtokát a közszolgálatban. S itt a szinекúra szót leg-tágabb értelmében használom.

A magántulajdonnak s a kenyérkeresetnek mai szervezete mellett az olyan állásokat, melyek csekély erő kifejtésért is biztos jövedelmet, sőt tisztességet is adnak, állami ajándékoknak kell tekintenünk. Mindezen állások, melyekhez semmi különös tehetség nem kell, melyeket ha rábizzák, bármely átlagember betölthet, szóval amelyekre kitalálták azt a közmondást, hogy akinek az isten hivatalt ad, eszet is ad annak hozzá, tehát a tisztességes és magasabb hivatali állások, egyházi javadalmak, a fizetéses udvari méltóságok stb. mind a nemesség számára vannak fenntartva. A köz odaadja az állásokat ajándékba olyan kisebbségnek, melynek erre semmi jónak jogcíme nincs: tehát ezeknek a kiváltságosoknak asztalt terít, odaülteti őket gazdag, ízletes lakomához, csak azért, mert, mint Beaumarchais mondja, vettek maguknak annyi fáradságot, hogy születtek.

A papi nemesség tehát mint láttuk, élősdi-módra belopta magát annak a vérbeli nemességnek

formáiba és előjogaiba, melynek volt embertani alapja, mert a törzs legkiválóbb egyéneinek utódaiból, vagy magasabb rendű hódító fajból állott. S ezt a hazugságot, bár a történelem, a józan ész s a mindennapos tapasztalat minden órában leálcázza, mégis eltűrik, sőt dédelgetik. Sarkoszlopa a monarkikus államnak. úgy teszünk, mintha elhinnők, hogy az a korlátolt, léha fráter, aki magát gróf úrnak vagy báró urnák neveztetí, nemesebb anyagból volna gyúrva, mint a nép többi más tagja, úgy teszünk, mintha elfogadnák azt a feltevést, hogy a fejedelemnek hatalmában áll egy darab papír vagy pergament telefirkálásával finom és nemes lényé alakítani a közönséges embert. Ámbár miért ne lenne hatalmában? Hiszen isten kegyelme áll rendelkezésére s ennek megengedhetünk ilyen csodás átváltoztatást, mely végre sem hihetlenebb, mint a biblia és liturgia egyéb csodái.

A politika hazugságai.

I

Válasszunk a tömegben egy embert, aki a mai műveltség legújabb színvonalán áll, de nincsenek sem családi, sem egyéb olyan összeköttetései, melyeknek a hatalmasok kegyét és ennek a révén megint különféle kiváltságainkat köszönhetjük s néz-zük, milyen lesz ennek a viszonya a közösséghez. Előrebocsájtom, hogy itt akármelyik művelt európai államnak a polgárát veszem szemügyre. Némely vonásai annak a képnek, amelyet mindjárt megraj-zolok, nem is illenek talán erre vagy arra az országra. Hogy mennyi szabadság van engedve az egyénnek, ez különböző helyeken különböző lehet, valamint az is, hogy minő korlátok közé szorítják a szabadságot. De nagy vonásaiban e rajz híven tükrözi vissza azt az állapotot, amelybe juttatta az állampolgárt Európá-ban a művelődés.

Az én példának fölvettem emberem típusa a művelt embernek, még abban a korban van, melyben szülői el akarják kezdeni szellemét képeztetni. Elküldik a népiskolába. Ott, mielőtt beírják, kéri a keresztleve-lét. Azt lehetne ugyan gondolni, hogy aki a közok-tatás áldásaiban akar részesülni, elég annak, hogy

megvan s testben, lélekben bizonyos fokig kifejlődött. Tévedés. Szükséges a keresztlevél is. Ez a nevezetes okmány múlhatatlanul szükséges kulcs az írás-olvasás titkaihoz. Ha nincs meg, szerezni kell igen körülményes hivatalos eljárással, amelyet sok is volna itt behatóan elmagyarázni; hivatalos számmal ellátott, felbélyegzett, bizonyos uraktól aláírt bizonyítvány kell arról, hogy ez az ember született, Az ifjú aztán szerencsésen kijárja az iskoláit s néhány év múlva kikerül belőlük s kenyeret akarna keresni. Hivatást érez magában arra, hogy polgártársainak tanácsával és közbenjárásával segítségükre legyen jog ügyekben. Hja, nem szabad addig, míg erre az állam engedelmét különböző diplomák alakjában meg nem szerezte, azt ellenben teheti, hogy cipőt varrjon s azzal igyekezzék magát hasznossá tenni, ámbár az elszabott cipő biztosabban csinál bajt, mint valami vitás jogi esetben az együgyű tanács. Emberünk húsz éves lett s tanulmányainak befejezése végett szeretne utazni. Nem szabad neki. Ki kell töltenie a katonai szolgálatot, le kell egy pár évig vetkőznie egyéniségét, ami keservesebb dolog, mint annak a Schlemilnek az esete, aki az árnyékát veszítette el; akaratnélküli automatává kell válnia. Jó. Az ember meghozza ezt az áldozatot az államnak, melynek biztonságát egyszer, meglehet, hogy az ellenség fogja fenyegetni. Katonai szolgálata alatt az én Jancsim — nevezzük őt röviden Jancsinak — mert rá is ér s alkalma is van reá, beleszeret valami Juliskába. De ő becsületes ember és nem akar olyan kényelmesen, mint katonáéknál szokás, csak a konyhában élni boldogul a babájával. Házasodni akar. Igazsága van. Ő akarna,

de már megint nem szabad neki, amíg katona, addig legénynek kell maradnia. Nem sértené ugyan senkinek a jogát vele, az állam védő erejét ez épen nem korlátozná, egyáltalán nem is tartoznék a dolog senkire, hogy ő házas-e vagy legény; ez mind nem használ semmit, neki meg kell várnia, míg a katonamundért levetheti. Végre megvan ez is. Most már csak hazaviheti Juliskáját? Óh igen, ha megvannak mind a kettejüknek az okmányaik, pedig ugyancsak kell egy pár. Hiányzik csak egy is, akkor ugyan semmi se lesz a lakodalomból. Ezt a gátat is átugrotta Jancsi, elég ügyes és szerencsés volt hozzá s most bormérést szeretne nyitni. Nem lehet, míg a rendőrség meg nem engedi s a rendőrség csak úgy engedi meg, ha neki úgy tetszik. S van még egy sor ilyen kenyérkereset, amellyel ép így járna, pedig sem nem lármás vagy erkölcstelen, sem harmadiknak az egészségére nem ártalmas, sem mások jogait nem sérti. Jancsi szeretné a házát átalakítani, hozzá ne merjen nyúlni, míg a rendőrségtől engedelmecs nincs reá. Ezt még meg lehet érteni. Az utca mindenkié s az ő háza az utcára van — alá kell magát rendelnie a hatósági szabályoknak. Van azonban neki nagy kertje s a közepén, messze minden utcától, olyan helyen, hogy szem se látja, oda a lábát se teszi be idegen, itt akar építeni. Ezt se szabad a rendőrség nélkül, mely igazán minden lében kanál. Jancsinak boltja van és nem szorul rá minden héten a pihenő napra. Szeretne árulni vasárnap is csakúgy, mint hétköznap. Nem szabad, hacsak nem akarja, hogy a rendőrség nyakoncsípje és hűvösre tegye. A boltjában ennivaló van csak. Jancsi álmatlanság-

ban szenved s neki mindegy, ha egész éjjel nyitva tartja is a boltját, A rendőrség záró órát szab reá s meg is fenyegeti, ha nem tartja meg. Juliskája gyermekkel örvendezteti meg. Új szenvedések. Be kell azt íratni az anyakönyvi hivatalba, hacsak nem akarja, hogy egyszer majd a gyermeke bánja meg. Sőt be is kell ojtatni, pedig ő látta egy himlőjárvány alatt, hogy aki nem volt beojtva, nem kapta meg, aki meg be volt ojtva, megkapta a bajt és bele is halt.

Száz keserű tapasztalása volt még Jancsinak az élet folyamán, melyeket csak röviden akarok felsorolni. Mint vállalkozó omnibuszokat akart az utcán járatni; ez sem volt szabad a rendőrség engedelmével, A városnak volt nyilvános kertje, föntartva a város pénzéből; ennek egy csinos részlete nagyon tetszett neki, oda nem volt szabad belépnie. Egyszer az jutott eszébe, hogy gyalogszerrel tesz a vidéken nagyobb utat; már néhány óra múlva csendőrral találkozik, aki mindenféle kényes kérdéssel vallatja, nevét, állását, származását kérdi és hogy mi járatban van, azonban be sem mutatja magát, amint szokás hogy a nevét megmondta volna vagy köszönt volna s mikor ő az előtte ismeretlen embernek a feleletet megtagadta, annyi mindenféle kellemetlenségnek tette ki magát, hogy megbánta a kirándulását. Máskor egyik szomszédja erővel elvett a kertjéből egy darabot és elkerítette a magáéhoz; az eset nagyon egyszerű volt, a szenvedett sérelmet bizonyítani könnyű; Jancsi panaszt tett; ügye elhúzódott hónapokig; a porét megnyerte, de ellenfeléről a végén kiderült, hogy nem tud fizetni s így a darab földjét visszakapta ugyan, de amennyi időt és pénzt ráköltött, az

belekerült hússzor annyiba, nem is szólva a bosszúságról; ezt már nem is számítja, ehhez már hozzá van szokva gyerekkora óta. A múzeumban meglátott egy szép képet a reneszánszskorból s a rajtalévő alakok ruhája annyira megtetszett neki, hogy csináltatott magának épen olyat s abban ment ki vásárnap az utcára; a rendőr mindjárt ott termett s azzal fenyegette, hogy becsukják, ha le nem veti — mint mondta — ezt a maskarát. Akadt mégis egy pár veleérző barátja s elhatározták, hogy együletet alakítanak s gyakrabban összejövén, kifejezést adnak a fennálló törvényekkel való elégedetlenségüknek. A rendőrség sietett bekívanni a tagok névsorát s nem-sokára be is tiltotta az egyesületet, mert politikával foglalkozik. Jancsi, amilyen szívós ember volt, alapított másik együletet, mely csak közgazdasággal foglalkozott; takarékos és fogyasztó szövetkezet volt. A rendőrség feloszlatta ezt is, mert Jancsi elmulasztotta megszerezni rá az engedelmet.

Mindenféle ilyen balesetek között megőszült és megöregedett a mi Jancsink. Ha úgy jobb kedvében volt, azzal vigasztalta magát, hogy Muszkaországban még rosszabb dolguk van az oroszoknak; ha ellenben rossz kedvű volt, még keserítette az a gondolat, hogy mennyivel több szabadsága van az angol, meg az amerikai polgárnak; ő legalább azt gondolta, mert úgy olvasta az újságban; magának nem volt róla tapasztalása. Meghal azonban egyszer Juliskája. Ő nem akart a halálban sem megválni tőle, egyet gondolt s eltemette kertjében az alatt a fa alatt, melyet a megholt olyan nagyon szeretett. Most követett még csak el nagy bünt! Egész zivatar tört ki reá t. i. a rendőr-

ségtől. Hisz nem volt szabad a saját földjébe temetni a halottat! Reá súlyos büntetést szabtak, Juliskáját pedig egy-kettőre kiásták és karhatalommal vitték a temetőbe.

Jancsi most már maga maradt a nagy világon,, szomorú és bártortalan lett, az üzlet rosszul ment s ő nemsokára teljesen elszegényedett. Kétségbeesésében arra vetemedett, hogy egy este megállott az utca-sarkon és koldult. Mindjárt ott termett mellette a rendőr és letartóztatta. Bevitték a rendőrségre, ahol tanulságos párbeszédre nyílt alkalma a rendőrfogalmazóval. „Nem tudja, hogy koldulni tilos?” förmedt ez reá. „Tudni tudom, csak nem értem, hogy miért” — válaszolá Jancsi szelíden, „hiszen én senkinek sem voltam útjában, senkinek nem alkalmatlankodtam, csak a kezem nyújtottam ki némán.” „Üres beszéd, amivel én nem vesztegethetem az időmet. Nyolcz napi bezárás.” „És mit csináljak majd, ha megint kieresztenek.” „Ez a maga dolga. Nem tartozik reám.” „Öreg vagyok és nem tudok már dolgozni. Nincs semmim. Beteges vagyok . . .” „Ha beteg, menjen a kórházba,” kiáltott rá a tisztviselő türelmetlenül, de mindjárt hozzá is tette. „Nem, ha csak kis baja van, kórházba nem mehet. Majd ha valami komoly baja lesz.” „Értem”, mondja János, „olyan, amibe az ember hamar belehal, ha ki nem gyógyul hamarosan belőle.” „ügy ügy,” hagyta rá a tisztviselő s másik ügyet vett elő. János kiülte a büntetését s utána olyan szerencséje volt, hogy bevették a szegényházba. így hát volt szállása, ennivalója, de emez bizony rossz volt, amazt pedig tűrhetetlenné tették rá nézve azzal, hogy úgy bántak

vele, mint valami gonosztevő, rabbal. Intézeti egyenruhája volt, amelyben csak megvető pillantásokat kapott az utcán. Egyszer találkozik valakivel, akit jobb napjaiban ismert. Köszön neki s ez nem fogadja a köszönését. János egyenesen hozzámegy és megkérdi: „Miért ez a lenézés.” „Mert ön nem tudta követni a tisztességes emberek példáját, akik meggazdagodtak,” feleli az ember s arcán az undor kifejezésével ment sietve odább.

János elszomorodott. Mindenféle sötét gondolatok kavarogtak a fejében. Egy napfényes szép reggelen sétálva végig gondolta egész életét s megszólalt előbb csak csendesen, aztán mindig hangosabban és hevesebben beszélve magában. „Im, hetven éves lettem s mi volt az életem mindig. Voltaképen én sohse voltam önmagam. Sohse volt szabad akarnom. Mihelyt valamit elhatároztam és meg akartam tenni, mindjárt beleavatkozott a hatóság. Személyes dolgaimba mindig beleütötték hivatalos orrukat idegen emberek. Tekintettel kellett lennem az egész világra, bár ezt egyenkint senki sem követelte tőlem külön és reám nem is volt tekintettel senki. Ez alatt az ürügy alatt, hogy a mások jogait védik, megfosztottak engem az én jogaimtól s ha jól széjjelnézek, voltaképen mások is mind így jártak. Egész életemben legfeljebb a kutyámmal volt szabad ugrálni úgy, a hogy nekem tetszett, de még azzal sem, mert ha megütöttem, az állatvédő egyesület jött mindjárt a rendőrséggel a nyakamra. Hogy katona koromban el kellett viselnem mindent, ezt még értem, ámbár ha nem volna a hazát védő hadsereg s így az ellenség egyszer betörne az országba,

nekem személyesen az se csinálna több bajt és kellemetlenséget, mint a saját kedves felsőségem. Hogy terhes adót kellett fizetnem, ezt is megértem, mert hát a rendőrséget, amely rám olyan atyailag vigyázott, mégis csak fizetni kell, ámbár az nem lett volna épen szükséges, hogy megadóztassanak olyan üzletért, amelyből meg se tudtam élni s még záloglással is büntessenek, mikor nem tudtam fizetni. De mire volt a többi szorongatás és elnyomatás? Mit adott nekem a rendőrség mindazért, amit függetlenségemből áldozatul követelt? Megőrizte a vagyonomat, az igaz. Ez nem is volt nehéz, mert semmim sincs s mikor abból a kis kertemből is, amelyik volt, elvettek egy darabot, még bosszankodnom és fizetnem is kellett rá, hogy visszakapjam. Ha nem volna sehol rendőrség, akkor mindenki kedve szerint élne — nos, aztán? Akkor vagy én ütöttem volna agyon a szomszédomat, vagy ő engem s vége lett volna a komédiának. A rendőrség gondoskodik róla, hogy jó, kövezett utcánk legyen. — Teremtette, én nem tudom, hogy nem járnék-e inkább sárban, hosszúszárú csizmában, mint hogy ezt az örökös hercehurcát tűrjem. És így vigye az ördög ezt az egész komédiát...”

S mikor a monológjával eddig jutott, János belevettette magát a folyóba, melynek a partján már egy darab óta járkált. De a rendőr most is ott termett, kihalásztta és vitte be a kapitányságra, ahol öngyilkosság kísérletéért hosszabb időre elzárták. Már nem tudom, hogy mondjam, szerencséjére, vagy szerencsétlenségére, mikor a vízbe ugrott, János meghűtötte magát, tüdőgyulladást kapott és meg-

halt a fogházban. A haláláról utoljára kellett még egy jegyzőkönyvet a rendőrségnek felvennie.

II.

Ez a szegény János úgy gondolkozott, mint elkeseredett és mint műveletlen ember. Mindig csak a rendőrségről beszélt, mert az államból ő csak ezt látta, csak ez képviselte szemében az egész hivatalos világot és törvényeit, így nem csoda, hogy a művelődés kinövéseit határozottan túlozta, áldásait ellenben kevésre becsülte. Alapjában véve azonban igaza van: mindazok a korlátozások, melyeket az állam az egyesekre szab, nincsenek arányban azzal a könnyebbitéssel, amelyet értük cserébe ad. A polgár bizonyára csak valami kitűzött célból és bizonyos előnyök reményében mond le emberi függetlenségéről. Azt gondolja magában, hogy az állam, melynek kezébe leteszi rendelkező jogának nagy részét, cserébe kezekedik élete és vagyona biztonságáról s mindnyájuknak egyesített erejét bizonyos pontokra irányítva, olyan feladatokat is megold, melyek az egyeseknek javára vannak, de amelyeket egyenkint nem tudtak volna el se gondolni, meg se valósítani. Nos tehát, meg kell adni, hogy ez elméleti kívánalmaknak az állam csak nagyon tökéletlenül tesz eleget, aligha jobban, mint azok a barbár közösségek, melyek tagjaiknak hasonlíthatatlanul nagyobb egyéni szabadságot engednek, mint a művelt állam. Ez életünket és vagyonunkat ígéri biztosítani. Nem teszi meg, mert nem tudja elejét venni a háborúnak, mely iszonyú

sok polgárra hoz erőszakos halált. Művelt államok közt nem sokkal ritkábbak és nem kevésbé véresek a háborúk, mint a vad néptörzsek között s hiába minden törvény, s a szabadság minden korlátozása, azért a civilizáció gyermeke nincs jobban biztosítva az ellenség öldöklő fegyvere ellen, mint a barbár, akit még nem boldogítanak a rendőri gyámkodás áldásai. Az embert utóléri a halál egyszer egyenruhában és hasonlóan egyenruhás és kommandóra támadó gyilkos kezétől, máskor vörösre mázolt vad harcos kőbaltájától, minden tekintet nélkül a katonai szabályokra. Van talán a két halál közt különbség? Vannak ugyan már, akik arról álmodoznak, hogy el kell a háborút törölni és választott bírósággal kell helyettesíteni. Ami lesz, az még csak lesz; én nem is a jövőről beszélek, melynek még záros határideje sincs, hanem a jelenről. Ma azonban hiába veszik el béke idején szabadságait, azért mégis csak jön az ember olyan kritikus helyzetbe, hogy magának kell a maga védelméről gondoskodni ép úgy, mint az ős erdők vadembereinek.

De ne is nézzük a háborút, ez az agyonrendszabályozott és csupán jegyzőkönyvekből álló műveltség máskülönben sem biztosítja jobban az egyes ember életét, mint a barbárság a maga zabolátlan szabadságával. Vad néptörzseknél az egy törzsbe tartozók közt nem gyakoribb a gyilkosság, mint a mi műveit államainkban, az erőszakoskodást csaknem mindig az indulat szüli, ez pedig nem sokat törődik a büntetőtörvényekkel. Az indulat visszaesés az ember ősi állapotába. Egészen egyforma a jó nevelésű szalonemberben és az afrikai

benszülött négerben, indulatos állapotában üt és öl az ember minden tekintet nélkül a törvényre és a felsőségre. Akit pedig megölhet például talán a vetélytársa egy asszonyért, annak egészen mindegy, hogy gyilkosát a rendőrség majd elfogja s talán meg is bünteti — ami nem is mindig bizonyos, mert hányszor megesett már, hogy a légyszívű esküdtek fölmentették a nagy indulatában gyilkossá lett vádlottat! S végre is ez a gyöngé és gyakorlati szempontból teljesen értéktelen vigasztalása, hogy a gyilkosságért a tettes majd meglakol, a vadembernek is megvan, sőt még jobban, mint a civilizált embernek, mert a műveletlen népek vérboszúja sokkal bizonyosabban utoléri a tetteket, mint a rendőrség üldözése és köröző levelei.

Az indulatból elkövetett gonosztetteken kívül vannak az előre megfontolt szándékkal és hidegvérrel elkövetett büntettek. Ezek meg már határozottan gyakoriabbak a mi műveltségünkben, mint a barbároknál. Ezeket általában az embereknek egy bizonyos osztálya követi el, amely épen a civilizáció folytán áll elő. Tudományosan meg van állapítva, hogy a megrögzött gonosztevők általában elfajult szervezetűek, iszákosoknak, beteges kéjelgőknek utódai, akik maguk is nyavalyatörésben, vagy más hasonló, elfajulásra mutató idegbajban szenvednek. Azon nyomorúság, mely kivált nagyvárosokban jut a szegénynek, testét, lelkét annyira megviseli, hogy kitor rajtuk a gonosztettekre való kóros hajlandóság. Akármennyi törvényt hoznak sem fogják elejét venni azoknak a büntetteknek, melyek a művelődés által teremtett viszonyok szüleményei és rablógyilko-

sok, betörők a mi jegyzőkönyvekbe vezetett társadalmunkban fenyegetőbb jelenségek, mint az anyakönyv-, adóhivatal- és telekkönyvnélküli beduinok smalahja. az életbiztonságnál voltaképp nem sokkal jobb lábon áll a vagyonbiztonság. Hiába a sok törvény és rendszabály, azért csak lopnak és rabolnak, szó szerinti értelemben is a zsebünkből kézzel, de meg amúgy is kisebb-nagyobb szédelgéssel. Ki véd meg bennünket az üzérkedőtől, aki bankot alapít és milliárdokat elzsebel a takarékoskodó néptől, vagy a börzespekulánstól, aki egyetlen ravasz fogásával egész vagyonokat tesz tönkre vagy rabol legalább is meg? És ha az a művelt ember, aki papírokban helyezte el a pénzét, elveszti ezt, talán nem ép úgy a vagyonát veszíti el, mint az a barbár, akinek a nyáját elhajtják? S talán könnyen felelnek erre a kérdésre azzal, hogy az üzérkedő és a spekuláns ellen lehet védekezni, ne vigye az ember oda neki a pénzét, ne vegye meg a papírjait. Erre a válaszom az: persze hogy lehet védekezni. Annak, akinek van belátása és aki ért az üzlethez, de a tömegnek nem. S ha magának kell védekezni az embernek, mire való akkor a törvény? Miért adjuk akkor el a szabadságunkat, mire fizetjük az adót? A barbár is elég jól meg tudja rendőrség nélkül is védeni a vagyonát, csak legyen hozzá elég jó fegyvere, elegendő jó kutyái és fegyverbíró népe, legyen elég erős és elég szemes. S aki ebben a mi művelt társadalmunkban nem elég okos, pedig ebben is csak erő van és nem elég szemes, annak bizony kilopják a megtakarított filléreit a ládájából s erszényét a zsebéből, akármennyit körmölnek a hivatalokban tintás ujjú tisztviselő urak.

És itt még egyet kell tekintetbevenni. Nem elég az, hogy a civilizáció emberének is első sorban magának kell magát védelmezni, csakúgy, mint a barbárnak, ezenfelül még fizetnie kell neki azért az oltalomért, melyben állítólag az államtól részesül és amely csak a papíron elégséges, fizetnie kell folyton összegeket, melyek gyakran még többre rúgnak, mint amit védeni akar. A gazdag természetesen sokkal kevesebbet ad a köznek, mint amennyi neki marad; de hát a milliomosok mindenütt a kivételekhez tartoznak, a szabály pedig az, hogy a nagy többség még a leggazdagabb országban is szegény vagy épen hogy annyija van, amennyi a szüksége. Adót azonban fizet mind, még a szegény is annyit, hogy élete végére jómódú lenne, ha mind az övé volna, amit keresett, de oda kellett adnia közcélokra. A barbárnak csak meglehet, hogy elveszik a vagyonát, de a művelt embertől, bizonyos, hogy elveszi az állam, mint egyenes és közvetett adót. És ha mindenféle befizetés után marad még valamije, ha nem vigyáz rá, csakúgy ellophatják és elcsalhatják tőle, mint a pogánytól, akinek legalább adót nem kellett érte fizetnie. Olyan tehát a művelt ember dolga, mint az adomabeli mesterinasé, aki kérdezi a hajóstól, hogy mennyiért vinné el a hajóján Strassburgból Bázélbe s ezt a választ kapta, hogy a hajón négy forint, de ha segít húzni a vontató kötelet (a parton), akkor csak két forint. Sőt a művelt ember dolga még rosszabb, mert ő még nem is választhat; tetszik vagy nem, neki húzni kell a vontató kötelet s ráadásul fizetni még a két forintot is.

Hátra van még az állam harmadik célja: az

erők egyesítése olyan vállalatokra, melyek az egyesnek is hasznára válnak, de egyes erővel nem létesíthetők. Ezt a feladatát betölti az állam, ezt nem lehet tagadni. De ezt is rosszul és tökéletlenül tölti be. Mostani szervezetében a művelt állam olyan gép, mely roppant erőpazarlással dolgozik. A hajtóerőt képtelen drága áron szerzi és csak elenyésző csekély részét használja ki értékes alkotásokra; a nagy rész a belső ellenállások legyőzésére vész el, kimegy, mint a gőzsip füttye és hangja. Az a kormányforma, amely szerint az európai államokat ma kormányozzák, megengedi, hogy a polgároktól behajtott szolgálmányokat esztelen, könnyelmű, sőt bűnös vállalatokra pocsékolják. Egyes emberek szeszélye, vagy elenyésző csekély kisebbség önző érdeke szabja csupán meg nagyon is sokszor azt a célt, amelyre irányítják a polgárság erőfeszítéseit.

Így kell a polgárnak dolgozni és vérét hullatni, hogy háborút viseljen, mely aztán életét és vagyonát is elemészti, vagy hogy várakat, palotákat, vasutat, kikötőt, csatornákat építsenek, melyekből se neki, se a nemzet kilenctizedrészének soha a legkisebb haszna nem lesz; vagy hogy új hivatalokat állítsanak, melyek az állam gépezetét még nehézkesebbé, a kerekek súrlódását még erősebbé teszik, melyekben ő megint csak egy kis idejét fogja elvesztegetni, szabadságából megint egy darabot fog elveszíteni; végül hogy jól fizessenek tisztviselőket, kiknek semmi egyéb céljuk nincs, mint hogy az ő költségén dísznek szolgáljanak s az ő megélhetését még nehezebbé tegyék; szóval dolgozik és vérét hullatja csak azért, hogy igáját még terhesebbé, láncait még

szorosabbá tegye és lehetővé tegye, hogy tőle még több munkát és még több vért követelhessenek.

Csak nagyon kis államokban nem tékozzák ilyen felelősség nélkül a polgárság erejét vagy ott, ahol kiterjedt decentralizáció és önkormányzat van; ilyen közösség természete szerint és létfeltételei szerint hasonlít a kooperatív szövetkezésekhez, melyekben a maga részének hova fordítását minden egyes tag könnyen áttekintheti, a felesleges kiadásokat megakadályozhatja, reménytelen vállalatok ellen idejekorán tiltakozhat, róluk még jókor lemondhat; itt minden hasznot és minden kárt megérez minden tag, a haszonban mind kárpótlást talál az érte hozott áldozatokért, a kár pedig mindegyiknek intelem arra, hogy téves utakon ne menjenek tovább. Ilyen álladalmakban persze nehéz költséget teremteni ideálisabb és messzebb fekvő föladatakra, melyeknek megoldása nem ígér mindenkinek érezhető hasznot vagy gyönyörűséget azonnal, de még nehezebb ott egyesek szeszélyére fordítani a közpénzeket, sőt épen botot vásárolni a dolgozó ütlegetésére.

Hadd foglaljuk össze az eddig mondottakat A népnek modern agyonkormányozása a végtelen sok irkafírka, jegyzőkönyv, hivatalos tilalom és engedelem mindhiába, az egyén élete és tulajdona mindezzel nincs jobban biztosítva, mint volna e szövevényes berendezés nélkül. A polgár áldozza az államnak vérét, pénzét, szabadságát, de mindezt alig kap egyéb könnyebbséget, mint igazságszolgáltatást, mely mindenütt aránytalanul drága és lassú, továbbá oktatást, melyhez azonban épen nem juthat egyforma könnyen mindenki. Ezekért az előnyökért

elég áldozat volna egy is azok közül a korlátozások közül, melyekkel szabadsága meg van béklyózva. Az az állítás, hogy az egyéni szabadságot csak mások jogaira való tekintetből nyirbálják meg, nem egyéb, mint rossz tréfa; ez az állítólagos tekintet csak ürügy az erőszakoskodásra és arra, hogy mindenkitől elrabolják szabad mozgékonyságának legnagyobb részét; a törvény tehát már előre és múlhatatlanul reá szabja mindenkire azt a kényszerítést, melyet ha nem volna törvény, csak kivételképen néhányan szenvednének el egy-egy erőszakos természetű embertől. Igaz, hogy az ember középelettartama napjainkban hosszabb, egészsége jobban van oltalmazva, a közerkölcsök színvonala magasabb, békésebb az együttélés, a megszokásból vagy öröklött elmebajból származó bűneseteket leszámítva, az erőszakoskodás ritkább mint volt a barbár világban, de ez épen nem a sok hivatal és rendszabály érdeme, hanem az emberek magasabb műveltségének és jobb belátásának természetes következménye.

Azok között a bilincsek között, melyeket a modern állam reá ró, a polgár mégis önvédelemre van utalva, csakúgy, mint a szabadon élő vadember, a különbség köztük csak az, hogy ügyetlenebb hozzá, mint emez, mert nem tanult magára vigyázni, józan érzéke sincs már hozzá, hogy közelebbi és távolabbi érdekeit helyesen ismerhetné meg, mert gyermekkora óta hozzá van szokva olyan kényszerítéshez és elnyomáshoz, mely ellen emez még élete kockáztatásával is a legelső pillanatban fellázadna, mert őt az állam abban a hiedelemben nevelte, hogy ő róla minden helyzetében gondot

viselnek a hivatalok és a hatóságok; mert a törvény megtörte jellemének visszaütő rugékonyságát, folytonos nyomásával megbénította ellenálló erejét s odáig juttatta, hogy a rajta elkövetett erőszakot már nem is veszi jogtalanságnak. Az nem igaz, hogy életünk és vagyonunk biztonsága végett a mai mindenféle szabályzatra szükség volna. Amerika és Ausztrália aranymezőin az aranyásók maguk vették kezükbe a rend őrzését, úgynevezett őrbizottmányokat (vigilance-committee) alakítottak és minden hivatalos apparátus nélkül volt köztük csakhamar példás rend; nem igaz, hogy nekünk mindenféle törvényes ákom-bákomra volna szükségünk csak azért, hogy legyen igazság köztünk; ugyanabban a kezdetleges közösségben, melyre imént hivatkoztam, minden hivatal, fórumok és jegyzőkönyvek nélkül egészen magától, az embereknek abból az általános józan érzékéből, melyet a művelődés már kifejlesztett bennük, keletkezett olyan közjog és magánjog, mely a birtokosnak az ő vagyoni igényét, a munkásnak munkája gyümölcsét biztosította. És itt minden nemzetnek a legdurvább, legszenvedélyesebb és legerőszakosabb fiai verődtek össze: mégis így alakultak viszonyaik. És a szelídeknek, a békeszeretőknek, a nyugalmat kedvelőknek nagy többsége volna örökös járó szalagra szorulva? Ha a meglevő törvények és rendeleteknek, a hivataloknak és hatóságoknak, az okmányoknak és jegyzőkönyveknek kilentziedrészt egyszerre eltörülnék, a személy és vagyonbiztonság épen olyan volna, mint most, élvezné mindenki összes jogait korlátlanul tovább, a művelődés igazi javaiból semmi, de még a legcsekélyebb sem menne veszendőbe, de volna hozzá

az egyénnek olyan szabad mozgása, átérezhetné, igazán élhetné saját énjét olyan gyönyörtadó teljességben, melyről mai öröklött bilincseiben fogalma sem lehet. Talán az első pillanatban ez a nagy szabadság zavarba is hozná és megijesztené, mint a fogságban nevededett madarat, melynek a kalitkáját kinyitották; előbb meg kellene tanulnia legyőzni a tértől való iszonyodást és azt, hogy ne féljen szárnyait kiterjeszteni, amennyire csak bírja. De másfelől bizonyos, hogy az a barbár, aki megszokta a maga lábán járni és a maga fejével gondolkozni, kinos és folytonos szenvedés nélkül bele nem tudna törődni abba az életbe, ahol az embernek azt kell érezni, hogy folyton egy kéz van a vállán, egy szem függ az arcán, egy parancs hangzik a fülében, hol mindig másnak az akarata hajtja, mindig másnak az esze mozgatja; sőt talán hamarosan meg is ölné a sok szabályrendelet és bélyeges, pecsétés okirat.

Anarkia az az állapot, amelyre, mint kívánatosra mutattam? Csak a felületes vagy a szórakozott olvasó érthetné ezt a föntebbiekből. Az anarkia, a kormánynak teljes hiánya, csak zavarodott és megfigyeléshez épen nem értő szellemek agyréme. Mihelyt két ember tartós együttélésre egymással valami viszonyba lép, máris előáll köztük valaminő kormányzás, azaz az érintkezésnek bizonyos formái, magaviseletüknek szabályai, egész határozott felsőbbség és alárendeltség fejlődnek ki. Az emberiség természetes állapota csakugyan nem is olyan, mint az alaktalan tömegeké, hanem inkább, mint a kristályé, melynek molekulái tehát törvényszerű rendben sorakoznak egymás mellé s képzeljük a társadalmi káosz-

nak akárminő keverékét, abban csakhamar magától megindul valaminő állami szervezkedés, mint az olyan sűrű oldatban, melyben kristályos természetű anyag van, mindjárt kristályok kezdenek képződni. Nem az anarkia tehát az, amit a józan kritika követel, sőt ezt szinte nehéz elképzelni is, hanem az aut- és oligarkia, önkormányzat és a néhány ember kormánya, a kormányzó gépezetnek messzemenő egyszerűsítése, minden felesleges keréknek félredobása. az egyén fölszabadítása minden fölösleges kényszerítés alól és hogy az állam követelése a polgárral szemben csak annyi legyen, amennyi feladatainak teljesítésére múlhatatlanul szükséges.

Ebben az ideális állapotban is kellene az egyesnek a közért dolgozni, vagyis adót fizetni, de amit akkor nyíltan adna oda, nem volna meg rajta a színezete annak a kiprélésnek, mely ma az adót gyűlöletessé teszi. Kenyeret vásárol, színházba a beíépti jegyét megfizeti, egyletekbe, kaszinóba a tagdíját befizeti mindenki ma is ellenkezés nélkül, legfeljebb csak azt sajnálja, hogy a szükséges pénzt nem könnyen tudja megkeresni. Miért? Mert pénzeért a kívánt értéket mindjárt megkapja, mert eszébe se jut azt gondolni, hogy megcsalják. Ahol a kormányzás olyan egyszerű, hogy céljait minden polgár láthatja, munkáját áttekintheti, működésének irányozásába bele szólhat, ott az adót olyan kiadásnak nézi, amelyért ő teljesen megfelelő értéket kap; szinte tudja, hogy minden fillérért mit kap s ez az üzlet olyan kézzelfoghatóan előnyös rá nézve, hogy lehetetlen rajta, zúgolódnia. Ellenben a mai államban az adó okvetlenül gyűlöletes, nem is lehet másként

A kormányzó apparátus rosszul lévén szervezve, túlságosan drága, azért az adó mindenütt magasabb, mint kellene. Hozzá ez az adó a társadalom történelmi fejlődése és ostoba törvények következtében igazságtalanul van kivetve, A legfőbb hiba azonban az, hogy nem józan állami célok, hanem fiskális érdekek döntenek az adó kérdésében, A fiskális érdekek teszik rendszerré a nép céltalan kizsákmányolását, csakhogy mentül nagyobb összegek gyűljenek össze, minden tekintet nélkül az észszerű állami célokra, vagy arra, hogy mi hatásuk lesz amaz összegeknek az egyesre, A fiskális szempont nem azt nézi, hogy minő áldozatokra van az államnak szüksége valódi és jogos feladatainak teljesítésére, hanem azt, hogy lehet a népből a lehető legtöbb adót kiperéselni. Nem azt kérdi, hogy lehetne legjobban megvédeni az egyes ember érdekeit a nélkül, hogy a közösség szenvedne miatta, hanem azt kérdi, hogy lehet a végrehajtónak a legkönnyebben a legcsekélyebb szellemi munkával és minden figyelem s kelemetlen tekintetek félretételével az adót behajtani, A modern felfogás az államot olyan intézménynek tekinti, mely az egyéni jólét előmozdítására való; a feudális felfogás ellenben az egyént úgy tekinti, mint kényszer munkást az állam tekintélyének és hatalmának emelésére s a fiskális szempont ezen a középkori felfogáson alapszik. Szerinte az állam volt előbb, övé tehát a természet szerint az uralkodás, azután jött a polgár, az ő dolga természetszerűen a szolgálat, az adó szerinte nem valami olyan kiadás, melyet jóformán magunknak fizetünk s a melyért cserébe előnyöket kapunk, hanem olyan váltság, me-

lyet egy harmadiknak fizetünk s melyért ez a harmadik, az állam, ez a titokzatos moloch, egyebet sem tartozik cserébe adni, csak egy nyugtatványt. Mi úgy érezzük magunkat, mintha tagjai volnánk valami szabad egyesületnek közös célok munkálására, a fiskális szempont az állam foglyainak néz bennünket minden jog nélkül. Mi polgároknak nevezzük magunkat, fiskális szempontból alattvalók vagyunk. E szavakban van kifejezve az egész ellentét a két világnézet között.

Ahogy az *adózás* ügye a történelem folyamán kezdődött, okvetlenül a fiskális felfogásra kellett vezetnie. Az ősi közösségekben még nem volt semmi adó. A törzsfőnöknek, ha több volt a kiadása, nagyobb volt hozzá a személyes vagyona is. A háborúban minden fegyverfogható ember gondoskodott a maga szükségéről és csak a papnak fizettek tizedet. Az államnak nem is voltak kiadásai, így hát a hozzátartozóktól nem is kellett követelnie semmit. De azonnal megváltozott ez mindenütt, ahol föltámadt az a hit, hogy a király személye és hatalma isten kegyelméből való s kifejlődött ebből a keleti zsarnokság, vagy ahol az idegen hódító törzs lett úrrá a leigázott népen. A néptömeg mind a két esetben rabszolgasereg volt, a királynak vagy a betolakodónak a vagyonához tartozott s adót kellett fizetnie nemcsak az állam céljaira, hanem még urának kincstárába is; a néptől behajtott adó ép olyan természetes és semmiféle viszonszolgáltatásra nem kötelező jövedelme volt az uralkodónak, mint birtokának vagy nyájainak terméke. Szabad népek csakugyan szégyennek tartották az adót, s úgy tekintették, mint

a szolgaság jelét és századokig kellett az uralkodóknak ugyancsak keményen erőlködniök, míg rá tudták venni pl. a német néptörzseket az adófizetésre, mit ők kardjuk élével szoktak azelőtt kicsikarni a leigázott népektől. Az alattvaló és az államot egyedül képviselő fejedelem közötti viszonynak s az államjognak a középkor óta az a felfogás lett alapja, hogy a polgár a vagyonhoz tartozik s első sorban gazdájának, a királynak kell, hogy dolgozzék s ez a felfogás fennmaradt, mint fiskális felfogás mind e mai napig is. hiába mondják, hogy a modern állam alkotmányai-val és parlamentjeivel a népfelség elvén alapszik.

Ugyane hiedelem az alapja a hivatalnokszeregszervezetének s belőle ered az a viszony, amely az állami tisztviselő és a polgár között uralkodik. Ahogy az állam fogalmát ma értelmezzük, a tisztviselőt úgy kellene tekinteni, mint a nép meghatalmazottját, aki a fizetését is, de ép úgy a hatalmát, tekintélyét, állását is a néptől nyeri. A tisztviselőnek pedig e felfogás szerint mindig úgy kellene magát éreznie, hogy ő a közönségnek szolgálja, a közönségnek felelős. Ő csak azért ül a hivatalában — ezt mindig az eszébe kellene tartania — hogy figyelemmel kísérje az egyes embereknek olyan érdekeit, amelyeket maguk nem tudnak ép oly biztosan és kényelmesen megóvni. Sohase volna szabad elfelednie, hogy elméletben a közönségnek ép úgy nincs reá szüksége, mint ahogy meglehetne szolgálja nélkül a háztartás. Mert mint ahogy a cipőjét meg tudja tisztítani, vagy magának vizet hozni tud, elméletben ép úgy el tudná mindenki végezni az igazgatás reá eső részét is. Csak a munkafelosztás várható előnyeiért alkalmazzák a

hivatalnokokat. A valóságban azonban ahogy viseli magát, a tisztviselő a népnek nem szolgálja, hanem ura. Tekintélyét, ő azt hiszi, nem a népnek, hanem az uralkodónak köszönheti, már akár a király, akár a köztársaság elnöke az, magát úgy tekinti, mint aki az uralkodók isten kegyelméből való hatalmának részese. Azért a polgártól a maga részére is tiszteletet és hódolatot követel, mint ahogy ez az uralkodás elvéből folyik. A történelem folyamán a mai tisztviselősereg a régi várnagyi hivatalból fejlődött. Az az irnok, aki, hivatalszobájában a reá szorult polgárral foghegyről beszél, történelmi örököse annak a parancsoló, vagy felügyelő tisztnek, akit a zsarnok várúr a sötét századokban rabszolganépének vigyázatára állított, hogy testőrségének korbácsával vagy lándzsájával engedelmességre szorítsa. Minthogy így a tisztviselő maga is egy kis részecskéje az isten kegyelméből való hatalomnak, így azt hiszi, ő is ép olyan csalhatatlan, mint ez. Az államfő fölötté áll ugyan, de ő is a kormányzottak fölött. Emezek a birkanyáj, az államfő a juhász, ő pedig a juhászkutya. Neki szabad ugatni és harapni is; a birka pedig tűrje. S ami a legnevezetesebb: a birka csakugyan el is tűri! A közönséges polgár, már t. i. az a fajta, mint a mi Jánosunk, csakugyan rááll arra, amit a tisztviselő tőle megkíván. Elhiszi, hogy annak joga van parancsolni s neki kötelessége engedelmeskedni, úgy lép a hivatalba, mintha valami kegyet kérne, nem mint aki követeli azt, ami őt megilleti. De bolondság is lenne tőle nagyon ágaszkodni ez ellen a józansággal ellenkező állapot ellen, mert ha porre kerülne a sor, bizonyosan a tisztvelő

maradna a győztes s a perlekedés alatt még a legkedvezőbb esetben is az ő érdekei szenvednének mindenféle haladékot és érzékeny károkat. *A* fiskális szellemnek csak kiegészítő fele a mandarinszellem s mindkettő logikus folyamánya annak a felfogásnak, hogy az uralkodó isten kegyelméből való, az alattvalósors ellenben isten átka. *A* törvényhozás még ma is, akárcsak századokkal ezelőtt, a fiskális felfogás és a mandarinszellem befolyása alatt áll. Száz törvény közül, melyeket megalkotnak már akár a nép hozzájárulásával, akár anélkül, legalább kilencvenkilencnek a célja nem az, hogy a polgároknak mentül szabadabb mozgást és kellemesebb életet teremtsen, hanem hogy a várnagyok és poroszlók fenhéjazó úri jogainak gyakorlását megkönnyítse.

Reánk mérnek száz kellemetlenséget csak azért, hogy a tisztviselőknek az igazgatás és adókivetés kényelmesebb legyen, megbélyegeznek mint a tűrő barmot, számokká! és betűkkel, hogy könnyebben összetarthassanak és tizedelhessenek bennünket. Mindenféle bizalmatlan korlátozásokkal sújtanak már előre mindnyájunkat, csak azért, mert egyikünknek vagy másikunknak egyszer eszébe juthatna kirúgni a hámból. Mondjak rá példát? *A* kereskedőnek mindnek könyvet kell vezetni pontosan megszabott, törvényben is megírt módon és forma szerint. Miért? Mert valamelyik egyszer hamis bukást követett el s a vizsgálóbíró csak úgy ismerheti ki magát nagy fáradság nélkül, ha mindenféle ügyei szép rendesen be vannak írva és pedig mind a maga kijelölt helyén. Ha nem volnának könyvek, ugyan volna dolga a vizsgálóbírónak, míg az üzleti feljegyzések halmazában tisztán

tudna látni. Nos, hogy ne legyen ilyen nehéz dolga egy-egy bukás körül, ezért kell megfosztani szabad mozgásától száz más kereskedőt, akiknek soha eszükbe se jut a hitelezőiket megrövidíteni. Jártában-keltében, kivált nagy városokban mindenkinek hűségesen be kell jelenteni a rendőrség részére. Miért? Mert hátha egyszer valamelyikünk valami gonosz talál elkövetni s a rendőrségnek keresnie kell; sokkal könnyebben fog megtalálni, ha már eleve mindenki kénytelen a tartózkodását bejelenteni. A rendőrséget ugyan azért fizetik, hogy keresse a gonosztevőt, mégis mi ránk hárítja a folytonos bejelentés fáradtságát, csak azért, hogy egyszer-egyszer a keresés fáradtságától magát megkímélje.

Száz hasonló példát tudnék még, ha nem kelene attól félnem, hogy unalmas leszek. S hozzá mindeme korlátozások, melyeket az állam polgáraitra hárít, teljesen céljukat tévesztik, A törvény csak azokra nyomasztó, akik megszegésére soha nem is gondolnak, de még soha nem tartották vissza a büntől azokat, akik erősen elhatározták magukban, hogy semmiféle korlátozást nem tűrnek, A kétnejű elköveti bűnét, hiába előtte mindaz a formáság, amely a rendes emberek házasodását olyan körülményessé, költségessé és nehezzé teszi, A rabló mégis csak magával hordja kését és revolverét, hiába minden rendelet, mely békés polgároknak a fegyver megokolatlan viselését tiltja. Es így van ez mindenben. Mindig megújul a Heródes példája, ha nem is olyan gyászosan: megöltek minden fiúgyermeket, mert attól féltek, hogy az egyikből trónkövetelő lesz s a mézszárlásból természetesen ép az menekül meg, aki egyszer csakugyan veszedelmet hoz reá.

Az állam bölcseleti felfogása változott. A polgár viszonya az államhoz elméletben ma már ugyanaz, mint az egyenlő jogokkal felruházott részvényesek viszonya a társulathoz. Az 1789. óta előállott alkotmányoknak mindnek a népfenség az alapelve. De a gyakorlatban az állam gépezete ugyanolyan maradt és ma is épen úgy dolgozik, mint a középkor legsötétebb századaiban, s ha mégis kevésbé nyomasztó az egyénre nézve, ez a jelenség bizony nem egyéb, mint a megszokás következménye. Minden törvény és rendelet, ha nem is nyíltan, de azért ma is, mint valaha, abból a feltevésből indul ki, hogy a polgár személyes tulajdona az államfőnek, vagy legalább annak a személytelen mumusnak, melynek a neve állam, mely a hajdani zsarnokok minden előjogát örökölte és melynek szemmelátható megtestesülése a hatóságok. A tisztviselő nem a nép szolgája, hanem a nép fölött álló állami tekintély meghatalmazottja, a népnek ellensége, felügyelője, börtönőre. A törvénynek célja, hogy módot adjon a tisztviselőnek védelmezni személyes vagy eszményi urának, az uralkodónak vagy az államnak érdekeit a nép ellen, melyre mindig gyanakvó szemmel néznek, hogy szeretne a gazdájától szabadulni. Csak ebből a föltevésből lehet megérteni, hogy a mandarinszellemnek oly nagy még ma is a tekintélye s oly előkelő a szerepe a közállapotokban, A tisztviselő a közönséges gondolkodás előtt nem nagy jövedelmeivel, fényes és bőséges életmódjával imponál, a műveltebb lelkűek előtt nem magasabb műveltségével vagy nagy tehetségével arat tiszteletet; a csak haszonra tekintők bizonyosan nem tartják az ő munkáját hasznosabbnak, mint a termelőké, a

földművelő, a kézműves, a művész vagy a tudós foglalkozását. De ha a tisztviselőnek sem nagy jövedelmei, sem különös műveltsége vagy tehetségei nem magyarázzák, mi magyarázza tehát meg azt a tekintélyt, mely az állami hivatal birtokával jár s amelyhez hasonlóval más állás magában véve egy sem dicsekedhetik? Mi? Bizony csak az, hogy a tisztviselő részét teszi az uralkodói hatalomnak, melyre a nép öröklött megszokásból, öntudatlanul úgy tekint ma is, mint titokzatos, természetfölötti, tiszteletet és félelmet gerjesztő valamire. Az isteni kegyelem, mely beragyogja a királyt, egy-két sugarát a tisztviselőkre is szórja; a szentelt olajból, mellyel koronázásakor a királyt felkenik, egy csepp a tisztviselő homlokára is jut. Sőt felleljük ennek a képzeletnek a nyomait még amaz országokban is, ahol királyt vagy koronázást, vagy az isteni kegyelmet már nem ismerik. A néplélek reflexz működése Jett ez már.

III.

De hát hol marad a parlamentarizmus? Nem adja vissza az egyénnek azt a szabad mozgását, a melyet a fiskális politika és a mandarinszellem, meg a nekik segítő törvényhozás tőle elrabolt? Nem alakította át az alattvaló jobbágyot modern állampolgárrá? Nem adta-e a kezébe mindenkinek a jogát, hogy kormányozza magát s szabja meg a maga sorsát az államban maga? Vájjon a választó azon a nagy napon, mikor a képviselőjére szavaz, nem valószínű felség-e, aki bár csak közvetve, a királya régi jogait gyakorolja, minisztert buktat vagy kinevez, tisztviselőt elcsap vagy alkalmaz, törvényt hoz, adót ró ki s megszabja a külső politika irányát?

Egy szóval nem az a mindenható fegyver-e a szavazó jegy, mélyel a mi szegény Jánosunk elháríthatja magáról a már Shakespearétól is ostorozott tisztviselői dölyf súlyát s megostromolhatná és megdöntené az őt lenyűgöző intézményeket mind?

De igen. *F* parlamentarizmusnak mindez a hatása megvan. De sajnós, csak elméletben. A gyakorlatban ép olyan szörnyű hazugság ez is, mint állami és társadalmi életünknek a többi formái mind. Meg kell azonban itt jegyezni, hogy a hazugságok, melyek reánk minden oldalról vigyorognak, kétfélék és különböző természetűek. Egy részük a múlt, más részük a jövő álarcát hordozza magán. Egy részük olyan formság, melynek már nincs meg, más részük olyan, melynek még nincs meg a tartalma. Valás, királyság hazugságok, mert a külsőségeiket megtartottuk, holott át vagyunk hatva annak tudatától, hogy alapjai milyen abszurdumok. *A* parlamentarizmus ellenben logikai következménye ugyan mai világnézetünknek, de mégis csak hazugság, mert eddig csak a külső keretei vannak meg, az állam benső szervezetére azonban épen semmi hatással sem volt. Az előbbi példában új bort töltöttek ócska tömlőkbe, a másodikban pedig régi romlott levét öntöttek az új edénybe.

A parlamentarizmus az a szerkezet volna, mely a népfenséget kifejezésre juttatja. Elméletileg voltaképp úgy kellene, hogy az egész nép teljes gyűlésen megalkossa a maga törvényét, nevezze ki a tisztviselőit, tehát egyenesen jelentse ki akaratát s mindjárt be is váltsa tettekre anélkül, hogy erőben gyengülne vagy változást szenvedne, ami elkerülne-

tetlen, ha többször ruházzák át másra. Minthogy azonban a történeti fejlődés iránya az, hogy az egyént mindig magasabb értékű közösségbe csoportosítja, népeket, mert a nyelvük közös, sőt majd talán egész fajokat egyetlen nemzetbe olvaszt össze, az államok határát a végtelenig terjeszti ki, ezért a legtöbb országban már ma is teljes lehetetlenség, hogy az önkormányzást az egész nép gyűlései egyenesen gyakorolják s ahol még teszik, nem sokáig tehetik. Kénytelen tehát a nép, a maga fenségét átruházni választottaknak egy kisebb csoportjára s erre bízni kormányzó jogának gyakorlását. De e választottak szintén nem kormányozhatnak egyenesen maguk, hanem meghatalmazásukat újra átruházzák még kisebb számú bizalmi férfiakra, a miniszterekre, akik végre csakugyan megteszik, hogy előkészítik és végrehajtják a törvényeket, kivetik és behajtják az adót, kinevezik a tisztviselőket s határoznak béke és háború felett. De hogy e berendezés mellett is a nép maradjon a felséges úr, hogy kétszeri átruházás után is csak az ő akarata szabja meg a sorsát és senki másé, evégből különféle föltételeknek kellene eleget tenni. A nép bizalmi embereinek le kellene vetköznök egyéniségüket. Az országháza padjain nem embereknek kellene ülni, hanem mandátumoknak, melyek beszélnek és szavaznak. A nép akaratának, míg a képviselőkön átmegy, bennük semmiféle színeződést vagy megtöretést, semmi egyéni befolyásolást nem volna szabad szenvednie. S ép így kellene lenniök a minisztereknek is, hogy a parlamenti többség véleményének és akaratának személytelen és gépszerű fölvevői és továbbító eszközei legyenek. Akármikor,

ha annak a megbízásnak, melyet a miniszterek a képviselőktől, ezek pedig a néptől nyertek, nem felelnek meg, amazoknak haladéktalanul bukniok, emezeknek pedig mandátumaikról lemondaniuk kellene. Ehhez azonban először is világosan és határozottan meg kellene szabni ezt a megbízást. Maguknak a választóknak kellene előbb megegyezniök, hogy az állam érdekében minő munkálatokat látnak szükségesnek akár a törvényhozás, akár az igazgatás terén, a képviselőktől aztán megkövetelnék, hogy e munkálatok teljesítése közben szigorúan tartsák magukat azon elvekhez, melyeket eléjük szabtak, aztán csak olyan férfiakat választanának képviselőjüknek, akiknek jellemét és tehetségeit jól ismerik, akiről tudják, hogy a választók által felállított programot megérteni és keresztülvinni tudják is, akarják is, hogy az eléjük szabott útról letérni nem fognak s hogy elég önzetlenek, idejüket, erejüket, sőt akármikor jönnének ellenkezésbe, még saját érdekeiket is feláldozni a közjónak. Ez volna az ideális parlamentarizmus; így lehetne elérni, hogy a törvényhozás csakugyan a néptől, a kormányzás pedig a parlamentből indulna ki; az állami élet súlypontja a választók gyűléseire esnék s minden polgár kívénne láthatóan és érezhetően a maga részét a közügyek intézéséből.

Térjünk azonban át az elméletről a gyakorlatra. Minő csalódásra kell ébrednünk! A parlamentarizmusnak még a klasszikus földjén, Angliában vagy Belgiumban sem felel meg ez intézmény csak egynek is az elősorolt feltételek közül. A választásban épen nem a polgárok akarata nyilvánul meg. A képviselők

mindenkor a maguk egyéni akarata szerint cselekszenek s legfeljebb csak az ellenjelölttől való félelem korlátozza őket, a választók véleményére való tekintet azonban semmiképen nem. A miniszterek urak nemcsak az országban, hanem a parlamentben is; ahelyett, hogy nekik szabnának irányt, ők szabják azt meg a parlamentnek is, a népnek is. Kormányra jutnak és megbuknak nem azért, mert a nemzet akarja, hanem mert egy hatalmas egyéni akarat kényszeríti rá őket. A nemzetnek minden erejével és segélyforrásaival tetszésük szerint gazdálkodnak, kegyeket és adományokat osztogatnak, a közönség költségén számos élősdit tartanak jólétben s még csak gáncstól se kell félniök, ha a parlament többségéről is megemlékeznek némi hulladékkal az állam dúsán felterített asztaláról. A gyakorlatban a miniszter ép oly kevésbé felelős, mint a képviselő; száz visszavonulást, igazságtalanságot és önkénykedést követhetnek el mindennap büntetlenül, s ha megesik száz esztendőben egyszer, hogy felelősségre vonnak egy minisztert, aki már csakugyan kivételes gazsággal dolgozott, vagy szenvedélyes gyűlöletet támasztott maga ellen, lármás és színpadias törvénykezés után neveltségesen csekély büntetéssel hagyják azt is futni.

A parlament csak a képviselők hiúságának és becsvágyának kielégítésére s személyes érdekeik előmozdítására való intézmény. A népek már évezredek óta hozzá vannak szokva ahhoz, hogy valamilyen uralkodó akarata mozgassa őket; fölöttük pedig legyen olyan kiváltságos arisztokrácia, melynek tisztelettel adóznak s az állam vagyonát személyes használatára átengedik. Nagy elmék, melyekben a jövő tükröződik

vissza, adtak nekik a parlamentarizmusban olyan kormányformát, mely megengedi, hogy az uralkodó akarata helyett a saját akarataikat kövessék, az arisztokrácia kezéből pedig az állam vagyonát kivegyék. S mit cselekedtek a népek? Siettek a parlamentarizmust is a régi szokásaikhoz szabni, úgy hogy csak egy egyéni akarat hajtja s egy kiváltságos osztály zsákmányolja ki őket ma is csak úgy, mint azelőtt; épen csak hogy ez az egyéni akarat most nem a királyé, hanem a pártvezéré s a kiváltságos osztály nem épen csak a születési arisztokrácia, hanem a kormányrúdon levő többség, az átlagos polgár régi viszonya a közösséghez a parlamentarizmus mellett is megmaradt; az én Jánosom, akihez mindig visszatérek, csakúgy fizeti az adót, melyet nem ő vetett ki magára, melynek hovafordítását nem ő szabja meg, csakúgy engedelmeskedik törvényeknek, melyeket nem ő hozott s melyeknek hasznát sem látja be, csakúgy emel kalapot a tisztviselőnek, aki idegen akaratot kényszerít reá mindenütt, akár Johnnak hívják Angliában, akár Ivánnak Oroszországban.

Egy előnye van a parlamentarizmusnak: a becsvagyóknak lehetővé teszi, hogy polgártársaik vállain feljebb emelkedjenek. Be is bizonyítom mindjárt, hogy ez csakugyan előny. Minden nép, különösen pedig amelyiknek a fejlődése még előretörő s életereje nincs kimerülve, szül minden emberöltőn olyan egyéneket, kikben a kiváló, hatalmasan kifejlődött én féktelenül tör szabad érvényesülésre. Ezek uralkodói jellemek, melyek nem túrik az igát magukon s a korlátokat maguk körül. Szabadon akarnak dolgozni a fejükkel és a könyökükkel. Csak a saját akarataik és saját

belátásuk fékét tűrik el, idegenét soha. Engedelmeskednek, amikor akarnak és jónak látják, de sohasem azért, mert muszáj. Ezek az egyéniségek nem érezhetnek korlátot, hogy neki ne menjenek s vagy földöntik vagy a fejüket törik be rajta. Az életet nem is tartják érdemesnek élni, ha nem adja meg nekik azt a megelégedést, melyet összes tehetségeinknek és hajlamainknak teljes kifejtése hoz magával. Olyan öntudat, mely a saját szemhatárának jókora darabját a maga befolyása és ellenőrzése alól elvont idegen öntudattól látja elhomályosítva — nekik csupán féltudat, olyan én, mely nem mindig és mindenütt állhat meg, nekik csak szóvalmasan zsugorodott fél-én, létei, melyet külső indulatok mozgatnak és kormányoznak, reájuk nézve túrhetetlen. Az ilyen egyéneknek tér kell. A magányban meg is találják küzdelem és nehézség nélkül. Vagy anakhoréták lesznek a kirenai sivatagban, vagy oszlopszentek, avagy fakírok, kanadai aranyásók, vagy a vadonban erdőirtók lesznek, így leélhetik az életüket összeütközések nélkül. De ha a társadalomban maradnak, itt csak egy lehet belőlük: vezér. A mi Jánosunk szerepét egy pillanatra sem vállalják el. Ők nem lágy tésztából vannak gyúrva, kemény kristályok, mint a gyémánt. Meg nem férnek abban a kis zugban, melyet az államszerkezet nekik is fentartott, de formáikra és nagyságukra való tekintet nélkül szűken kimérve. Nekik külön kell egy sejt a méhkasban, amely ép ő reájuk van szabva. Fellázadnak az ellen a törvény ellen, melyet már készen találnak s melyhez nem kérték az ő beleegyezésüket s az öklüket mutogatják annak a tisztviselőnek, aki parancsolni akar nekik ahelyett, hogy tőlük várna parancsot.

Abszolutisztikus államban az ilyen jellemek nem találnak helyet. Ez az államforma rendesen erősebb, mint az ő feszítő erejük s addig erőlködnek a szétrobbantásán, míg belebuknak. De mielőtt elbuknának, megrendítik az államot, hogy a király remeg a trónján, a pór pedig térdre esik a kunyhójában. Királygyilkosok vagy lázítók lesznek, vagy legalább is útonállók, kalózok. A középkorban járják, mint Robin Hood az erdőket, vagy mint kondottierik, rémei rablóbandájuk élén a fejedelmeknek és népeknek; később meghódítják az új világot és pusztítják, mint Cortez és Pizarro, harcolnak Páviánál mint zsoldos csapatok főnökei, a harminc éves háborúban zsoldba állanak akármelyik hadviselő félhez s így keresik szerencséjüket, vagy ha nem oly szerencsések, kerékbe törik őket, mint Schinderhannest vagy Cartouchet. Ma Oroszországban nihilistáknak hívják őket, tegnap a törököknél Méhemet Ali volt a nevük. Nos, a parlamentarizmus ezeknek az embereknek, akiknek ilyen erőszakos énjük van, megengedi, hogy megőrizhessék egyéniségüket anélkül, hogy az államforma kereteit széttörnék, vagy legalább fenyegetnék. Megválasztatni magát képviselőnek, ehhez nem kell annyi erőfeszítés, mint Wallensteinné lenni; parlamentáris államban még miniszterelnökké lenni is könnyebb, mint egy régi trónt feldönteni. De a képviselő már megállhat egyenesen a legtöbb olyan helyzetben, amelyben Jánosnak fejet kell hajtania s a miniszterelnöknek, bár bőven van alkalmja küzdeni, nem kell idegen akaratnak engedelmeskednie. A parlamentarizmus így az a biztosítászelep, mely elejét veszi, hogy a nemzet túlságosan feszengő egyénei pusztító robbanásokat ne okozzanak.

Csak tanulmányozzuk akármelyik parlamentárisán kormányzott országban a hivatásos politikus lelkületét, azt fogjuk találni, hogy az, ami őket a nyilvános életbe kihajtja, nem egyéb, mint az az erős vágy, hogy énjüket intenzíven érezzék s minden irányban foglalkoztassák. Becsvágnak, uralomvágnak nevezik ezt bennük. Nincs kifogásom e nevezet ellen, ha előbb definiáljuk. Mi a becsvág? Csak olyan becses dolgok utáni sóvárgás, melyek csupán külső kielégítései a hiúságnak? Ez a vágy hajtja a kávéüzletből meggazdagodott fűszerest, hogy iparkodjék bejutni a kereskedelmi kamarába vagy a városi képviselőtestületbe. De ennek a Disraeli, Kossuth, Lassalle, Gambetta pályafutásához semmi köze. Ezeknek az embereknek nem az kell, hogy az utcán köszöngessenek nekik nagyképűsködő, vagy tolakodó tökfűjek, hogy tarka-barka díszruhát viselhessenek, hogy lap tudósítókkal, életrajzírókkal, képes lapok arcképrajzolóival legyenek mindig körülvéve, vagy felsőleányiskolák növendékei koldulják a kezük írását. Ilyen gyönyörűségekért ugyan nem vennék a nyakukba annak a nyilvános életnek a fáradalma, amely mai békés műveltségünk közepette is ugyanolyan életre kényszeríti őket, aminő az őseiberé volt valaha. Nincs ott megállás, nincs ott pihenés, hanem van folytonos küzdelem, lelkesedés, hazudozás, cselvetés, kell nyomokat szimatolni, a magáét eltüntetni, félig nyitott szemmel, kezében fegyverrel aludni. Ellenség minden szembejövő; egymaga harcol mindenki ellen és mindenki csak ő ellene; őt szüntelen csak kisebbitik, üldözik, rágalmazzák, megsebesítik s bizony rfem különben él, mint a vörösbőrű az őserdő kellős közepén.

Az igazi politikusnak az az úgynevezett becsvágya, mely őt e fáradsalmakkal és veszedelmekkel teljes életmód választására ösztönzi, semmi más, mint az a benső szükség, hogy a maga egyéniségét a maga teljességében és egészen érezze: kimondhatatlanul gyönyörteljes, fenséges érzés, melyet a jámbor filiszter nem ismer s amelyet csak az élvezhet, akinek akarata akadályra vagy soha sem talált, vagy ha talált, le is küzdötte, le is győzte.

Ugyanígy áll a dolog az uralomvágygyal is. Az igazi, a született pártvezérnek nem az kell, hogy másokon uralkodhassék, hanem az, hogy ő felette ne uralkodjék senki. Mikor a mások akaratát a magáénak aláhajtja, ez is csak azért van, hogy a maga akaratának egész erejét, egész teljességét lelke mélyéig élvezze. Annak aki benne él ebben a mai állami és társadalmi rendben, hacsak nem vonul önkényt, mint remete a vadonba, nincs más választása, mint vagy uralkodni, vagy másnak uralma alatt élni. Mint-hogy pedig az utóbbit erős jellemek nem tűrhetik, az előbbit kell nekik választani; nem mintha ez nekik különös örömet szerezne, hanem csak azért, mert ma csakis ez az egyedüli módja, hogy az egyén magát szabadnak és függetlennek érezhesse. Ha az uralomvágy csakugyan az volna, amit ez a szó betű szerint jelent, akkor mindenki maga alá tekintgetne, nem fölfelé; azt számlálgatná hány fej van már alatta, nem azt, hogy mennyi van még fölötte. De többnyire az ellenkezőt teszik. Cézár inkább akar első lenni a faluban, mint a második Rómában. Pedig emitt egy milliónak parancsolhatna és neki csak egy, ott pedig csak pár száz embernek parancsol? Nem ezerszerte több kielégítést talál-e hát az uralomvágy Ró-

mában? Igen, ha Cézár csak ép uralkodni akarna. Ő azonban csak a maga énjét akarja érezni s ebben már gátolva van, ha Rómában második; teljesen kifejtheti azonban énjét a faluban, ahol nincs erősebb akarat, mely az övét elnyomja. Cézárnak ebben az egy mondásában megvan annak a becsvágnak, amely a politikust a nyilvános életpályára hajtja, egész elmélete.

Azoknak a kis embereknek, akik mint kóristák és statiszták mozognak a parlamentarizmus színpadján, lehetnek egyéb indító okaik; ezeknek kell hivatal a maguk és övéik részére; titkon megfúrják az állam hordóját, szalmaszálat dugnak a lyukba, hogy teleihassák magukat potyára; ezek a politikai kalandorok, „cappetbaggerok” (táskások), ahogy őket Amerikában nevezik, ezek a hivatalvadászok, rendjeikéreggetők, élősdiék az állam testén — mind csak fizetett napszámosai a vezérnek; ők csak töltelék, nem valami lényeges sarokkövek a parlamentarizmus épületében, A vezérnek mellékesek az állásának anyagi előnyei, A fődolog az, hogy akadálytalanul kifejthesse énjét, mely fájó görcsöket kap, ha összekuporodva kénytelen maradni.

Egy szó sem jött ez egész elmefuttatásban annyiszor elő, mint ez, hogy „én”. Én és mindig én, azaz: a parlamentarizmus nem egyéb, mint az önzés diadala, megdicsőülése. Elméletben a szervezett szolidaritásnak kellene lennie, a gyakorlatban a rendszerré tett önzés, úgy kellene lenni, hogy a képviselő leteszi a maga egyéniségét s átváltozik önzetlen lénnyé, gyűjtő lencsévé, melyen át a választók gondolata, szava, akarata, cselekvése a maga céljához jut; a való-

ságban azonban választáskor eladják jogaikat a választók a képviselőjüknek s ez nyeri meg mindazt a hatalmat, melyet amazok vesztek. Programjában, beszédeiben, melyekkel a választók szavazatát megnyerni igyekeznek, ígér is természetesen a képviselő minden szépet; ilyenkor csakis a közérdekről van szó, ott ő a közjó munkása és intézője, magáról teljesen meg is feledkezik, csak a köznek szolgálhasson. Mindezek azonban pusztá szólásformák, melyeket a leghiszékenyebb bohó se vesz már betű szerint. Közérdek, közjó, mi ez a képviselőnek? Kevesebb, mint Hekuba a színésznek. Ő feljebb akar emelkedni, legyenek a választói létrafokok. Dolgozni a közért? Hogyisne! Dolgozzék a köz δ érette. Elnevezték a választókat szavazó állatoknak. Ez csak képletes kifejezés, de mennyi benne az igazság! A parlamentarizmus olyan viszonyokat teremtett, melyek egészen hasonlóak a pátriárkakorbeliekhez. A képviselők a pátriárkák; hatalmuk szintén vagyonukon alapszik, akkor is úgy volt; nagy nyájokban feküdt a vagyon. Csakhogy a mai nyájokban nem igazi, hanem csak képletes szarvas- és aprómarha van, az, mely választáskor a szavazatát az urnába dobja, Azt mondják, Rabagas csak torzkép és satíra. Én pedig inkább vázlatos, de hű rajznak tartom. Mít nevetnek és csodálkoznak azon, hogy Rabagas, a nagy forradalmár, ha a nép segítségével hatalomra jut, ugyanazokkal a kormányzási és elnyomó eszközökkel dolgozik a nép ellen, amelyekért, mint bűntényekért ostromozta elődeit a miniszteri székben? Ezt a fordulatot én nagyon természetesnek és logikusnak találom. A politikusnak nincs más célja, s cselekvéseinek más rugója, mint

önzésének kielégítése. Hogy ezt elérje, meg kell nyernie a tömeg támogatását. Ezt a támogatást pedig csak mindenféle hagyományos Ígérettel, szólásmóddal nyerheti meg, melyeket ledarál ép olyan gépiesen, mint a templomi koldus a miatyánkot. Ennek az el nem kerülhető szokásnak aláveti magát a politikus minden habozás nélkül. így megkapja a választók támogatását s hatalomra jut. Önzése ezzel ki van elégítve s a tömeg eltűnik teljesen „a látóköréből s nem is merül újra fel. Csak ha azzal fenyegetik, hogy kiragadják a kezéből a hatalmat Ekkor megeszi, amit kell, hogy megtarthassr hatalmát, valamint megtette, amit kellett, mikor el akarta nyerni; megteszi tehát a helyzet követelményei szerint vagy hogy újból lepergeti olvasóján az ígéreteket és szép szólamokat, vagy pedig öklével fenyegeti meg a zúgolódót. M logikus előzmények és folyományok láncolatát nevezzük mi aztán parlamentarizmusnak.

IV.

Közelről kell a politikai üzelmeket részleteiben is megfigyelni, hogy megismerjük, milyen szemérmetlenül meghazudtolja a parlamentarizmus gyakorlata az elméletet.

Hogy lesz valaki képviselő? Hogy a választók keresnék fel egyik bölcs és jó polgártársukat s megkérnék, képviselje őket az országgyűlésen, ez évtizedek alatt is alig esik meg egyszer, s akkor is olyan körülmények összetalálkozása folytán, melyek teljesen letörülnek az esetről az ideális látszatot. Egyik pártnak érdekében áll, hogy a mandátumot ez a kiválasztott férfiú kapja meg, talán azért, mert haszna lesz belőle, ha az ő nevével ékesíti fel magát, vagy azért, mert a

választókerületben másként valami veszedelmes ellenfél lenne úrrá. Ez esetben, hogy azt a modern kifejezést használjam, reklámot csinálnak, az igaz, egy névnek anélkül, hogy a név viselője maga fáradna benne; a választók úgy látszik, maguk jószántából fordulnak bizalmukkal az érdem felé, mely az elismerésüket épen nem koldulja s a mandátum csakugyan, ahogy az elmélet követeli, a legjobbnak jut a polgárok közül.

Rendesen azonban Részen másként játszódik le a dolog. Egy becsvágyó lép polgártársai elé s meg igyekszik győzni őket, hogy mindenki másnál érdekesebb a bizalmukra. Mi okból teszi ezt a lépést? Talán az a vágy hajtja, hogy használjon a köznek? Ki hiszi ezt! Először is azok az emberek, akikben a néppel, az egész emberiséggel vajú szolidaritás érzete olyan erős, hogy hajtja őket munkára, önfeláldozásra a közjóért, mert ebben találnak kielégítést, ilyenek ma még nagyon kevesen vannak; aztán a dolog természetében rejlik, hogy e tiszteletreméltó alakok mindig ideálisan gondolkodnak, nagyon is finom érzékkel vannak megáldva s a durva és közönséges érintésre igen érzékenyek. S az ilyen ideális emberek tennék ki önkényt magukat a választás testi és lelki viszontagságokkal teljes küzdelmeinek? Soha! az emberekért szenvedni és meghalni tudnak, de érzéketlen választó hordákat útszéli hízelgésekkel traktálni nem. Jutalomra és elismerésre való számítás nélkül tenni mindig, amit kötelességüknek tartanak, ezt tudják, de lendületes frázisokban népes gyűlés előtt zengedezni a maguk dicséretét, ezt nem tudják. Azzal a kényességgel, melyet az avatatlan tömeg gyakran büszkeségnek

nevez, pedig nem egyéb, mint szent ideáljuknak be-mocskolásától való félelem, az ilyenek rendesen visszavonulnak dolgozó szobájukba, vagy hozzájuk hasonló gondolkodású társaiknak szűk körébe s kerülnek a durva vásári zsvivajt. Reformátorok és mártírok fölkeresik olykor a tömeget is, de nem azért, hogy hízelegjenek neki, hogy tévedéseiben még megerősítsék s mézédés szájjal azt ismételtessék neki, amit szeret hallani, hanem hogy tanítsák, hogy hibáikat dorgálják, hogy rossz szokásaiból kiragadják. Ezért aztán többször dobálják meg őket kővel, mint virággal. Wiklef és Knoks, Huss és Luther, Bresciai Arnold és Savonarola bizonyára nagy embertömegekre voltak mély hatással s nemcsak égő gyűlöletet, hanem szenvedélyes szeretetet is ébresztettek. De nem hiszem, hogy akár ők, akár egy Rousseau, Goethe, Kant, Carlyle a maguk emberségéből, kijelölő bizottság segedelme nélkül képviselői mandátumot nyertek volna valamely vidéki kerületben, de még akár nagy városban is. Ezek az emberek nem alacsonyítják le magukat odáig, hogy a választóknak szavazataikért udvaroljanak, sőt szembe is szálljanak olyan ellenfelekkel, akik a jól ismert és járt utakon törnek céljuk felé. Az a mód, ahogy a mandátumért versenyezni kell, már előre visszariasztja az előkelő természeteket és csak azok előtt az önzők előtt nem akadály, akik elszántan törnek hatalomra és befolyásra s mindenre készek, ami erre e célra szükséges. —

Ez hát a férfiú, aki politikai pályára lép. Tetteinek a rugója az önzés; de minthogy ha el akarja nyerni az annyira áhított állást, evégből némi népszerűségre is van szüksége; népszerűség pedig ren-

desen csak annak jut, aki a közjóra munkál, így hát ő is törődik a közügyekkel, vagy legalább mutatja, mintha törödnék velük. Ha sikert óhajt aratni, kell, hogy legyen meg benne egy csomó olyan tulajdonság, amelyért az embert nem szokták szeretni. Ne legyen szerény, mert akkor nem tud tolakodni, pedig ez kell, ha azt akarja, hogy észre vegyék. Tudjon hazudni és ámítani, mert neki barátságos arcot kell mutatnia olyanoknak, akiket ki nem állhat, vagy akik legalább is közönyösek előtte, hacsak nem akar ellenségeket szerezni magának s neki Ígéreteket kell tennie, melyekről előre tudja, hogy nem fogja azokat megtarthatni. Meg kell tennie, hogy legyezgesse a tömegnek alacsonyabb hajlamait és szenvedélyeit, előítéleteit és hagyományos tévedéseit, mert hisz ezek vannak többségben, ő pedig többséget akar szerezni. Ezekből a jellemvonásokból pedig olyan alak formálódik ki, melytől a nemesebb ízlésű elfordul. Regényben ugyan soha meg nem nyerné az olvasó rokonszenvét az ilyen alak. Az életben azonban ugyanaz az olvasó erre az alakra adja a szavazatát minden választáson.

A választási hadjáratnak megvan ép úgy, mint az igazi háborúnak, a maga szaktudománya, stratégiája és taktikája.

A jelölt sohasem áll egyenesen a választóval szemben. Köztük áll a jelölő bizottság, mely a maga teljes hatalmát a maga szemtelenségének köszönheti. Valaki érzi a maga becsét és érvényesülni akarna. Nos tehát egyszerűen összehívja gyűlésbe polgártársait a maga szakállára. úgy érzi, nincs még elég tekintélye, hogy ezt sikerre való kilátással megtehesse egymaga is, néhány jó barátját veszi maga mellé,

vagy fölkeres néhány gazdag és hiú tökfejet, akiknek elmondja, hogy joguk is, de kötelességük is polgártársaik élére állani, a közvéleményt irányítani stb. A hülyéknek ez a felhívás nagyon hízeleg és sietnek odaadni a nevüket és aláírásukat a falra ragasztott, vagy az újság-hirdetés alá, mert ez bizonyos nimbuszt szerez mindazon együgyűek szemében, akik pénzeszacskói, címei, tiszteletbeli állásai után Ítélik meg az ember értékét. Így jön össze a választó gyűlés és alakul meg a jelölő bizottság, mely a vezetést kezébe ragadja. Minden ilyen bizottság kétféle elemből áll, energikus és szemérmetlen stréberekből, kik személyes akár erkölcsi, akár anyagi haszonért dolgoznak és fontoskodó, komolyan és gondterhelten bölintgató, de buta tökfilkókból, melyeket amazok súlyt adó dísznek vesznek be hajójukba. Bejuthat a bizottságba olyan is, aki alapítója sem volt, nem is volt közreműködésre fel se szólítva. Csak gyakran kell a gyűlésen és hangosan felszólalni s a tömeg figyelmét kell tolakodással magára vonni. Az az ember, akinek jó hangja van s aki folyékonyan tud fecsegni, mind egy akármiről, bizonyos, hogy hamarosan olyan tekintélyre tesz szert a tömegben, mely őt azok előtt, kik a tömeg vezéreiül tolták föl magukat, kívánatossá teszi szövetségestársnak, kellemetlenné ellenfélnek. Sietnek tehát beválasztani őt is a bizottságba.

A bizottságot, lehet, hogy maga alakítja az, aki képviselő akar lenni, de lehet, hogy az ő befolyása nélkül alakul meg. Előbbi esetben a jelölt maga irányítja az egész mozgalmat; ő válogatja meg a maga törzskarát, ő hívja össze a választókat, kijelöli a szónokokat, akik beszéljenek, küzd maga a győzelemért.

Máskor ellenben a bizottság egy zsoldos csapat, melyet valamely vállalkozó szellemű kapitány vesz zsoldjába, hogy ő érte harcoljanak. Sok politikus lett képviselő úgy, hogy előbb ilyen módon dolgozott másokért; ő választatott vagy buktatott képviselőket, adta, vagyis inkább eladta nekik a mandátumot, hol egyszerűen pénzért, melyet katonáival együtt zsebelt be, hol valami hivatalért, vagy más előnyökért, nagy ritkán akár csak abból a hiúságból is, hogy ő legyen a kerületben elismerve a legbefolyásosabb embernek.

A választó gyűléseken természetesen uralkodik a nagy hang. A tömeg csak azt hallgatja meg, aki hangosan beszél, csábító ígéreteket tesz és könnyen érthető hétköznapi dolgokat mond csupán. A választás napján mindössze néhány választó, a legbefolyásosabbak, akiket egyenkint kellett megnyerni, szavaz hiúsága, vagy érdekei sugallata szerint; a túlnyomó többség arra a jelöltre adja a szavazatát, akiért a jelölő bizottságok dolgoztak. Beledobják az urnába azt a nevet, amelyet heteken át ordítottak a fülükbe. Az embert magát nem ismerik, jelleméről, tehetségeiről, hajlamairól semmit se tudnak, de megválasztják, mert a neve már olyan ismerős. Hacsak egy ócska fazekat akarna neki valaki pár órára kölcsön adni, mindenestre jobban utána járna, hogy ki az, akinek adja; a köznek legfontosabb érdekeit azonban, tehát kiki a maga érdekeit is reábizza anélkül, hogy tudna róla többet annál, hogy őt ajánlja az a bizottság, melynek tagjait a választók sokszor épúgy nem ismerik, mint a jelöltet magát. És ez ellen az erőszakoskodás ellen — mert csakugyan nem egyéb — fellázadni mindhiába. Az a választó polgár, aki alkotmányos jogait

komolyan veszi s közelebről meg akarja nézni emberét, akinek a kezébe a legfontosabb teljes hatalmat teszi le, hiába akar a bizottság zsarnoksága ellen küzdeni, hogy ne adjanak neki olyan képviselőt, akinek a jellemét nem is ismerheti pontosabban, lelkiismeretessége belefűl a többiek felületességének özönébe menthetetlenül. Mit tehet egy ember? A választás napján otthon maradhat, vagy szavaz maga olyan jelöltre, akire kedve tartja. De mit használ akár egyik, akár másik cselekedete? Képviselő mégis csak az lesz, akire a nem gondolkozók, vagy közönyösek, vagy elrémítettek nagy tömege szavaz s ez a tömeg mindig azt a nevet kiabálja, amelynek érdekében a legerőszakosabban, a lehangosabban és a legkitartóbban dolgoztak. Elméletileg igaz, szabadságában áll minden polgárnak a maga jelöltjét ajánlani is, érette agitálni is, neki polgártársai közül párthíveket szerezni is. Valójában azonban nem sokra megy az, aki csak a jelölt kitűnő tulajdonságaira tud hivatkozni, segítő társakat az szerez könnyebben, aki azonfelül még mindenféle jót is Ígéret. így kell annak a polgárnak, aki politikai jogainak gyakorlásában lelkiismeretesen a köz javát tartja szem előtt, rövidebbet húznia szemben azoknak a csoportjával, akiknek a politika kenyerük s akik a közéleti mozgalmakat rendesen ki-sákmányolják.

Ez a választások természet törvénye, mely mindenféle képviselőtestületre érvényes. A többség bizalmának lenne letéteményese a megválasztott, de bizony sokszor csak jelentéktelen kisebbségnek az embere, mely azonban szervezve volt, míg a választók többsége össze nem függő molekuláknak halmaza csupán,

melyre azért előbbiek a maguk akaratát mindig rákényszeríthetik. A mandátumot annak kellene megkapni, aki legderekabb, legbölcsebb a polgárok között; de az kapja meg, aki a legszemérmertlenebbül tolokodik. Magas műveltség, tapasztaltság, lelkiismeretesség, szellemi fölény ma a jelöltnek mellékese. Nem ártnak neki, de nem is segítik a politikai küzdelemben a legkevésbé sem. Amire első sorban van szüksége, az önérzet, szemtelenség, jó beszélő tehetség és nagy ismeretség. A legjobb esetben lehet még becsületes és okos ember is, előkelő, finom érzésű, szerény természetű semmiesetre se. Innen van az, hogy míg talentumok a képviselőtestületben elég számmal vannak, a kiváló jellemek bizony ritkák.

Hazug ígéretekkel, farkcsóválással a tömeg előtt, szemérmertlen dicsekedéssel, közhelyeknek nagyhangú szavalgatásával és jó cimborák támogatásával, akik ugyané fegyverekkel küzdenek, elnyeri végre a politikus a mandátumot. Hogy és mikép fog most vele élni? Ez attól függ, hatalmas egyénisége van-e, vagy csak tucatember. Az előbbi esetben pártot alakít, utóbbi esetben csatlakozik valamelyik meglévő párthoz.

Az a tulajdonság, amely a pártvezért teszi, az — akarat. Ez pedig olyan adomány, melyhez semmi köze az értelemnek, képzelő erőnek, sem az előrelátásnak vagy nagylelkűségnek. A hatalmas akarat is egész jól összefér korlátoltsággal, vagy alantas gondolkodással, becstelenséggel, önzéssel, gonoszsággal. A szervezetben rejlő olyan erő ez, mely az erkölcsileg szörnyetegnek is tulajdona lehet, mint ahogy a legjelentéktelenebb, vagy legaljasabb embernek is lehet magas termete, vagy nagy izomereje. Bárminő tulajdon-

ságai legyenek tehát különben, természetszerűen első, vezető és parancsoló lesz a társaságban az, akinek a leghatalmasabb akaratereje van. A gyengébb akaratot, ha ellene áll, szétzúzza; s küzdelme a többivel szemben mindig olyan, mint a vasfazéké a cserépfazékkal. A magas fokú elmetehetség uralma alá hajthatja azonban az erős akaratot is. De hogyan? Mem nyílt küzdelemben győzi le, hanem úgy, hogy látszólag meghajlik parancsa előtt, valójában pedig olyan ügyesen adja be neki a maga nézeteit, hogy az saját benső sugallatainak véli. A parlamentben azonban legfontosabb szövetségese az akaratnak a beszélő tehetség. Ez is természeti adomány, teljességgel más, mint a magas fokú szellemi tehetség, vagy kiváló jellem.

A legnagyobb gondolkozó, költő, hadvezér vagy törvényhozó lehet valaki s nem tud hatásos beszédet tartani és megfordítva nagyon meg lehet valakiben a beszéd adománya, holott csak közepszerű az elmetehetése. Nagyon kevés olyan nagy szónokot ismer a parlamentek története, akik egyszersmind az emberiség szellemi körét is tudták bővíteni. A leghíresebb rögtönzések, melyek világtörténelmi jelentőségű vitákban súlyos következményeket vontak maguk után, ha olvassuk, olyan hidegen hagynak bennünket, hogy önkénytelen is kérdezzük; „Mi volt hát, amitől ennek a beszédnek oly megfoghatatlan hatása lett?” Nem a szóban rejlő értelem az, ami nagyobb gyülekezetekben behatol az emberek fülébe, hanem a lendületes előadás. Adjanak hosszas előkészítés és sokszori ismétlés nélkül egy érvet nagyszámú hallgatóság elé, és ha az a legvilágosabb és legkézzelfoghatóbb is,

még se fog hatni. Ellenben nagyon gyakran megesik, hogy ostoba nagyhangú beszédre vakon hallgat a tömeg és sajnálatos, csaknem beszámíthatatlan elhamarkodással hoz olyan határozatokat, melyeket később higgadt megfontolás után maga se tud megérteni.

Ha a pártvezérnek erős akarata mellé van beszélő talentuma is, ekkor az egész világ előtt nyílt színen játsza ő maga az első szerepet. Ha ellenben nincs meg benne a beszéd adománya, ekkor a színpalák mögött marad s mint rendező vezeti az egész parlamentáris komédiát; a közönség ugyan alig látja, a szereplők előtt azonban ő a fő. Ekkor vannak szónokai, akik helyette beszélnek, mint ahogy sok esetben vannak a rendelkezésére nagy, de félénk, vagy határozatlan elmék, akik helyette gondolkodnak.

Az eszköz, melynek segítségével a vezér a maga hatalmát gyakorolja, persze a párt. Mi a parlamenti párt? Elméletileg olyan emberek szövetsége, akik erőiket egyesítik avégből, hogy a törvényekben s az állami életben közös nézeteiket kifejezésre juttassák. A gyakorlatban azonban nincsen nagyobb párt, vagy legalább uralkodó, avagy számbeli erejénél fogva kormányképes párt olyan, melyet csak a programja tartana össze, az megesik, hogy kisebb, tíz vagy legfeljebb húsz főből álló csoportok összeverődnek tisztán elvi egyenlőség alapján is; nagy pártok azonban mindig csak egyéni becsvágy, egyéni önzés befolyása alatt képződnek vagy valamely erősebb egyéniség körül csoportosulnak.

Természetük szerint az emberek két osztályba sorakoznak: az egyik olyan, hogy maga fölött uralkodót nem tűr, a mai világrendben tehát, mint fen-

tebb már kifejtettük, maga fog uralkodni; a másik ellenben engedelmisségre született, mert ami a szabadságnak és önrendelkezésnek elengedhetetlen folyamánya volna, hogy t. i. az ember maga akarjon és folyton határozzon, de minden határozatáért a felelősséget is vállalja. — mindez nincs meg a természetében. Az előbbi osztály természetesen elenyésző kisebbségben van az utóbbival szemben. Már most mihelyt a kényelmes engedelmisség embere találkozik az akarat és a parancsolás emberével, önkénytelenül is meghajlik előtte s egész megelégedve sőt észrevehető szívbeli megkönnyebbüléssel teszi le kezébe a maga cselekvésének irányítását és az ezért való felelősséget, az ilyen szófogadók aztán sokszor nagy erővel, okossággal, kitartással, sőt önfeláldozással tudják végrehajtani azokat a feladatokat, melyeket az idegen akarat eléjük szabott. De az ösztönt feltétlenül az idegen akaratnak kell megadni hozzá. Megvan bennük minden adomány; egy hiányzik csupán, a kezdeményezés, mely szó nem egyéb, mint körülírása annak a fogalomnak, „akarat”. Nos, ezek az emberek mindjárt a szolgálatba állanak valamely vezérnek, amint vele találkoznak. Elismerik róla, hogy ő hatalom, s szívesen bocsájítják akaratának rendelkezésére erejüket, mert érzik, hogy diadalra vezet és zsákmányhoz juttatja majd őket. A parlamentarizmusnak is minden érdembe vágó munkáját a pártvezérek maguk végzik. Ők határoznak, ők harcolnak és győznek. A nyilvános ülések és értekezletek csak jelentőség nélküli színjátékok. Beszédeket tartanak, hogy a parlamentarizmus látszata valami-kép meg ne szűnjék. De nagyon ritkán idézett még

elő egy beszéd valamely fontos parlamenti határozatot. A beszéd csak arra jó, hogy a beszélőnek tekintélyt, hatalmat, pozíciót adjon, de rendszerint a legkevésbé sem befolyásolja a képviselők cselekvését, azaz szavazatát. Hova szavazzanak, ez az ülés-termen kívül dől el; irányadó itt a vezér akarata, az egyes képviselők érdekei és hiúságai ritkábban és csakis nagy, egész egyszerű és élesen körvonalazott kérdésekben pedig a közvélemény nyomása; hogy a vita folyamán mit beszélnek, ez az eredményre egészen mellékes s így a tárgyalásokat voltaképpen egészen el lehetne hagyni és csak a pártokon belül főképen a vezér akarata nyomán felmerülő elhatározásokat kellene a szavazás döntő próbája alá bocsájtani.

Amik a kormányra jutott pártvezért megbuktatják, azok nem is az ő hibái, melyeket a kormányhatalom gyakorlásában elkövetett; ezeket legfeljebb ürügyül használják fel a támadásra. Ami megbuktatja, az vagy valamely hatalmasabb ellenkező akarat, vagy az, hogy zsoldosai cserben hagyják a zászlót, mert a győztes őket a zsákmányból kielégíteni nem akarta vagy nem tudta, vagy e két ok összejátszása. Csakugyan nem is hoz magával a kormányválság az állami élet mélyebb részleteiben semmi változást, még ha a hatalom egyik párt kezéből a másik, merőben és látszóan homlokegyenest ellenkező párt kezébe megy is át. Az egyén viszonya az államhoz ugyanaz marad, a polgár, ha újságot nem olvas, meg nem érzi, hogy egész más kormány és más párt került az állami ügyek élére, a liberális meg konzervatív jelszavak csupán arravalók, hogy álcázzák

a parlamentáris küzdelmek színpadi jeleneteinek és változásainak mozgó erőit; az uralomvágyat és az önzést.

Ezek napjaink politikai hazugságainak vastagon egymásra rakódó rétegei. Sok országban egyenesen nem egyéb a parlamentarizmus, mint spanyolfal, mely mögött az isten kegyelméből való királyság abszolútizmusa üzi játékait. Ott pedig, ahol a parlament csakugyan uralkodik és kormányoz, szintén nem jelent egyebet, mint néhány ember diktatúráját, akik a hatalmat váltakozva kezükbe kerítik.

Elméletben a parlamentarizmus a többség irányadó befolyását biztosítja, a gyakorlatban e befolyás féltucat pártvezérnek s tanácsadóik és csatlósaiknak kezében van. Elméletben úgy kellene lenni, hogy a meggyőzések a parlamenti viták során az érvek hatása alatt alakuljanak, a gyakorlatban azonban nem így van, hanem a vezérek akarata és magánérdekre való tekintetek szabják meg a meggyőzést is. Elméletben a képviselőknek csak a köz javát kellene szemük előtt tartaniok, a gyakorlatban a közjó rovására a maguk és közelebbi barátjaik javát munkálják első sorban. Elméletben a képviselőknek kellene a polgárok közt a legjobbaknak lenniök, a gyakorlatban ők a legbecsvágyóbbak, a legtolakodóbbak és a legdurvábbak. Elméletben, mikor a választó leadja szavazatát a maga jelöltjére, ez azt jelentené, hogy ismeri s bízik benne; a gyakorlatban a választó szavaz valakire, akiről nem tud többet, mint hogy egy csomó lármázó annak a nevét ordította hétszámra a fülébe s lobogtatta a szemébe. Azok az erők, melyeknek elméletben a parlamenti

gépezetet mozgatniok kellene, a tapasztalás, előrelátás, önzetlenség volnának; a gyakorlatban az akaraterő, az önzés és a beszélő tehetség kormányoz. Magasfokú értelem, nemes gondolkodás vereséget szenved a gyakorlott frázisgyártás és a vakmerő szemtelenség előtt s a parlamenteket nem a bölcsesség vezeti, hanem makacs egyéni akarat, s dörgő szónoklat. A népek örendelkező jogából, melynek szentesítése akar lenni a parlament, nem jut az egyes polgárnak morzsányi címecke sem; az én szegény Jancsim fizetheti a tizedet, aztán engedelmeskedjék s verje a könyökét ezer értelmetlen korlátozáson kékre ezután is csakúgy, mint valaha; a parlamentarizmus minden lár-májával és mozgalmával csak akkor kerül a szeme elé, mikor a választás napján elállja a lábát, hogy szavazatát leadhassa, vagy mikor az újságjában bosszankodva konstatálja, hogy a többnyire unalmas országgyűlési tudósítás egészen elfoglalja a helyet másféle mulatságosabb olvasnivaló elől.

A gazdasági berendezkedés hazugságai.

A civilizációnak azon bajai, melyeket a legtöbb ember, de egyszersmind a legmélyebben és legtartósbabban érez, a gazdasági bajok. Van elég olyan ember, aki érzékfölötti kérdésekkel sohase törődik, aki előtt az isten ép olyan közömbös, mint az anyag, akit az enciklika ép oly kevésbé érdekel, mint a le származás tana s akinek hite is olyan felületes, mint a tudása. Hidegen hagy a politika is sokat s talán többen vannak, mint közönségesen hisszük, az olyanok, akik nem törődnek vele, hogy személyes ural kodó kormányozza-e őket, vagy a személytelen köz társaság, csak lássák továbbra is az államot a rend őrség, a végrehajtó és a káplár alakjában.

Nincs ellenben kultúrember, akit mindennap ne érintenének a termelés és fogyasztás kérdései. A gazdasági élet jelenségei a legtompább megfigye lésnek s a legkorlátoltabb értelemnek is elébe tola kodnak. Aki egyáltalán eszmélni tud, az érez szük ségletet, morog, ha nehezen, sőt lázad, ha sehogy se tudja azokat kielégíteni, keserűséggel látja az aránytalanságot a maga erőkifejtése és azon élvezete tek között, melyeket munkájával megszerezni bír s összehasonlítgatja, mennyi jut a természet adomá nyaiból s a termelt javakból neki és mennyi mások nak. Éhes lesz minden pár órában, a munkája után fáradt minden este s mindenkor, amint fényével vagy tetszetős formájával szemébe tűnő tárgyat lát,

feltámad benne a vágy, hogy azt megszerezze, mert természetes ösztön bennünk, hogy egyéniségünket kitüntető, díszítő vagy a figyelmet egyáltalán fölkel­tő dolgokat ak­gassunk magunkra s így testi állapotunk kész­tet rá folyton, hogy az általános gazdasági be­rende­zéshez, a javak termeléséhez és felhasználásá­hoz való viszonyunk felett gondolkozzunk.

Nincs is, a mi a tömeget olyan szenvedélyekre tudná felingerelni, mint ez a tárgy. A középkorban milli­ókat hozott mozgásba a vallás. A 18. század végén s még a 19-iknek is a közepéig tűzbe men­tek a népek a felvilágosodás és a politikai szabad­ság ideális javaiért. De már a múlt század végét a nagy tömegnek a kenyérért való kiáltása tölti meg. Ez a kiáltás az egyedüli tartalma a politikának, mely sokszor megpróbálja a népek figyelmét ettől az őket egészen eltöltő gondolattól eltéríteni mindenféle szemfényvesztő fogással, nevezetesen egymás ellen, vagy egyes társadalmi elemek ellen uszítással, hábo­rúk, gyarmatosítások, kiállításokkal, udvari komé­diákkal, parlamenti fecsegésekkel és úgynevezett reformokkal, de a közvélemény nyomása alatt újra meg újra kénytelen visszatérni az egyetlen nagy világproblémára, a kenyérkérdésre. Keresztes hábo­rúkat el se lehet ma képzelní a szent sir megszaba­dításáért, csak az aranygyapjú meghódításáért, mely­nek ma jó mód a neve s forradalmakát se papiros­alkotmányokért és demokratikus jelszavakért kezde­nek ma már, hanem azért, hogy kevesebbet kelljen robotolni és bővebben lehessen enni.

Soha nem volt még az ellentét a gazdag és a szegény közt olyan éles és erőszakos mint ma.

Azok a nemzetgazdák, kik azzal a tétellel vezetik be tudományos munkáikat, hogy a szegénység oly régi, mint maga az emberiség, csak játszanak könnyelműen vagy csalárd módon a szavakkal.

Van abszolút és van relatív szegénység. Abszolút szegénység az az állapot, amikor az ember nem, vagy csak tökéletlenül tudja kielégíteni a maga valódi szükségleteit, vagyis azokat, amelyek szervezetének életműködése folytán állanak elő, amikor tehát nem talál elegendő táplálékot, vagy csak olyan erőfeszítés árán bírja megszerezni, hogy nem jut elég ideje pihenésre, alvásra, melyre szervezetének szintén szüksége van, hogy el ne nyomorodjék és idő előtt el ne pusztuljon.

Relatív szegénység ellenben azt jelenti, hogy valaki képtelen kielégíteni olyan szükségleteket, melyekhez magát szinte mesterségesen hozzászoktatta, melyek az élet és egészség megőrzésének nem okvetlen szükséges feltételei s a melyeket életének a másokéhoz való hasonlítása folytán érez meg s vesz tudomásul az egyén. A munkás szegénynek érzi magát, ha nem pipázhat és nem ihatik pálinkát, a boltosné, ha nincs selyemruhája s nem veheti magát körül a lakásában felesleges cók-mókkal, a szabad pályák embere pedig, ha tőkét nem gyűjthet, hogy meneküljön kínzó gondjaitól a gyermekei jövőjéért vagy a saját öreg napjaiért. Ez a szegénység nyilván nemcsak relatív, mert pl. a boltosné a munkás szemében még gazdagnak látszik s a tanár pazarnak találná azt az életmódot, a mely a kikeresett bőség szokásaiba nevelt arisztokratának nyomorgás volna, egyszersmind szubjektív is, mert csak az illető

egyén képzeletében van meg s egyáltalán nem jelenti a szükséges létfeltételeknek objektíve megállapítható hiányát s így a szervezet elnyomorodását. Egyszóval ez nem fiziológikus szegénység s már az öreg Diogenes megmutatta, hogy csakis ez szabja meg a határát a boldogság alanyi érzetének, ellenben hogy nagyon jól érezheti magát az ember, ha testi szükségéit bőven és könnyen kielégítheti.

A 20. század kultúrembere persze, aki már rabja a civilizált élet mindenféle szokásainak és szükségleteinek, relatíve szegénynek látja az emberek nagy többségét minden korban, ameddig csak vissza tud tekinteni a múltba s annál szegényebbnek, minél messzebb távozik a jelentől. Durvább volt az ember ruhája s ritkábban változtathatta, rosszabb volt a lakása, egyszerűbb a tápláléka, kevesebb a bútora, a pénze és a felesleges holmija. De ez a relatív szegénység nem szívtfacsaró. Csak valami üres fejű díszbaba fogja azt szomorúnak tartani, hogy az eszkimó asszonya zsákforma főkabór öltözettel kénytelen magát a hideg ellen védeni valamilyen bonyadalmas és ép olyan drága, mint ízléstelen selyem tákolmány helyett, s kétlem, hogy igazi parasztokat, míg marhahússal jóllakhattak, nagyon meghatott és lelkesített a jó IV. Henrik király szentimentális kívánsága, hogy minden parasztnak minden vasárnapra jusson tyúk a fazekába. De az abszolút, a fiziológikus szegénység mint tartós jelenség csak mint a magasfokú és egészségtelen civilizáció következménye áll elő. Sőt az ember természetes állapotában, vagy a művelődésnek alacsonyabb fokán egyenesen elképzelhetetlen.

A legelső és legelőkelőbb életműködése minden szerves lények, az egysejtű lénytől az elefántig, a bacillustól a tölgyfáig az, hogy elégséges táplálékot keres. Ha nem talál, egyszerűen elpusztul. De önkényt a tartós nélkülözésbe bele nem nyugszik. Ez olyan élettörvény, mely épen olyan úr az emberen, mint a többi élőlényeken. A primitív ember nem törődik bele a nélkülözésbe, hanem küzd ellene és vagy legyőzi, vagy az győzi őt le hamar. Ha vadász s a vad az ő területéről elvonult, keres új vadászterületet. Ha mint szántóvető terméketlen földön ül, elég neki az első hír termékenyebb mezőkről, hogy szedje a sátorfáját s odatelepedjék. Ha embertársa áll közé és tápláléka közé, fegyvert ragad s vagy ő üti agyon, vagy az őt. A felesleg ekkor az erő és bátorság jutalma. Így zúdul a népvándorlás áradata háládatlan vidékről olyan országokra, melyeket jobban megáldott az ég; Geiserich és fittilla, Dzsingiszkán és Normandiai Vilmos hősi hírének a gyomorban van az eredete s a legvéresebb és dicsőbb csatatereken, melyeket megénekelnek a költők és megörökít a történelem, a déli ebéd kérdése dől el a kockán. Szóval a primitív ember nem tűri az igazi szegénységet, t. i. az éhséget, A feléje lopódzó ínség ellen haladéktalanul fegyvert ragad és meghódítja a bőséget, vagy maga hull el az ellenség bárdja alatt, mielőtt a nélkülözés lassan emésztené el.

Ismeretlen az abszolút szegénység még a művelődésnek azon a fokán is, mely nem jutott még a természeti gazdaságnál tovább. míg valamely nép csak földművelést, állattenyésztést és házi ipart ismer,

lehet szegény nemes ércekben és fényűzési cikkekben, de nem hiányzik egy tagjának sem az enni-valója. Csak mikor az ember elveszti összekötését a tápláló anyafölddel, csak mikor elszakad a szántó-föld hű barázdájától s oda húzódik, ahova nem mehet utána a természet, mely neki kenyeret és gyümölcsöt, tejet és húst, vadat és halat ad, csak mikor városfalak mögé búvik s lemond a mező, az erdő, a folyó ráeső részéről, nem saját kezével meríti ételét-italát az állat- és növényországból, hanem arra van utalva, hogy iparos szorgalmának termékeiért cserébe szerezze meg a természetnek mások által monopolizált adományait: itt kezdődik annak a lehetősége, hogy a kisebbség nagy vagyonokat halmozzon össze, egy nagy számú osztály pedig az abszolút szegénység, a fiziológikus nyomor rabjává legyen. Az olyan nemzet, mely szabad parasztokból áll, sohasem szegény. Csak akkor lesz az, mikor a paraszt jobbágyigába van hajtva s földjének terményét elveszi tőle egy uraság, vagy akadályozza földjének megmunkálásában azzal, hogy munkaerejét másra fordítja és tékozolja el, s mikor elszaporodnak a városok s magukhoz vonják a nemzet nagy részét. A magas fokú civilizáció végre a népnek napról-napra nagyobb tömegét kárhoztatja abszolút szegénységre azzal, hogy kedvez a városok nagyobbodásának a falusi lakosság rovására, a nagyipar fejlődésének az állattenyésztés és növénytermelés rovására s így nagy számú proletariátust teremt, melynek nincs talpalatnyi földje, nincsenek meg az ember természetes létfeltételei, s éhen kell halnia aznap, amikor a gyár, a kikötő, a műhely ajtaját zárva találja.

Erre az állapotra jutottak már Nyugateurópának ép azok az országai, melyeket a leggazdagabbaknak és legműveltebbeknek ismerünk. Lakosságuk egy csekély fényűző kisebbségre és egy nélkülvő nagy tömegre oszlik, az előbbi megbotránkoztató, lármásan dorbézoló életet él s részben mintha a tékozlás örületétől volna valóban megszállva; az utóbbi vagy csak a legnagyobb fáradtsággal tengeti életét vagy minden erőfeszítése árán se tud emberhez méltó élethez jutni. Ama kisebbség napról-napra gazdagabb, életmódja s a nép átlagának életmódja között a különbség napról-napra nagyobb, tekintélye s a közre gyakorolt befolyása napról-napra nyomasztóbb.

Ha az ember a mai milliomosok és milliárdosok soha nem hallott örült pazarlásáról beszél, ilyenkor akadnak történetudósok, akik tudós képpel s a mi tudatlanságunkért részvevő mosolylyal idéznek valami latin forrást, mely szerintük azt bizonyítja, hogy ma még távolról sem jutottunk annyira, mint Róma a császárság korában, sőt még a középkorban is s hogy az aránytalanság egy nemzetnek a leggazdagabbjai és koldusszegényei között régen sokkal nagyobb volt mint jelenleg. Ez azonban csak szobatudós ostobaság. Vagyonok, aminő egy Vanderbilté, báró Hirsché, Rotschildé, Kruppé stb. ötszáz millió koronás és még nagyobb vagyonok a középkorban nem voltak, Az ókorban lehetett a zsarnok egy kegyencének, egy helytartónak, vagy prokonzulnak ép ily rengeteg vagyont harácsolni össze, ha alaposan kirabolt egy országot vagy világrészt, de ez a vagyon nem soká tartott. Olyan volt, mint a mesebeli kincsek. Ma még megvolt, s holnap már elveszett. Gazdája csak egy

rövidet álmódott s a gyilkos töre, vagy ura üldözése vagyonának brutális lefoglalása ébresztette fel belőle. Hogy ilyen rengeteg vagyon csak három nemzedéken át is firól-fira szállott volna, hogy birtokosa oly nyugodt és háborítatlan élvezetének örülhetett volna, mint ma, erre nincs példa a római császárság és a keleti birodalmak egész történetében. S mindenesetre hasonlíthatatlanul ritkábbak voltak a milliomosok és milliárdosok régen, mint ma, mikor az olyan magán-személyek számát, kiknek öt millió koronánál több vagyonuk van, csak Angliában nyolcszázra egész ezerre becsülik; azoknak a száma pedig, akiknek egy milliónál több vagyonuk van, egész Európában — a többi világrészeket nem is számítva — legalább százezerre rug, sőt valószínűen sokkal többre tehető. Másfelől soha nem volt még ekkora tömege a teljesen vagyontalanoknak, szegényeknek fentebb adott meghatározásom értelmében, olyan embereknek, akik még nem tudják reggel, mit esznek aznap s hol alszanak éjjel. A rabszolga az ókorban, a jobbágy a középkorban szintén teljesen vagyontalan volt, mert ő maga is tulajdona volt urának, tárgy, de a legegyszerűbb szükségéiről gondoskodva volt, urától volt tápláléka, hajléka. A középkorban csak a bectelen emberek, útonállóak, zsidók, a mindenféle kóborló nép voltak teljesen kitagadottak. E földön semmit sem mondhattak magukénak, nekik sehol nem volt asztal terítve, az akkori jogi felfogás megtagadta még azt az elméleti jogukat is, hogy a természet adományát ők is a magukénak is tekinthessék. De segítettek koldulással, lopással és rablással az ínségükön, melyre őket elvileg elítélte a tár-

sadalom, s ha gyakoribb halálok volt is náluk az akasztófa, meg a kerék, mint az öregség, legalább jóllakva és jókedvűen érkeztek a legfelső bíróság szíhe elé.

A nagyvárosok mai proletariátusának nincsenek elődei a múltban. Ez a mi korunk gyermeke. A modern proletár nyomorultabb, mint az ókor rab-szolgája, mert nincs ura, aki eltartsa s habár meg is van, ami amannak nem volt, a szabadsága, ez se több jóformán, mint hogy szabad éhen halnia. Még olyan jó dolga sincs, mint a középkori kitagadottaknak, mert nincs meg benne az ily kiközösített csavargónak friss függetlensége, ritkán lázad fel a társadalom ellen s nincs rá módja mint annak volt, hogy lopással, rablással szerezze meg magának azt, amit a fennálló gazdasági rend tőle megtagadott.

A gazdag tehát gazdagabb, a szegény szegényebb mint volt bármikor a történelmi időkben. S ugyanezt mondhatni a gazdagok kevélységéről. Tele beszélnek folyton a fülünket a Lucullus lakomáival, melyeknek morzsáiból máig is táplálkoznak adomagyűjtő történészek és régészek. De az még bebizonyításra vár, hogy látott-e a régi Róma olyan ünnepeket, mely félmillió koronába került volna, mint egy new-yorki Krózus bálja, melyről nemrég írtak az újságok. Az a magánember, aki a vendégeinek fülemülyelv-pástétomot adott, vagy egy görög hetérának százezer szeszterciust ajándékozott, olyan feltűnést keltett Rómában, hogy nevét az akkori és utó-kori szatíra és krónikáirók egyre ismétlik. Ma senkise beszél azokról az ezerekről, akik 300.000 koro-

nát adnak egy régi sévres-i porcellánkészletért, s 600.000-et is egy versenylóért vagy megvásárolt hölgyeknek egy év alatt engednek egy milliót elpazarolni. Az ókor és a középkor dőzsölő fényűzése ritka elszórt jelenség volt, mely ép ritkaságával tűnt fel. S megvolt ezenfelül benne az a szemérem, hogy szűk társaságba bujt el. A kitagadott tömeg legalább nem láthatta. De ma nem zárkózik be a gazdagok kevélysége a magánosok csarnokaiba és éttermeibe, hanem egyenesen kidagad az utcára. A nagyvárosok sétaterei, színházai és hangversenytermei, a lóversenyek, fürdők azok a helyek, hol bántó bősége pöfeszkedik. Fogataik arra járnak mindenütt, a merre mezítlábas éhezőket fecskendezhetnek le sárral, gyémántjaik úgy látszik, csak ott ragyognak teljes tűzükben, ahol proletárszemeket vakíthatnak. Tékozlásuk szereti szemtanúnak venni a hírlapokat, hogy ezek adják tudtul olyan köröknek is, melyeknek nincs alkalmuk saját szemükkel látni a gazdagok örökös lakmározását, holtig tartó farsangolását.

Így lesz a modern proletárnak olyan alkalma az összehasonlításra, aminő a régi szegénynek nem volt. A milliomosok pazarlása, melynek szemtanúja, pontos mértéke lesz a saját nyomorúságának, mely így matematikai világossággal egész szélességében és mélységében jut tudására. A szegénység azonban csak akkor baj, ha az ember maga megérzi, mint olyat; azért súlyosbítják a milliomosok tékozlásuknak esztelenül kihívó nyilvánosságával a proletár szenvedéseit; henyélésből és élvezetből álló életük látványa kitárva mindenki szeme elé okvetlenül felkelti emezek elégedetlenségét és irigységét s ez az erkölcsi

méreg még jobban emészti kedélyüket, mint az anyagi nélkülözés.

De nem szabad azért kicsinyelni ez anyagi nélkülözéseket sem. A nincstelenek nagy tömege a kultúrállamokban rosszabb viszonyok között tengeti pusztá életét, mint az erdőnek akármelyik vadja. A nagyvárosok proletárjának lakása hasonlíthatatlanul piszkosabb és egészségtelenebb, mint a nagy vadak tanyája, a borz vagy a róka lyuka. Hideg ellen rosszabbul van védve, mint ezek. Tápláléka csak annyira elég, hogy éhen ne haljon, ámbár a világvárosokban az éhenhalás is mindennapos eset. A nemzetgazdászok kitalálták a vagyonosok háborgó lelkiismeretének megnyugtatóására azt a jelszót, melyet nagyképűen „a munkabér vastörvényének” neveznek. E törvény szerint a napi munkabér legalább is annyi, amennyi valamely helyen az életfentartásra éppen szükség. Más szóval ez azt jelentené: a munkás biztos lehet, hogy ha felesleget nem is, de annyit legalább is kereshet, amennyi szükségeinek kielégítésére kell. Nagyon szép volna, ha így volna. Ekkor elmondhatná reggel este a gazdag, hogy minden a legjobban van ezen a világon, mely a legjobb minden világok között és senkinek sincs joga szitokkal és átokkal zavarni az ő emésztését és éjszakai nyugodalmát.

Csak az a baj., hogy a munkabér híres vastörvénye jezsuita játék a szavakkal. Először is nem alkalmazható azokra, akik egyáltalán nem kapnak munkát. S az idő alatt, míg valóban dolgozik, sehol Nyugateurópában nem szerezhethet annyit, hogy félretehethetne valamit a munkanélküliség idejére. Az év

egy részén tehát koldulásra vagy a nélkülözés folytán elnyomorodásra van kárhozthatva. — De nem érvényes a munkabér vastörvénye a valóban dolgozók napibérének kiszabására sem. Mennyi a legkisebb mértéke annak, amire az egyénnek élete fenntartására szüksége van? Nyilván annyi, amennyivel az egyén jókarban tarthatja szervezetét, elérheti teljes kifejlődését s megérheti életének természetes végét. Mihelyt több erőkifejtésre van kényszerítve, mint amennyit szervezete jól elbír, vagy ha nincs annyi tápláléka, melege, pihenője, amennyit szervezete — ha meg akar maradni a típusának megfelelő színvonalon — megkövetel: áldozata lesz az egyén a fiziológikus nyomornak. A túlságos munka, mint az elnyomorodás oka, ép olyan jelentőségű, mint a hiányos táplálkozás, ez pedig a lassú éhenhalással egyértelmű.

Ha „a munkabér vastörvénye” valóban az volna, amit ígér, akkor a napszámos tudná a munkájával a szervezetét legalább olyan állapotba hozni, és ebben megtartani, aminőt elérnie természetes erőinél fogva lehetséges. Ezt azonban a napszámos el nem éri tapasztalás szerint sehol Európában. Az optimista nemzetgazdász diadalmasan mutat a maga vastörvényére, ha azt látja, hogy a napszámos nem esik össze mindjárt minden munkanapja végén kiéhezve, hanem megtölti a gyomrát burgonyával, szívja a pipáját, issza a pálinkáját s elhitei magával, hogy most már jól van lakva és jól érzi magát. Jön azonban a statisztika, mely megmutatja, hogy a munkás átlagos élettartama egyharmadával, néha egyenesen a felével rövidebb, mint ugyanazon nem-

zet jómódú egyéneie, akik ugyanaz alatt az éghajlat alatt, ugyanazon földön élnek. Ki rabolja el a proletár éveit, melyekre mint egy bizonyos faj fiai, egy bizonyos vidék lakosai természetszerűen számíthatnak? Ki más, mint az éhség, ínség, nélkülözés, mely lassan ássa alá az egészséget s gyengíti szervezetét! A napi bér tehát legfeljebb arra elég, hogy a gyors éhenhalástól és megfagyástól óvja meg a proletárt, de nem akadályozhatja meg, hogy időnap előtt tönkre ne menjen a táplálék, a ruha és a pihenő elégtelen volta következtében s a munkáslakosság betegedési és halálozási kimutatásai szemérmetlen hazugságnak bélyegzik meg a „munkabér vastörvényét”. A társadalom gazdasági berendezésének képe nem volna teljes, ha a kevély milliomos s a betegségre és kora halálra ítélt proletár mellé be nem mutatnám még a birtoktalanoknak egy másik osztályát, mely csaknem ép oly mostoha elbánásban részesül a fenálló gazdasági rendben, mint a nagyvárosok ipari rabszolgája. Ezek a tanult emberek, kiknek öröklött vagyon nélkül, szellemi munkával kell magukat fentartaniok. A kínálat ezen munkamezőn mindenütt ijesztő mértékben felülmúlja a szükségletet. Az úgynevezett szabad pályák annyira túl vannak zsúfolva, hogy egymást szorítják agyon, akik ezeken élnek s a létért való küzdelem a legborzalmasabb és legcsúnyább alakokat ölti itt fel. Ezek a szerencsétlenek, kik valamely köz- vagy magánhivatalra, tanítói állásra törekednek, vagy sikerekre mint művészek, írók, ügyvédek, orvosok, mérnökök stb. nyomorúságukat magasabb szellemi fejlettségüknél fogva nagyobb intenzitással érzik is; bensőbb érint-

kezésük a vagyonosokkal folytonos ellentét gyanánt állítja szembe a gazdagság képét a maguk szegénységével s még élénkebben juttatja ezt eszükbe; társadalmi előítéletek olyan életmódra kényszerítik őket, mely anélkül, hogy egészség szempontjából értékesebb volna, mégis hasonlíthatatlanul nagyobb terhet ró rájuk, mint a proletárra a magáé s az ő pályájukon a jó mód olyan megalázkodásnak, jellemcsorbulásoknak, saját énjük megtagadásának jutalma, amelyek jóra való természeteknek még fájdalmasabbak mint az anyagi nélkülözések. Mert ez emberek erősebben szenvednek, ép ezért türelmetlenebbül viselik a gazdasági rend terhét, mint a proletár. Azokat, akik közöttük sikertelenül küzdenek, a birtokos lemaradottaknak nevezi s úgy tesz, mintha megvetné. E lemaradottak azonban halálmegvető előharcosai annak a seregnek, mely ostromolja a társadalom dacos bástyáit s előbb-utóbb a földdel egyenlővé fogja tenni azokat.

II.

Elemezzük már most az előbbieken rajzolt kép részleteit kissé behatóbban. Láttuk a munka nélkül feleslegben tobzódó gazdagot, az elnyomorodásra kárhoztatott proletárt és a gyilkos versenytől nyomott szellemi munkást. Nézzünk kissé jobban a gazdag kisebbség szeme közé.

Mik a forrásai e kisebbség gazdagságának? Vagy örökölte a vagyont s csak arra szorítkozik, hogy megőrizze, vagy gyarapította is, sőt egészen maga szerezte. Az öröklésről később lesz szó részletesebben. Itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy az összes élő

lények közül az ember az egyedüli, mely az utódairól való természetes gondoskodást, a fajfentartási ösztön egyik nyilvánulását s a fajfentartási aktus szükséges kiegészítő részét, annyira túlozza, hogy nemcsak a legközelebbi nemzedéket akarja a teljes kifejlődés eléréséig felmenteni attól a kényszerűségtől, hogy maga gondoskodjék magáról, hanem még a legkésőbbi leszármazóit is s még hozzá egész életük tartamára.

Az öröklött nagy vagyonok gyarapítása pedig a legtöbb esetben gazdájának minden iparkodása nélkül szokott menni s legalább is nem az ő munkájának gyümölcse. A nagy és régi vagyonok, főként ingatlanokban, földbirtokban és városi házakban fekszenek, A föld és házak értéke pedig évről-évre mindenütt emelkedik s e vagyonok jövedelme abban az arányban nő, ahogy a művelődés halad, az ipari munka termékei olcsóbbak, az élelmi szerek egyre drágábbak s a hajlék a szüntelen növekedő városokban egyre szűkebb és költségesebb lesz.

Némely nemzetgazdász tagadja az élelmi szerek drágulását. De nézetüket csak szofisztikus okoskodással tudják támogatni. Igaz, hogy a nehezebb közlekedés korában gyakoribb volt az éhínség s a rossz termés egyes helyeken olyan magasra szöktette fel a búzaárakat, aminő ma el se képzelhető, A múltban megszokott árhullámozás hirtelensége és nagysága megszűnt ugyan, de a búza és hús átlagos ára folyton emelkedik s nem tartóztatja fel, csak némileg késlelteti ezt az áremelkedést az Amerikában és Ausztráliában rengeteg területen feltört szűz talajnak okatlan kihasználása. Nincs messze a napja, amikor a rablógazdálkodás az új kontinenseket is kimeríti

majd s az eke sehol nem talál már meghódításra váró földet s ekkor az élelmiszerek ára lehetetlenül fel fog szökni, ellenben hogy a gépek folytonos tökéletesítése s az emberen kívül álló természeti erők egyre nagyobb szerű kihasználása folytán hol fog megállani az iparcikkek árának sülyedése, ezt be nem lehet látni. Már pedig gazdasági életünknek e kettős iránya, az élelmiszerek drágulása s az iparcikkek olcsóbbodása a munkást egyre szegényebbé, a földbirtokost egyre gazdagabbá teszi. Amannak egyre többet kell dolgoznia, egyre nagyobb tömeg árut kell termelnie, hogy a fentartására szükséges természeti produktumokat megszerezhesse, emez pedig földjének termékeiért évről-évre nagyobb tömeg iparcikket kap cserébe. A proletárnak egyre nehezebb jóllaknia, a földbirtokosnak egyre könnyebb tékozolni az előbbi munkájának termékeit s mind nagyobb a száma azoknak a proletároknak, akik csak a földbirtokos fényűzéséért dolgoznak, akik tehát az ő rabszolgái. Nem saját érdeméből lesz tehát a föld és a városi házak örököse gazdagabbá, hanem a társadalom hibás gazdasági berendezkedése folytán, mely meghagyja a földet, az emberiség természetes munkaeszközét, egyesek kezében s összezsúfolja a föld rájuk eső részétől megrabolt proletárokat a nagyvárosokban.

Új vagyonokat a kereskedelem, spekuláció s nagyipar útján lehet szerezni. Azokat az eseteket, mikor egyesek a véletlen segítségével tesznek szert nagy vagyonokra, úgy, hogy például arany- vagy gyémántbányát, petróleumforrásokat fedeznek fel s megtartják, hála a ma uralkodó tulajdonjogi felfogásnak, maguknak, bizvást elhanyagolhatjuk, mert nagyon

ritka kivételek. Egyébiránt van mégis e kivételeknek annyi elméleti értékük, hogy bizonyítékul szolgálnak a közgazdaságtannak egy másik úgynevezett tudományos tétele ellen. Ez az a tétel, hogy a tőke minden esetben felhalmozott munka. Micsoda munkát jelent például a Kohinoorhoz hasonló nagy gyémánt, melyet valami kalandor Délafrikában a földön talál s eladja több millióért? A nemzetgazdászatanára nem jön zavarba a feleleten: ez a drágakő is munka jutalma, tudniillik azé a munkáé, hogy a tálalója lehajlott és fölvette. A tételes tudomány tetsző fejbólintással fogadja az ilyen magyarázatot s hirdeti, hogy az elmélet meg van mentve, A józan emberi értelem azonban elrúgja magától az ilyen áltudományt, melyet butafejek találtak ki, butafejek részére s mely csak arra való, hogy a gazdasági élet igazságtalanságait üres jelszavakkal szépítgesse és mentesse.

A törvényszerű kereskedelem, az t. i., mely a föld és az ipar termékeinek fogyasztói és termelői között közvetíti a forgalmat s adót fizettet magának e közvetítésért, melyet behajt az utolsó vevőjén többé-kevésbé tekintélyes nyereség alakjában, ma már csak kivételesen segít nagy vagyonok szerzéséhez. Sok nem is akar többet, mint az életét tengetni, vagy legfeljebb némi feleslegre szert tenni s a verseny sokkal nagyobb, hogysen a kereskedőnek különös nagy hasznot megengedne. Mind a nagy, mind a kis kereskedelemnek általános törekvése kiküszöbölni minden felesleges közvetítőt, lehetőleg egyenes összeköttetésbe hozni a fogyasztót a termelővel s a sok esetben mégse nélkülözhető közvetítő díjat a javak legtágabb értelemben vett előállítási árához képest oly csekély összegre

szorítani le, hogy a közvetítőnek ép csak a költségei fedezésére és megélhetésére jusson belőle.

Nagyobb s ekkor rabló módon nagy lehet a kereskedő nyeresége akkor, ha sikerül neki a szabad versenyt megbénítani, vagy legalább gyengíteni. Aki nehéz viszonyok és veszedelmek között Afrika belsejében, vagy Ázsia vad népeitől szerzi be áruit, az nagy nyereséggel adhat is túl rajtok, mert olyanok, akik készek életüket, egészségüket is kockára tenni a vagyonszerzés lehetőségeért, mégis csak kevesen vannak s egyideig kizáróan átengedik nekik a tért. Soká persze az ilyen alkalomnak versenynélküli kizsákmányolása nem tart, mert a veszedelmek csökkennek abban a mértékben, amint idősebb és ismertebb lesz s eddig hozzá nem férhető új vidékek feltárása ezt is az általános verseny törvényének uralma alá hajtja. Húsz-harminc év alatt azonban a nagy vagyonok eme forrása előreláthatóan bedugul. Ép oly könnyen és veszedelem nélkül jutnak majd el Afrika belsejébe, Közép Ázsiába, mint akármelyik európai, vagy amerikai országba s a kereskedők annyira mennek majd ott a bevásárlási árral fel, s az eladási árral le, a menyire csak mehetnek veszteség nélkül s az elefántcsontkereskedés Kongóállamban, vagy a gyapotkereskedelem Chinában ép úgy csak a maga fentartását fogja a kereskedőnek megadni, mint akárcsak a sokkal kevésbé kalandos tubákkereskedés Leitmeritzben.

Aránytalanul nagy nyereségeket lehet továbbá csinálni, ha egy kereskedőnek, vagy kereskedők zárt csoportjának sikerül valamely szükséges közfogyasztási cikket monopolizálni úgy, hogy a vevő azt csak az ő kezükből kaphatja s nincs más választása, mint

vagy lemondani arról a cikkről, vagy megfizetni érte azt az árat, amelyet az összeesküdt cinkosok követelnek érte. Ez az eljárás azonban már nem tartozik a törvényszerű kereskedelemhez, hanem olyan erőszakot jelent, melyet némely törvényhozás, (például a francia) bűnténynek minősít és büntet s így átvezet bennünket a nagy vagyonok másik forrására, a spekulációra.

A spekuláció egyike a gazdasági szervezet legtürehetlenebb betegségeinek. Azok a mély értelmű bölcsek, akik úgy találják, hogy minden úgy van jól, ahogy van, megpróbálták védeni a spekulációt is, jogosnak, szükségesnek mondták, sőt egyenesen lelkesedtek érte. Ezeknek a gondatlan dicséretzengőknek mindjárt megmutatom, micsoda intézmény az, amelynek itt pártját fogták. A spekuláns az élősködő szerepét játssza a gazdasági életben. Nem termel, még csak a közvetítőnek azt a kérdéses szolgálatát sem végzi, amelyet a kereskedő végez, csak arra szorítkozik, hogy csellel, vagy erőszakkal elvegye keresetük nagyobb részét az igazán dolgozóktól. A spekuláns útonálló, aki csekély árért formálisan elrabolja a termelő termékeit s a fogyasztót kényszeríti arra, hogy sokkal drágábban vegye meg tőle. Fegyvere, melylye! mint az útonálló tör a termelőre is, a fogyasztóra is, kétsövű s a neve „hausse és baisse”. S e gyilkos fegyverét így használja: Ha rablóhadjáratának a termelő kifosztása a célja, ekkor egyszer csak elad cikket, melyek birtokában nincsenek, a piaci árnál olcsóbb áron s a vevőnek azt ígéri, hogy később, két hét, vagy egy hónap, három hónap múlva fogja szállítani. A vevő természetesen inkább látja el szük-

ségletét a spekulánsnál, mint a termelőnél, mert az előbbi kevesebbet kér. A termelő már most ott van a maga árujával s csak két útja van: vagy elég gazdag, hogy szorultság nélkül várhasson, míg cikkeit értékesítheti, ez esetben nem fogja azokat a spekuláns aznap, amikorra ígérte, olyan olcsón megszerezni, mint remélte, sőt kénytelen lesz megadni értük a termelőtől kívánt árakat s a rablóból így kirabolt lesz.' vagy rá van utalva a termelő áruinak azonnali értékesítésére — s ez a sokkal gyakoribb eset, — ekkor kénytelen az áraival lemenni odáig, míg vevőre nem talál; mindenesetre olcsóbbnak kell lennie a spekulánsnál; ez tehát az olcsón eladott árut megkapja még olcsóbban a szállítás napjára. Így a termelő talár tönkre megy, de a spekuláns kivágta az oldalábó a maga font húsát.

Ha ellenkezőleg a fogyasztó ellen indul a spekuláns razziára, ez esetben összevesz minden árut, amit csak megkaphat, a termelőtől kívánt áron; megteheti megerőltetés nélkül, mert neki az egész üzlet egy fillérjébe se kerül; nem fizet készpénzzel, csak Ígérettel; csak hetek, vagy hónapok múlva kell az árakat lefizetnie. Saját vagyona nélkül s anélkül, hogy kiadott volna csak egy fillért is, tulajdonosa lett a spekuláns az áruknak s ha a fogyasztó venni akar, a spekulánstól kénytelen venni, még pedig a tőle követelt áron. A spekuláns csak átveszi a pénzt egyik kezével a fogyasztótól, zsebre vágja mentül tekintélyesebb részét s a maradékot adja oda a másik kezével a termelőnek.

Így lesz a spekuláns munka nélkül, a közre nézve haszon nélkül gazdag és hatalmas; a tőke a legna-

gyobb bizalommal van hozzá, korlát nélkül hitelt nyújt neki. Ha valami munkás, egy szegény ördög szeretné magát önállósítani, járhat utána, míg egy kis összegű kölcsönt kaphat, ami szerszámok és nyersanyag beszerzésére kell és élni addig, míg az első munkáit eladhatja; de ha egy tolakodó dologkerülő, aki el van szánva, hogy mások munkájából él, akar spekulálni, venni és eladni, rendelkezésére állanak termelők is, fogyasztók is anélkül, hogy csak egy pillanatig is kéressék magukat; veszedelemmel, mondják, nem jár, mert a hitel úgymint csak elméletben van adva: a termelő nem adja ki kezéből az áruját, hanem csak azt az ígéretét, hogy megszabott napra megszabott áron szállítja azzal a kikötéssel természetesen, hogy akkor az árát készpénzben megkapja; a fogyasztó szintén nem teszi le a vételárat, csak azt ígéri meg, hogy lefizeti a kitűzött napra, mikor megkapja az árut. Ez az elméleti hitelezés azonban éppen elég arra, hogy vele a spekuláns botrányos vagyionokat szerezzen a semmiből.

Minden munkás, de kivétel nélkül mind adófizetője a spekulánsnak. Gondjuk van minden szükségletünkre, a spekuláció előre összevásárol minden közfogyasztású cikket s eladja nekünk készpénzért, lehetőleg megrágítva. Nem ehetünk egy falat kenyeret, nem hajthatjuk fejünket pihenőre, nem fektethetjük egy fillérünket értékpapírba anélkül, hogy a búza-, a telek és ház-, vagy a börzespekulánsnak sarcot ne fizessünk. Az adó, melyet az államnak fizetünk, elég nyomasztó, de távolról sem olyan nyomasztó, mint az, amelyet a spekuláció vet ki ránk kérlelhetetlenül.

A börzét megpróbálták mint szükséges és hasznos intézményt védelmezni. Nem pirult az ilyen védőügyvéd a maga állításainak szörnyűségétől? Hogyan, a börze lenne hasznos és szükséges? Ugyan megmaradt-e valaha a maga elméleti feladatának korlátain belül? Volt rá valaha eset, hogy csupán az a piac lett volna, ahol találkozik a jóhiszemű vevő, a jóhiszemű eladóval, ahol kiegyenlítődik a becsületes kereslet és a becsületes kínálat egymásközt? Gyöngye az a hasonlat, mely a börzét a méregfához hasonlítja, de legalább is tökéletlen, mert csak egy oldalát világítja meg a börzei üzelmeknek, tudniillik hatását a nép erkölcsi felfogására. Rablóbarlang a börze, melyben a középkori rablólovagok modern utódai tanyáznak s leütik a járókelőket. Valóságos arisztokrácia a börzespekulánsok rendje is, mint a rablólovagoké: a nép tömege táplálja őket is bőven; mint a rablólovagok, ők is jogot vesznek maguknak ahhoz, hogy tizedet szedjenek a kereskedőtől és a kézművestől; de még jobb dolguk van, mint a rablólovagoknak volt, még csak azt se kockáztatják, hogy egyszer egy erősebb rövid utón felakasztja őket, ha a zsebmeteszésen rajtacsípi.

Vannak, akik azzal vigasztalják magukat, hogy válságok idején a spekuláció egy csapással elveszíti mind, amit éveken át háborítatlanul összerabolt. De ez csak üres vigasztalás, mellyel magát akarja megnyugtatni a papmorál, mely minden gonosztettnek szereti a végén látni a bűnhődést. Még ha a válság megfosztja is a spekulánst a vagyonától, azon már nem változtathat, hogy addig talán éveken keresztül élt a társadalom dolgozó tagjainak keresményéből

felháborítóan dúslakodva. Vagyonát talán elveszíti ekkor a spekuláns, de a pezsgőt, mely az asztalán patakokban folyt, a szarvasgombát, melyet megevett, a rakás aranyat, melyet a zöld asztalnál eljátszott, az órákat, melyeket metresszeknél töltött, el nem veheti tőle többé a világnak semmi hatalma. Egyébként pedig a válságok csak egyes spekulánsokat tesznek tönkre, de vetnek-e véget általában a spekulációnak? Ellenkezőleg a válságok a nagy aratásai a spekulációnak, tömeggyilkolásra való alkalmak a népnek vagy egy világrésznek egész kereső és takarékoskodó tömegében, A nagytőke tája ekkor el a torkát s elnyeli nemcsak a betétkereső közönség jóllétét, hanem a börze kisebb rablóinak erkölcstelen nyereségét is, kiket addig elnézően engedett ott maga körül játszani, mint oroszán az egeret, A nagy baisset a nagytőke csinálja és használja is ki. Ilyenkor vesz össze mindent, aminek még értéke és jövője van s eladja ismét nemsokára, amint a vihar elvonult s az ég megint kiderült, roppant haszonnal ugyanazoknak, akik előbb gúnyáron adtak túl rajtok, hogy majd egy újabb válság alatt megint olcsón szerezzék össze s ismételje e szörnyű játékot mindig, amint néhány évi békés munka a dolgozók időnkint kiürített takarékládáit újra meg-megtölti. A pénzválságok egyszerűen a szivattyú szabályos mozgásai, melyekkel a nagytőke a nép összes fölös keresményét a saját medencéjébe szívja fel.

Azt mondják, a spekuláció védelmezői, hogy a gazdasági drámában jogosult szerepe van a spekulánsnak, nyeresége az ő élesebb szemének, bölcsebb előrelátásának, a helyzet gyorsabb megítélésének és

merészebb vállalkozásának a jutalma. Ez az érv tetszik nekem; kapaszkodjunk belé. Tehát minthogy a spekulánsnak vannak olyan eszközei a tájékozódáshoz, melyek a nagyközönségnek nem állanak rendelkezésre; mert veszteségektől ő kevésbé fél, mint a becsületes takarékoskodó s mindenféle eshetőségekkel ravaszabbul tud számolni, mint emez, ezért joga van elvenni keresményét a dolgozótól s gyűjteni vagyonokat semmittevéssel. Ez a jog eszerint azon alapszik, hogy jobb fegyverei vannak — nagyobb tájékozottsága, nagyobb bátorsága a más pénzével játszani s nagyobb ítélő és értelmi ereje. De most azt veszem fel egyszer, hogy a proletároknak vannak még jobb fegyverei: ismétlő puskái és dinamitbombái, még nagyobb bátorsága, olyan, hogy életét is a sáncokra viszi és még nagyobb ereje izmaiban és csontjaiban. Ez esetben a spekuláció védelmezői meg kell, hogy adják a jogot a proletárnak is, viszont elvenni a spekuláns pénzét, vagy az az elméletük, mellyel a spekuláció jogosságát akarták bizonyítani, hazugság.

A nagy vagyonok harmadik forrása a nagyipar, itt a tőke tulajdonosa vagy haszonélvezője a napszamosokat zsákmányolja ki, kik bérbeadják neki munkaerejüket. A különbség e munkaerő valódi értéke közt, mely az ipartermékek árában jut kifejezésre s a munkabér között, amelyet érte fizetnek, ez adja a vállalkozó nyereségét, mely a legtöbb esetben aránytalan, uzsorahaszon. Ezt a nyereséget sokszor a vállalkozó szellemi munkájának jutalmául tekintik. De erre azt feleljük, hogy az a szellemi munka, melyet egy nagy gyár technikai és kereskedelmi vezetése megkíván, nem is hasonlítható össze azzal, mely tu-

dományos kutatásra, vagy irodalmi alkotásra kell s legfeljebb egy magasabb állami hivatalnok, vagy uradalmi intéző szellemi munkájával állítható egy sorba, tehát olyan alkalmazottakéval, kiknek munkáját a mai gazdasági rend távolról sem értékeli annyira, amennyi egy nagy gyárosnak az évi jövedelme. Épúgy nem lehet tekinteni a vállalkozó nyereségét tőkekamatnak, mert cikkeinek az árát egy gyáros sem szabja ép csak annyira, hogy a termelési költség levonása után, melybe még a saját szellemi munkájának a bérét is beleszámítom, csak az a négy vagy hat százalék kamat maradjon, a mennyit a tőke kockázattól ment elhelyezés esetén a semmittevőnek is hoz. Az árát egyfelől a többi gyárosok versenyére való tekintet, másfelől a munkaerő nagyobb, vagy kisebb kínálata szabja meg inkább.

A gyáros mindenekelőtt lehető keveset igyekszik fizetni a munkásnak s aztán lehető drágán adni el a vevőnek. Ha a munkások odatódulása megengedi neki, éhbérért fogadni fel őket s verseny hiánya, vagy egyéb körülmények lehetővé teszik neki nagyon drágán adni el a gyártmányait, egy pillanatig se habozik olyan nyereséget venni, mely nem négy, vagy hat, hanem száz, vagy még nagyobb százaléka a tőkénének.

A kapitalista kizsákmányolás védelmezői azt mondják, hogy a gyáros, ha nyereségét szétosztaná a munkások között, maga szegénnyé lenne ugyan, de a munkásai sem lennének azért gazdagok s csak lényegtelenül, néha csak naponta pár fillérrel emelkednék a munkabérük. Nemes, erkölcsös érvelés igazán! Nem az összeg nagysága fontos, amennyire fejünkint a munkás részét becsülik, hanem hogy egyáltalán

a tőkés javára ítélik meg. Az lehet, hogy a nap-
számos csak naponta néhány fillérrel kapna többet,
ha munkájának egész gyümölcsét maga tarthatná meg.
De mi jogon kívánják tőle, hogy keresetének a leg-
csekélyebb részét is ajándékozza oda a vállalkozónak,
akinek már úgymint megvan a tőkéje kamatja s kér-
déses szellemi munkájának jó bőven számított bére?
Csak gondoljuk el azt a törvényt, mely egyszer azt
rendelné el, hogy a Németbirodalom minden lakosa
tartozik évenként egy fillért adni valami Schmidtnak,
vagy Meyernek, nem hálából a köznek szolgálatában
szerzett érdemeiért, nem is jutalmul valami tettéért,
hanem egyszerűen ajándékba! Annak a pártfogoltnak
lenne így majd egy félmillió márka jövedelme; de
egy adófizető se érezné meg, amit ad. Egy fillér oly
kevés, hogy egy szót se érdemes rá vesztegetni.
S mégis a felháborodás kiáltása fogadná ezt a tör-
vényt az egész nemzet részéről s minden polgár fel-
lázadna nyers önkénye és igazságtalansága ellen.
Egészen természetes ellenben az a gazdasági törvény,
mely a nemzet legszegényebb részére, a proletárookra
ró nem is egy fillér, hanem a legszerényebb számí-
tással is évi 30-40, néha 2-300 korona adót ugyanazon
Schmidt vagy Meyer javára. Természetesnek találják
azok, akik nincsenek maguk is alávetve. Ez igazság-
talanság mindkét esetben tökéletesen ugyanaz. Csak-
hogy azt, amelyet a proletárral követnek el, alig vagy
éppen nem érzik, mert évszázadok óta fennáll, mert
hosszú vagyunk szokva és talán azért is, mert nem
paradox alakban áll előttünk, aminőre mindig szük-
sége van az igazságnak, hogy korlátolt elmékbe is
behatolhasson.

Nagy vagyonokat tehát, láttuk, mindig csak idegen munka gyümölcseinek eltulajdonításával szerez az ember, saját munkájával soha. Saját munkájából többnyire csak ép megélhet, néha félretehet valamit öregségére vagy betegség esetére, ritkán érhet el némi jó módot. Egyes orvosok, ügyvédek, írók, festők és előadó művészek tudják ugyan néha a maguk személyes munkáját olyan jól értékesíteni, hogy akár egy millió korona évi jövedelemre is szert tesznek s életük végére spekuláció nélkül, törvényellenes nyereség nélkül is összeszereznek húsz milliányi vagyont. De ilyen az egész művelt világban ha akad egyszerre kétszáz, vagy jó, ha száz. S ha pontosabban szemügyre vesszük, már ezek vagyonának is van valami élősdi jellege, melytől legfeljebb egyedül csak az író munkája mentes. Ha az író szerzett egy milliót, mert olyan könyvet tudott írni, mely egy-két millió példányban elkelt, ez a millió a szellemi munka olyan jutalma, melyet az egész emberiség önkényt és szívesen fizetett. De ha a festő adja el a képét egy félmillióért, a sebész kap egy operációjáért 50,000 koronát, vagy az ügyvéd egy védelemért ugyanennyit, egy énekesnő egy előadásért 20,000-et, ezek az összegek már nem az egyéni munkának olyan bérét jelentik, melyet a tömeg is törvényszerűnek érez és habozás nélkül elismerne, hanem csak annak a ténynek számszerű bizonyítékai, hogy van a művelt világban egy milliomos kisebbség, akiknek mert nem maguk szerezték a vagyonukat, nincs semmi mértékük a munka megbecsülésére, akik kielégítik minden szeszélyüket, tekintet nélkül a költségekre s olyan ritkább produkciókért, aminő egy bizonyos kép, egy

bizonyos művésznő éneke, épen ennek az orvosnak, vagy ügyvédnek a tevékenysége, egymásközt minden áron versenyeznek.

Ha azonban nem tekintünk azokra a kevesekre, akik egészen kivételesen szabad pályákon aratnak ily sikereket, nem találunk kivételt az alól a szabály alól, hogy a nagy vagyonok embertársaink kizsákmányolásából származnak, soha nem más eredetűek. Ha a földbirtokos örökölt birtokának értéke magasra emelkedik, ez azért van, mert nő a földtől elszakadt munkások száma, fejlődik és terjed az ipar, túltengenek a nagyvárosok, a művelt társadalomnak főként az iparra fordított munkája olyan mértékben emeli az élelmiszerek árát, amily mértékben lenyomja az iparcikkeket, szóval azért, mert mások dolgoznak, nem mert a földbirtokos maga tevékeny. Ha a spekuláns halmoz össze milliókat, csak úgy szerzi, hogy visszaél a maga nagyobb erejével, legyen az okosság, vagy jobb tájékozottság, összeköttetések, melyekkel csakúgy harácsolja e! a dolgozók és takarékosok vagyonát, mint fegyverével a rabló az utas pénztárcáját. Ha az ipari vállalkozó lesz Krőzussá, ez csak a munkások rendszeres kizsákmányolásából lesz, kik, mint megannyi házi állat, épen csak abrakot és istállót — ezt is szűken — kapnak a munkájukért, munkájuk egész értéke pedig uruk zsebébe folyik.

Ezek szerint ki kell igazítani Proudhonnak azt a túlzó s ezért nem helyes mondását, hogy "minden tulajdon lopás. Egészen helyesnek ezt a mondást csak akkor lehet tekinteni, ha arra a szofista álláspontra helyezkedünk, hogy minden létező önmagáért van s létének pusztá fényéből meríti azt a jogát, hogy

önmagáé legyen. E felfogás szerint ellopja az ember azt a fűszálat is, amelyet leszakít, a levegőt, amelyet belehel, a halat, amelyet kihalász; de így lop a fecske is, mikor elkapja a legyet és a kukac, mikor a fa gyökerén rágódik, így a természet egyáltalán csupa tolvajokkal van tele, így lop egyáltalán minden, ami él, tudniillik felvesz magába kívülről anyagokat, melyek nem hozzá tartoznak s azokat szervesen feldolgozza; a platintapló, mely még oxigént se vesz fel a levegőből, hogy oxidálódjék, volna így földünkön a becsületesség egyetlen példája. Nem, az a tulajdon, amely a magam keresményéből, tudniillik a munkám bizonyos mértékének megfelelő értékű javakért való kicseréléséből származott, nem lopás. De igenis a nagytőke, azaz összehalmozása egy kézbe olyan javaknak, aminőket egy ember a munkájának legmagasabb értékelése mellett se tudna saját iparkodásával egész életében se összeszerezni, mindig más dolgozókon elkövetett rablás.

A rablók kisebbsége, akikért az egész köz dolgozik, hatalmasan szervezkedve van. Egészen a maga érdekeinek szolgálatába állította mindenekelőtt a törvényhozást, mely már századok óta van a kezükben. A civilizált államok minden törvényére felkiálthatna az ember Molière-rel: „vous êtes orfèvre, Monsieur Josse!” „Ön is gazdag ember képviselő úr, vagy reméli, hogy az lesz, azért bűnténynek nyilvánít mindent, ami önt vagyónának élvezetében, a vele úzótt visszaélésekben akadályozza.” Minden, amit egy ember az erőszakot kivéve, akárhogy magához ragad, övé s az övé marad. Sőt ha egy vagyonnak a családfája szószerinti rabláshoz, lopáshoz megy is vissza,

(elfoglalás, templomi javak elidegenítése, politikai vagyonek kobzás), még a büntény is megtámadhatatlan jogcímet ad a vagyonhoz, ha tulajdonosa azt annyi meg annyi éven át meg tudta tartani.

S a törvény, mely mozgósítja csendőrt, a milliomosnak még nem elég. A babonát is szövetségestársának veszi s a vallástól is lakatot kivan a pénzesládájára, mikor egy tételt csempész be a kiskátéba, mely a tulajdont szentnek, a szomszéd vagyonára való áhitozást pedig pokol tüzével büntetendő bűnnek hirdeti. Meghamisítja az erkölcsöt, csakhogy a maga önző célját szolgálja, t. i. az érte dolgozó s általa kizsákmányolt többségnek a legkomolyabban magyarázza, hogy a munka erény s csak azért vagyunk, hogy mentül többet dolgozzunk. Hogy lehet az, hogy a legjobb és legbecsületesebb szellemek évezredekén át elhitték ezt az ostobaságot? Erény lenne a munka? Melyik természettörvény értelmében? az egész élővilágban egyetlen lény sem dolgozik csak azért, hogy dolgozzék, hanem mindig csupán az önfentartás és fajfentartás céljából és épen csak annyit, amennyit ez a kettős cél megkövetel. Mondják azt is, hogy csak munkában fejlődnek ki s maradnak egészségesek szerveink, de elsatnyulnak, ha pihennek, azt azonban elhallgatják a kapitalista morál védelmezői, kik ezt az érvt az élettanból veszik, hogy szerveink a túlsók munkától még hamarabb elpusztulnak, mint a pihenéstől.

A pihenés, a jóleső semmittevés az embernek is, mint minden más állatnak végtelenül természetesebb, kellemesebb és kívánatosabb, mint a munka és az erőfeszítés. Ez csak kínos szükségszerűség, melyet az életfentartás ró reánk. Jól érezte ezt a maga naiv-

ságában a bibliai paradicsom meséjének kitalálója, mikor úgy mutatja be az első embereket, hogy minden fáradság nélkül élnek édeni boldogságban, a munkát ellenben, melytől orcájuknak verejtéke folyik, mint a bűnbeesés súlyos büntetését, A természetes, az állattani morál a pihenést mondaná a legnagyobb jutalomnak, kívánatosnak és dicsérendőnek pedig csak annyi munkát hirdetne, amennyi okvetlenül kell az élet fentartására. így persze nem találnák meg számításaikat a kizsákmányolók, kiknek érdeke azt kívánja, hogy a tömeg többet termeljen, mint saját fogyasztására szükséges, mert hisz ők ép a termelés fölöslegét akarják maguknak, ezért hallgattatták el a természetes morált s találtak ki másikat, melyet megokolnak bölcsészeik, prédikálnak a papjaik, megénekelnek a költőik, hogy t. i. a semmittevés minden bűn kezdete s a munka erény, az összes erények közt a legnemesebb.

Természetesen ellenmondásba jönnek a kizsákmányolók önmagukkal a legfeltűnőbb módon. Gondosan kerülnek mindenekelőtt, hogy maguk is alkalmazzák a saját morálkódexüket s ezzel mutatják meg, mennyire kevésbé veszik komolyan, A semmittevés csak a szegényeknek bűn. Náluk magasabb rendű embervoltuk kelléke s előkelőbb rangjuk ismertető jele. A munka pedig, melyet az ő kétágú moráljuk erénynek hirdet, az ő szemükben szégyen, mely alacsonyabb társadalmi állást jelent, A milliomos megveregeti a vállát a munkásnak, de a társaságába nem ereszti be. az a kör, mely a kapitalista morálnak és gondolkodásnak híve, keresett dicséretekkel dicsén ugyan a szorgalmat, de a legalsóbb rangba helyezi

a szorgalmasat. Megcsókolja a keztyűs kezét, de köp a kérésre. A milliomost félistennek, a napszámot páriának nézi. Miért? Két okból. Először középkori felfogások utóhatásaképp, másodszer mert a kézi munka a mi kultúránkban műveletlenséggel egyértelmű.

A középkorban a semmittevés kiváltsága volt a nemességnek, azaz a hódítók magasabb rendű fajának, a munka pedig robot a népen, azaz a legyőzöttek és leigázottak alsóbbrendű faján. Aki dolgozott, ezzel azok fiának vallotta magát, kik a csatatéren csekélyebb férfiasságuknak és vitézségüknek adták bizonyosságát s a nemes úr, aki hűbéri birtokából, vagy a kardja után élhetett, azzal a kevésrebecsüléssel tekintett le a termelő munkával foglalkozókra, amelyet a fehér érez a busmann, vagy a pápua iránt s amely embertani felsőbbségének tudatán alapszik. Ma a semmittevés és a munka már nem faji vonás. A milliomosok már nem valamely hódító törzs leszármazottai, a proletárok nem leigázott nép fiai. De itt is, mint anyyi-, más esetben túlélte a hagyományos előítélet azokat a viszonyokat, melyekből származott s a gazdag, aki kitartatja magát s dolgoztatja a szegényt, úgyszólván csak házi állatot lát ebben még napjainkban is s épen nem ő vele egyenrangú teljes embert csak úgy, mint jobbágyaiban a nemes ember századokkal ezelőtt.

A kézi munka továbbá a mi kultúránkban műveletlenséggel egyértelmű. Valóban: a társadalom egész szervezete elérhetetlenné teszi a magasabb műveltséget a vagyontalannak. A szegénynek a gyereke alig végezheti el az elemi iskolát, nemhogy gimnáziumot, vagy egyetemet is járhatna, mert kenyérkeresetre van utalva, mihelyt csak talál a munkaerejére bérbeevőt.

Ezen a példán megbámulhatjuk a fennálló rend célszerűségét; a költséges oktatási intézményeket fenntartja az állam, azaz az adófizetők, tehát a munkások és proletárok ép úgy, mint a milliomosok, de hasznát csak azok látják, akiknek legalább van annyijuk, hogy megélhetnek 18—23 éves korukig kenyérkereset nélküli proletár, aki a saját fiának nem adhat magasabb műveltséget, mert szegény, a gazdag fiát kénytelen utolsó filléreire taníttatni, hisz fizeti az, adót, melyből a közép- és magaskolákat fenntartják. Az angolok és amerikaiak még logikusak bizonyos határig. Felsőbb iskoláik, ha már nem hozzáférhetők az összeség számára, nincsenek is legalább az összeség terhére, hanem vagy magánvállalatok, vagy alapítványokból élnek. Az európai kontinens államiban azonban, híven ahhoz a rendszerhez, mely a népet egy csekély kisebbség javára zsákmányolja ki, a felsőbb oktatást is az államkincstárból, tehát az összes polgárság adójából tartják fenn, bár jótéteményei csak a kiváltságosak csekély részének, az összes lakosság nem is egy százalékának állanak rendelkezésére.

És kik azok a kiváltságosak, akiknek az állam az összeség adójából tart gimnáziumokat, reáliskolákat s egyetemi fakultásokat sok millió költséggel? Talán a nemzedék legtehetségesebbjei? Van gondja az államnak arra, hogy iskoláinak tantermeibe csak olyanokat bocsássonak be, akiken a drágán fizetett tanárok oktatása nem is fog kárba veszni? Keres valami biztosítékot, hogy ne foglalják el tökféjük a helyet az iskolapadokban, melyek csak a tehetségesek számára valók? Nem. Az állam, melynek nincs

felső oktatása az összeség számára, hanem csak kevesek részére, nem szellemi képességeikre, hanem vagyoni viszonyaikra való tekintettel válogatja meg a tanulókat felsőbb kiképzésre. A legtehetségtelegebb fajankó terpeszkedhetik a gimnáziumukban és egyetemeken s a neki is tálalt szellemi táplálékot lefoglalhatja minden haszon nélkül a köz számára, csak legyen elég jómódú ahhoz, hogy a tanulás költségeit viselje. Ki van ellenben a felsőbb oktatásból zárva a legtehetségesebb ifjú is, ha nincs hozzá módja, nagy kárára a köznek, mely így talán egy Gothét, Kantot, Gausst veszít el.

Így kapcsolódnak a társadalmi és gazdasági viszonyok egymásba végenincs körré, melyből nincs kivezető ut: a munkás le van nézve, mert műveletlen, de nem művelheti magát, mert a műveltség pénzbe kerül, ami neki nincs. A gazdagok nemcsak az anyagi, hanem a szellemi élvezeteket is maguknak foglalják le, kizárva belőlük a szegényt; a civilizáció legfenségeesebb javai: szellemi kultúra, költészet, művészet valójában csak az ő számukra vannak s a műveltség is az ő legelőkelőbb és legnyomasztóbb kiváltságaik közé tartozik. Ha az alsóbb osztályok fia nélkülözések vagy megalázkodások, koldulás vagy emberfeletti erőfeszítés árán mégis megszerzi a felsőbb iskolai műveltséget, egyetemen oklevelet nyer, vissza nem térne atyái munkájához, nem az a törekvése, hogy azt az előítéletet, mely a kézi munka embereit a legalsóbb rangra szorítja a társadalomban, megtörje azzal, hogy példát mutat, miként állhat a kézműves is ugyanolyan fokán a szellemi műveltségnek, mint a tintanyaló hivatalnok, vagy a szobájában kuksoló

tanár. Nem, hanem siet még erősíteni ezt az előítéletet azzal, hogy ő is lenézi a kézi munkást, a kiváltságosok sorában követel magának helyet s a dolgozó néptől akarja eltartatni magát, mint a felsőbb osztályok többi tagjai.

Vannak mesterségek, melyekkel némi ügyességgel fáradság nélkül lehet évenként 4—5000 koronát keresni, másfelől az állami, községi, vasúti szolgálatban, a kereskedelem körében az összes állások kilencztedrésze hasonlíthatatlanul nagyobb egyéni függőség mellett nem hoz többet 3000 korona évi fizetésnél. A tanult ember mégis habozás nélkül választja a 3000 koronát hivatali rabsággal, mint a 4000 koronát szabadsággal, mert mint hivatalnok, a társadalmi kiváltságosok közé, a műveltség filisztereinek zárt körébe tartozik, ellenben mint munkás, a társadalmilag tekintetbe jövő kasztokon kívül marad s barbárnak tekintik, mint aki nem ugyanabban a szellemi légkörben lélegzik, mint a művelt ember.

Másként lesz mindjárt, mihelyt a tanult ember odaáll egyszer a gyalupad mellé s ha majd látunk embert bőrköténnyel előtte és Horatius-szal a kezében s ha a kovácsá vagy suszterré lett egyetemi ember munkája végeztével ép úgy társalog esztétikáról valami teaestélyen, mint az osztálytanácsos, vagy segédfogalmazó. Mert a becsületes munkának egyenlő a rangja, akár télikabátok készítésére, akár vasút építésére szolgál és munka után a mérnöknek, — egyenlő szellemi műveltség mellett — a szabó felett egyáltalán nincs semmiféle előjoga.

A tanult ember azonban egy lépést sem tesz ilyen józan viszonyok megteremtésére; átengedi a

munkazubbonyt a munkásnak s maga inkább koptal a kopott kabátjában, mintsem hogy jóllakjon munkászubbonyban.

Ebből származik aztán egyik legfenyegetőbb társadalmi kérdés: az összes szabad foglalkozások túlszűfoaltsága, A tanult ember nagyon is jónak tartja magát — s az uralkodó nézetek szerint kell is túljónak tartania magát ahhoz, hogy leereszkedjék a társadalom legalsóbb rétegébe, a kézművesek közé; ehelyett azt várja a társadalomtól, hogy tartsa el őt úri módon, A társadalomnak azonban csak korlátolt mértékben van szüksége arra a fajta munkára, amelyet manapság a tanult ember tud s ezért a régibb kulturállamokban a tanult embereknek fele arra volt kárhoytatva, hogy egész életén át higgyen és reméljen, de semmit el ne érjen, hogy a betevő falatjáért küzdjön és amelletl éhen haljon, hogy a lakmározó felső tízezer terített asztala előtt álljon s jóllakás helyett a nadrágszíjját csatolja szűkebbre.

Az afféle emberbarátok, akik a háborút és a pestist áldásnak tekintik, mert helyet csinálnak s az életben maradottnak jobb létfeltételeket biztosítanak, már a művelődést is csapásnak mondták s a közép és főiskolák szaporítását a nép boldogulása ellen intézett merényletnek minősítették, mert így csak még több lemaradt, elégedetlen, leendő barrikádharcos és anarchista nevelődik. S a dolgok mai állásában van is valami igazuk, amíg a tanult ember magát a kézi munkával lealacsonyítva érzi, mert a munkás megvetett; amíg diplomáját utalványnak tekinti a társadalom általi ellátásra; míg azt hiszi, hogy műveltsége folytán ő is jogosítva van a gazdagok élősdiéletét

folytatni, addig őt az a műveltség tíz közül öt esetben sokkal boldogtalanabbá teszi, mint lett volna nélküle munkás, vagy napszámossorsban.

Ezen csak úgy lehet segíteni, hogy visszaadjuk természetes szerepét a műveltségnek. A műveltség, ingyen öncél. El kell jutnunk arra a felfogásra, hogy magában is elegendő bére annak az erőfeszítésnek, amellyel megszerezzük és nincs jogunk ezért még más jutalmat is várni, ellenben a produktív munkától a műveltség senkit fel nem ment. *A* művelt emberben én-jének gazdagabb és teljesebb tudata él, a világ és az élet jelenségeit ő mélyebben bírja felfogni, előtte tárva vannak művészeti szépségek és szellemi élvezetek s léte így hasonlíthatatlanul tágabb és intenzívebb, mint a tudatlané. *A* belső életnek e megbecsülhetetlen gazdagításán kívül hálátlanság még kenyeret is kívánni a műveltségtől, melyet a kéznek kell megkeresni.

Ha azonban nem szabad a maga részéről a művelt embernek megvetni a termelő munkát, más oldalról kötelessége a társadalomnak hozzáférhetővé tenni a műveltséget mindenkinek, aki csak művelődésre képes, abban a mértékben, amint tehetségei engedik. A kötelező népoktatás csak gyöngye kezdeményezés ebben az irányban. Hogy akarnak kényszeríteni szegény szülőket arra, hogy gyermekeiket tíz-tizenkét éves korukig iskolába járassák, ha enni-valót és ruhát se tudnak nekik adni és munkába kénytelenek őket küldeni, hogy eltartásukhoz maguk is hozzájáruljanak? És jogos, észszerű az, hogy az állam azt mondja: „Írni, olvasni meg kell tanulnod, tovább aztán nem mehatsz!” Mért áll meg az iskola-

kötelezettség a népiskolánál? Miért nem terjed ki a felsőbb oktatásra is? Vagy veszedelmes hiba a tudatlanság nemcsak az egyesre, hanem a közre nézve is, vagy nem az. Ha nem az, minek akkor a gyermekeket az elemi oktatásra is szorítani? Ha pedig az, miért ne orvosoljuk kiterjedtebb műveltséggel lehetőleg teljesen? Nem ép olyan értékes a természet törvényeinek ismerete, mint az egyszeregyé? Nem kell-e a jövőendő választónak, aki hazája sorsára is befoly, semmi jártasság a történelemben, a politikában, a nemzetgazdaságban? Veheti-e az olvasás elsajátított mesterségének is teljes hasznát, ha nem tanítják meg az irodalom költői és prózai remekműveinek megértésére? Ehhez kellene legalább is középoktatás. Miért nem terjesztik ki az iskolakötelezettséget a középiskolára is? Ennek anyagi akadály az oka. Az a szegény ember, aki nehezen bírja gyermekét eltartani csak addig is, míg a népiskolából kikerül, teljességgel nem bírja taníttatni még idősebb tizennyolc-húsz éves koráig. Kénytelen a gyermeke munkaerejét kihasználni, amilyen korán csak lehet. Hogy a középoktatás ép oly általánossá váljék, mint a népoktatás, evégből vagy a tanuló ifjúság munkáját kellene szervezni úgy, mint az Egyesült Államok némely intézetében teszik, ahol a növendékek a tanulás mellett földműveléssel és kézműiparral is elég sikeresen foglalkoznak, hogy keresetükből — emberbaráti alapítványokkal is támogatva — eltarthassák magukat; vagy ami sokkal észszerűbb és jobb volna, a köznek kellene a tanuló ifjúságnak nemcsak neveltetéséről, hanem teljes eltartásáról is gondoskodni.

„Ez tiszta kommunizmus volna!” kiáltják bizonyára megrökönyödve annak a szervezett egoizmusnak a hívei, melyet a fennálló gazdasági rendnek nevezünk. Megtehetném a kedvükért, hogy kikerüljem ezt a gyűlöletes szót s azt mondjam: nem, nem kommunizmus volna, hanem szolidaritás., De nem akarok a szavakkal játékot űzni. Legyen igenis: ez egy kis kommunizmus volna! De nem vagyunk-e úgyis nyakig benne a kommunizmusban? Az nem kommunizmus, ha az állam a gyermekeinknek hattól tizenkét éves korukig ingyenes elemi oktatásról gondoskodik? Az így nyújtott szellemi táplálék nem táplálék? Nem kerül ez is pénzbe? Es a hadsereg? Nem a tiszta kommunizmuson alapul-e ez is? Nem látja-e el a köz 20-tól 23 éves koráig az egész ifjú nemzedéket, még pedig teljesen, nemcsak szellemi, hanem testi táplálékkal, ruhával, lakással is? Miért volna nehezebb, vagy oktalanabb egy millió gyereket az egész iskola-idő alatt fel az egyetemig tartani közköltsegen, mint félmillió ifjat a katonai szolgálat alatt. A költség? Nem lenne több, mint ma a hadseregé. S a nemzet biztonságára és virágzására nem fontosabb a hadsereg kiképzése, mint az egész jövő nemzedék magasabb iskoláztatása. S egyébiránt miért ne lehetne mind a két célt összekötni? Miért ne ruházhatnák és táplálhatnák államköltsegen az egész ifjúságot 17—18 éves koráig, mint most a hadsereget s részesítenék az elemi és középoktatás mellett egyszersmind katonai kiképzésben is? A nemzeti munkától az értékesebb 20—23 éves munkáskarok helyett a kevesebbet érő gyermekmunkát vonnák el s a nyereségből, mely ebből a közre származnék, kitelnék az a különb-

ség, amennyivel az ily diákhadsereg többe kerülne, mint ma a teljesen kifejlett s három évi tétlenségre kárhoztatott munkaerő hadserege.

Hogy ez a rendszer tökéletes legyen, kellene hozzá még egy intézkedés. A magasabb és legmagasabb műveltség befogadására nem minden elme alkalmas. Ha már az állam eltartja az egész tanuló ifjúságot s hozzáférhetővé teszi a műveltséget a legszegényebb gyermekének is, arról is kell gondoskodnia, hogy jótéteménye csak olyanoknak jusson, akik megérdemlik s akiknek hasznukra is lesz. Minden iskolai év végén egy-egy fokkal mindig szigorúbb vizsga volna tartandó s csak aki győztesen állja meg, annak volna joga magasabb osztályba menni. F\ tehetségtelen, így csak az elemi ismeretek könnyebb, de neki épen megfelelő terhével, a közepes tehetségű részleges, vagy teljes középiskolai ismeretekkel hagyná ott az iskolát és csak a tehetségesek jutnának a felső iskolákba, a tudomány, technikai vagy művészeti iskolák fakultásaira.

Csak így érhető el, hogy a magasabb műveltség az egész nép közkincsévé váljék s ne csupán a gazdagok kiváltsága legyen; a munkás zubbonya így nem jelenti majd a durvaságot s a tanult ember nem szégyenli majd termelő munkával keresni meg a kenyerét; a szabad pályáknak nagyigényű és tehetségtelen közepszerűségekkel való túltömöttsége megszűnik; az igazi talentum, melynek vagy egy tucat vizsgán kellett egyre nehezebb próbákkal tehetségeit bebizonyítani, diplomájában teljes biztosítékot nyer az utolsó vizsgája után tisztességes megélhetésre, a lemaradottak eltűnnek, a kopott kabát nyomorúsága

megszűnik s a társadalomnak egyik legégetőbb sebe gyógyul.

A *gazdag* henyélő kisebbség mellett, mely a dolgozók munkájából él és ama haszontalanok csoportja mellett, akik valamikép megszerzett diplomájukból arra támasztanak igényt, hogy szintén úgy élőskdjenek, mint a milliomosok, láttuk gazdasági állapotaink vázolósa közben még a nincstelen, a kenyeret adó rögtől elszakadt ipari munkást.

Dicsőített civilizációnk közepette micsoda szánalomra méltó alak a proletár, minő borzasztó kritikája kultúránknak! Gyakran idézik La Bruyère azon sorait, melyekben az ő korabeli francia jobbágyparasztot rajzolja: „sötét tekintetű, félénk állatfajta, így írja; elcsigázott, barlangokban lakó, négykézláb legelésző, rongyokkal takarva, ijedten menekül az ember közeledtére s emberi vonásokkal van mégis felruházva és ember mégis”. Ez a rajz egészen ráillik korunk napszámósaíra. Silányul táplálkozva, burgonyára és kolbászba töltött hulladékúsrá utalva, pálinkával megmérgezve, mert ettől várja az erő és jóllakottság hazug érzését, rosszul ruházva olyan különleges öltözetbe, melyről már messzire lerí a szegény, a kitagadott, se ideje, se pénze nem lévén, testi tisztátalanságra kárhoztatva huzza meg magát a nagyvárosok leg-sötétebb, legpiszkosabb odúiban. Nemcsak ahhoz a jobb táplálékhoz nem jut, amit a föld terem, de még a napfény és levegő is, melyről azt gondolná az ember, hogy minden élőlénynek jut belőle korlátlan mennyiségben, neki csak szűkőn van kimérve, vagy teljesen el van előle zárva. Elégtelen táplálkozása és mértéken túl menő erő kifejtése annyira

kimerítik, hogy gyermekei angolkórosak lesznek, maga pedig kora halálra van ítélve, melyet még elég gyakran hosszas sínlődés előz meg. Egészségtelen lakása menthetetlenül a skrofula és tuberkulózis zsákmányává teszi ivadékaival együtt. Ő az őrsegen álló katonára, akit mindenféle járvány legelőször pusztít. Rosszabb a sorsa, mint az ókor rabszolgájának, mert bár ép oly elnyomott s urától és felügyelőjétől ép oly függő, mint ez, mégse számíthat szabadsága fejében még arra az állandó ellátásra, istállóra és abrakra sem, ami a házi állatnak jár, sőt hátránya antik bajtársa mellett még emberi méltóságának és természetes jogainak mardosó tudata is. De rosszabb dolga van, mint annak a vadembernek, aki Amerika őserdeiben, vagy Ausztrália mezőségein él kóborolva, mert bár egészen önerejére van utalva, ép úgy mint ez, bár ép úgy napról-napra él s nem ritka vendége, ha néhány óráig nem jutott keresethez, az éhség, ő meg van fosztva attól a magasfokú élvezettől, melyet testi és szellemi erőink teljes kiélése a természeti akadályokkal folytatott küzdelemben embernek, állatnak egyaránt szerez s úgyis annyira elégtelen keresetének még tekintélyes részét oda kell adnia a köz számára is, mely neki láncot és ütlegetek ad érte cserébe. A civilizáció, mely szabadságot és jólétet ígért, csak neki nem válthatta be a szavát. Legbecsesebb javai közül ő ki van zárva. A modern egészségtudomány, mely a jómódúnak otthonát olyan lakályossá teszi, az ő odújába nem hatolt; vasúton a negyedik osztályon kényelmetlenebbül utazik, mint azelőtt gyalog vagy szekéren, melyet gebéje húzott; a kutatások vívmányai nem jutnak el az ő értelméig; a legszebb

művészetek alkotásai, saját nyelvének költészeti remekei neki nem szereznek élvezetet, mert nincs nevelve megértésükre; még a gép is, melynek áldásává kellene lennie, inkább súlyosbította, mint könnyítette rabszolgaságát. Bizonyára nagy lépés az emberiség boldogítása felé, hogy mindenféle baromi munkák végzésére ma már a természet erőit tudjuk befogni, mert az emberben nem az izomzat a lényeges és magasabb rendű, hanem az agyvelő; erőre különb nála az ökör és az öszvér s ha csupán erős munkát kívannak tőle, lealacsonyítják a teherhordó állat színvonalára. De eddig a gép nem üdvöztetője, nem megváltója és megszabadítója lett a munkásnak, hanem ellenkezőleg őt tette a maga szolgájává, mert ki lévén zárva a föld birtokából s ezért nem állván módjában, hogy maga egyenesen a természettől csikarja ki azokat a terményeket, amelyekre szüksége van, így az iparban ma is csakúgy, mint azelőtt, izomerejének pusztáértékesítésére van utalva s kénytelen-kelletlen a gépnek gyengébb, tökéletlenebb, alázasos vetélytársává lett. Az emberi nem szolidaritását ő csak annyiban érzi, hogy sok kötelességet ruház rá anélkül, hogy valami jogot is adna neki. Ha munkaerejét nem értékesítheti, vagy ha betegség, öregség nem engedi dolgozni, gondoskodik ugyan róla a társadalom: ad neki alamizsnát, ha koldul, ágyat a kórházban, ha láza van, bedugja — néha — szegényháza, ha már az öregségtől tovább menni nem bír, de micsoda barátságatlan, mogorva arccal teljesíti ezt a kötelességi Hívatlan kosztosának több megaláztatást nyújt, mint falatot s míg egyfelől nagy duzzogva csillapítja éhségét s betakarja mezítelenségét, másfelől a leg-

nagyobb szégyennek hirdeti, hogy elfogadja e jótéteményeket az ő kezéből s legmélyebb megvetését érzeti a szerencsétlennel, aki szelídségére tart számot.

A munkanélküliség, betegség, öregség napjairól gondoskodni magának a proletárnak lehetetlen. Miből tehetne félre, mikor a legszükségesebbet sem tudja megkeresni? Hogy munkájáért olyan napi bért követeljen, amely többet is megengedne neki, mint legsürgősebb szükségleteinek kielégítését, erre nem is gondolhat, mert a nincsetlenek száma igen nagy s a tömegek nincsetlensége még egyre terjedőben van s okvetetlenül akadnak versenytársak, akik beérik olyan bérrrel, mely ép a gyors éhenhalástól óvja meg őket.

A maga erejéből ezen a helyzeten a proletár változtatni nem bír. Hiába, ha még olyan szorgalmas is; erejének a legnagyobb megfeszítésével sem viheti többre legegységesebb szükségleteinek szoros kielégítésénél, nem is tekintve azt, hogy a legalacsonyabb napszám is a munkás munkabírásának legnagyobb kihasználása árán van kialakulva. Ellenkezően minél többet dolgozik a proletár, csak annál inkább súlyosbítja helyzetét. Ez érthetetlennek látszik s mégis teljesen igaz. Ha többet termel, olcsóbb lesz az iparcikk, de az ő bére ugyanaz marad, ha ugyan még ' kevesebb nem lesz. Megfeszített szorgalmával így egyenesen rontja a piacát s csak elértékteleníti munkarejét.

Nem állana be ez a jelenség, ha a nagyipar termelését a kereslet szabná meg. Túltermelés így sohase állana be, az iparcikkek árát nem nyomná le a nagyobb mennyiség s így a munkás több munkáért

több bért is kaphatna. A kapitalizmus azonban meghamisítja a gazdasági erőknek eme természetes játékát, A vállalkozó gyárat alapít s cikkeket állít elő nem abból a meggyőződésből, mintha kielégítetlen szükség volna rájuk, hanem csak mert tőkéje van, azt kamatoztatni szeretné s ismer egy embert, aki a gyárával vagyont szerzett. Egyéni szeszély és tudatlanság lép így a közgazdasági törvények helyébe s a javaknak egész feleslege árasztja el a piacot, mert egyetlen tőkés a milliókra vadászva hamis ösvényre tévedt. A tévedés persze megboszulja magát; a vállalkozó annyira lenyomja az árakat, hogy végül a gyártás nem fizeti ki magát s jön a bukás; vele buknak azon cikkeknél a többi gyártói is s az egész termelési ágban országos, vagy világraszóló válság tör ki. A voltaképeni áldozat azonban megint csak a proletár, aki addig is, míg a vállalkozó tőkéje kimerült úgy, hogy tovább nem mehet, egyre csekélyebb bérért volt kénytelen dolgozni, a kereslet és kínálat közt folyó egyenlőtlen küzdelem végén pedig, mely az utóbbi legyőzetésével végződik, ő marad hosszabb-rövidebb időre teljesen kenyér nélkül. Ez a proletárnak és a vállalkozónak szerepe a nagyiparban: az előbbi lehetővé teszi az utóbbinak hatalmas tőkék összehalmozását; a tőke keres el helyezést s új gyárok alapításában véli feltalálni; így túltermelés s ádáz verseny áll elő a maga következményeivel: az árak lenyomásával és bérleszállítással s végre jön a válság, mely kenyerétől fosztja meg a munkást. Így gazdagítja az ipari rabszolga urát s ezért a kenyerét előbb csak kisebbre mérik, utóbb egészen elveszik. Lehet-e a fennálló gazdasági rend igazságos voltának ennél szebb bizonyága?

III.

Az első kérdés, mely e kép szemléletére felötlik, ez: kell a gazdasági rendnek olyannak lennie, aminő? Valamely változhatatlan természeti törvény, vagy az emberi ostobaság és korlátoltság következménye van itt előttünk? Miért dőzsöl a kisebbség azon javaknak élvezetében, melyeknek termelésében részt nem vesz? Miért van egy milliókat számláló osztály éhezésre és nélkülözésre ítélve? Itt bukkanunk a probléma legfontosabb pontjára, mely megoldásra vár. Azt kell tudnunk, arról van szó, vajjon azért éheznek-e a szegények, mert a föld nem terem az ő részükre is elegendő táplálékot, vagy azért éheznek, mert ha terem is, nekik nem jut.

Nos, az utóbbi föltevést mindjárt kizárhatjuk. Ha volna táplálék mindenki számára elegendő bőségben és jó minőségben, ez esetben a szegényekre eső résznek, melyet meg nem kapnak, felhasználatlanul kellene valahol meglennie. A tapasztalás mutatja, hogy nincs. Minden év fölemészti egész szemtermését és mindenféle egyéb termesztett táplálékát; mire az új aratást behordják, a tavalyi már csaknem mindig teljesen elfogyott anélkül, hogy az egész emberiség mindennap jóllakott volna a lefolyt évben; még sohse hallottuk, hogy gabonát azért hagytak volna pusztulni, mert nem tudták hasznát venni és hús se romlott még el soha azért, mert nem akadt rá vevő. Igaz, hogy a gazdagok többet tékoznak el a javakból, mint amennyire szükségük van s amennyi esnék rájuk, ha csupán szervezetük igényei volnának mértékadók; de e javak között is legkevesebb az élelmiszer, a leg-

lényegesebb. A milliomos tékozol szeszélyeinek, kevélységének, hiúságának kielégítésére emberi munkát, eldob ruhát, mely még épen nincs elhasználva; épített házakat felesleges sok szobával s tele tömi felesleges holmival; elvon embereket a hasznos termelő munkától s alkalmazza bűnbeejtő semmittevésre mint lakájokat, társalkodónőket, vagy értéktelen tevékenységre mint kocsisokat, inasokat és így tovább. Éielmiszert ellenben, még a legpazarlóbb háztartást föltételezve is, legfeljebb négyszerannyit fogyaszt el, mint amennyi természetes szükségletének kielégítésére kellene. Tegyük fel, hogy egy millió ilyen pazarló él a művelt világon; családtagjaikkal együtt tennének öt milliót; ez az öt millió tehát húsz milliónak való éielmiszert fogyasztana, tehát a saját megillető részükön felül még más tizenöt millió ember részét. Ez csupán azt magyarázná meg, hogy 15 millió ember épen semmit, vagy 30 millió félannyit kap, mint amennyire okvetetlen szüksége van. De a szükségét szenvedők és nélkülözők számát Európában magában is kétenyire, 60 millióra lehet becsülni. Nem marad tehát, csak az a másik föltevés, hogy a föld nem terem elegendő táplálékot mindnyájunknak s hogy ennél fogva az emberiség egy része irgalom nélkül inségre van kárhozthatva.

Vájjon természetes viszonyok következménye ez? Azért nem terem több táplálékot a föld, mert nem bír? Nem, hanem azért, mert nem kíván az ember többet tőle. Mikor a kapitalista morál rábukkant annak az aránytalanságnak problémájára, mely az éhező szájak s a jöltartásukra való táplálék között fennáll, nem soká törte a fejét a megoldásán, hanem csak-

hamar előállt a becsületes Malthus, aki jóképpel így beszélt: „Nem bírja már a föld az emberek sokaságát eltartani? Nos hát egyszerűen legyen ez a sokaság kevesebb.” S prédikálta a nemi megtartóztatást, de csak a szegényeknek. Egy fáradtsággal már azt is ajánlhatta volna, hogy aki nem születik elegendő tőkével, ki kell herélni s a hangya — és méhtársadalom ideális mintájára kell reformálni az emberiséget is, hogy a szaporítás csak néhány egyén kiváltsága legyen, a nagy tömeg pedig nemnélküli legyen, csupán azzal a joggal, hogy a teljesen kifejlett példányok számára dolgozzék. Ilyen társadalmi rendben csakugyan semmi se hiányoznék a milliomosok boldogságához.

Megfordítani a tételt, ezt mondván: „Nem elég már a táplálék mennyisége az embereknek? Nos hát termeljünk többet!” — ez a jámbor Malthusnak és majmolóinak nem jutott eszébe. Pedig azt hihetné az ember, hogy a gazdasági nyomornak ez az orvossága eléggé közeleső. Vagy volna ember, józan eszének teljes birtokában, aki azt merné állítani, hogy lehetetlen a föld élelemtermését szaporítani? Az ilyen tudósra mindjárt rávilágíthatunk néhány számadattal. 9,710.340 négyszögkilométer területen eltart Európa 316 millió lakost; azaz eltart nagyon tökéletlenül, mert nagy tömegekben szállít gabonát és húst Indiából, Fokföldről, Algírból, Észak- és Délamerikából és az ausztráliai gyarmatokból, anélkül, hogy a saját élelmi cikkeiből egyebet mint legfeljebb bort küldene máshova s még így is, az összes többi világrészekből vett élelemkölcson dacára, lakosságának nagy részét koplalni hagyja. Egészben véve tehát úgy lát-

szik, képtelen Európa egy négyszögkilométeren 32 embert elegendően táplálni.

Belgiumnak azonban 5,536.000 lakosa van 29,455 kilométer földön; egy négyszögkilométer tehát itt 200 ember eltartására elegendő tökéletesen, több mint hatszorannyinak tehát, amennyit középszámban egész Európára nézve találunk. Volna egész Európa földje megművelve úgy mint Belgiumé, el tudna tartani 316 millió éhező lakosa helyett 1950 milliót, jóval többet, mint a mai összes emberiség; vagy ha csak a mai 316 milliót táplálná, ezekre hatszorannyi élelem jutna mindegyikre, mint amennyit a legbővebb számítás szerint is el tudnának fogyasztani. De még itt tehetnek egy ellenvetést: Belgium nem maga fedezi mind a maga szükségletét, hanem máshonnan is szállít élelmi cikkeket. Jó. Tegyük fel, hogy Belgium élelemszükségletének teljes negyedrészt külföldön vásárolja. Még ekkor is 150 embert tart el egy négyszögkilométeren, ami egész Európára átszámítva 1458 milliót adna, még mindig többet, mint az egész emberiség. De vegyünk más példát. Kína (a tartományai nélkül) 4,024.890 négyszögkilométeren terül el s 405 millió ember lakik benne. Egy négyszögkilométer tehát több mint 100 embert táplál és pedig teljes mértékben, mert Kína nemhogy máshonnan hozna élelmi cikkeket, még elad rizst, konzervet, teát stb. nagy mennyiségben. És minden utazó tanúsága szerint nincs is ott inség és nyomor, csak a rossz termésű években, mit a fejletlen közlekedési viszonyok magyaráznak meg, nem kell az egész birodalom élelemhiányának felróni. Ha tehát Európa csak úgy volna is megművelve mint Kína, még így is vagy 1000 millió

embert el tudna tartani a mostani 316 helyett, akik oly rosszul érzik itt magukat, hogy évről-évre száz-egyszáz ezer vándorol ki közülök más világrészekbe.

Miért nem kérünk többet a földtől, ha a tapasztalás azt bizonyítja, hogy tudna többet is adni? Miért nem iparkodik az ember annyi táplálékot termelni, hogy valamennyien bőségben úszhatnánk? Egyetlen egy okból; azért, mert a kapitalizmus egyoldalúan, helytelen irányba terelte kultúránkat. Minden civilizáció az iparra és kereskedelemre veti a súlyt s eltéríti az embert az élelemtermeléstől. Azt a fiziokratizmust, mely azt tanítja, hogy az országnak egyetlen valódi gazdagsága földjének termése, egy évszázad óta mint valami naiv tudományt, kineveti a hivatalos nemzetgazdaságtan, mely az önző kapitalista gazdasági rend udvari bolondjává alacsonyodott le.

Mint ahogy a föld gyermeke egyenkint elhagyja a göröngyöt, a falusi természet szabadságát, a napfény és levegő bőségét, azért, hogy mintegy öngyilkos szándékkal rohanjon a gyárak, a nagyvárosi munkásnegyedek halálos börtönébe, ép így szakad el mindinkább a kulturemberiség a maga összeségében is a tápláló rögtől s tódul a nagyipar piszkába, melyben megfullad és éhen hal. Az emberiségnek minden lángelméje, egész feltaláló ereje, egész gondolkodása és bűvárokodása, kitartása a nyomozásban és kísérletekben az iparra irányul. Az eredményt látjuk is: egyre bámulatosabb gépek, egyre tökéletesebb munkamódszerek, egyre nagyobb ipari termelés. Élelmi cikkek termelésével azonban száz feltaláló lángelme közül nem foglalkozik talán egy sem. Csak félannyi kutatást és találékonytságot szentelnének ennek a terme-

lésnek, mint az iparnak, ínség a földön egyenesen elgondolhatatlan volna.

De az emberi tevékenységnek ép ez a legfontosabb ága el van hanyagolva olyan mértékben, hogy kezünket kell összecsapni rajta. Magas fokban civilizáltak vagyunk az iparban, de a legsötétebb barbárok a földművelés terén. Joggal vagyunk büszkék arra, hogy a gyártásban még a látszólag teljesen értéktelen hulladékot is csodálatra ragadó éleslátással tudjuk kihasználni és értékesíteni; de emellett az emberi táplálkozás összes hulladékának legalább a felét, a városi szennyecsatornák tartalmát a folyókba eresztjük, melyeket még hozzá meg is mérgezünk és a tengerbe, mely az ezredrészét sem adja vissza hal és csiga alakjában annak, amit tőlünk kap. E sok millió tonnára rugó legértékesebb hulladéknak ilyen elfecsérlése szinte égbekiáltó, de egyben komikus is, ha azzal a kicsinyes gondossággal hasonlítjuk össze, amellyel vegyi gyárakban vigyáznak minden csepp kénsavra, vagy azzal a részvétreméltó sietséggel, mellyel a feltaláló siet patentet venni, ha sikerült neki új eljárást kieszelni valami gyári hulladék értékesítésére.

Dicsekszünk vele, hogy leigáztuk a természet erőit s nyugodtan hagyunk ott sok millió négyszögkilométernyi sivatagot, ámbár elméletben tudjuk, hogy jóformán nincs föld, melynek okvetetlen sivatagnak kellene maradnia és hogy minden talpalattnyi földet, még ha vasszögekből és törött kavicsból, volna is a talaja, termékennyé lehet tenni meleggel és vízzel, melynek előteremtése csak a sarkokon múlja — talán — felül az ember erejét. Büszkeséggel mutatunk köszén és rézbányáinkra, melyek több ezer láb mélyre

vannak a földbe és a tenger alá vájva s nem kegyeljük magunkat kopár hegyoldalak láttára, melyekből az ember, ugyanaz az ember, aki ama bányákba befúrta magát, állítólag semmi hasznot nem tud húzni, urai vagyunk az ég villámának, de a tengernek, mely pedig egész földgolyónk háromnegyed részét borítja, kimeríthetetlen élelmiszer-kincseiből alig tudunk egyarányt felhasználni. Szabad-e abban a korban, mely csodálatos munkagépeinket és precíziós eszközeinket játszva állítja elő, mocsaraknak, halban szegény folyóknak, marhalegelőknek és ugarföldeknek lenni? Hogy lehet Gauss után még egy nemzedék olyan gyöngye a számvetésben, hogy ki nem számítja az ujján, mennyivel drágább az emberek fehérjeszükségletét marhával fedezni, mely a mi termékeny földünket foglalja le, mennyivel drágább, mint hallal, melyet készen ad a különben semmi másra nem használható tenger, vagy szárnyassal, melynek nem kellene drága rétek, mert hulladékainkból is bőven megél.

De nem akarok a részletekbe beleveszni. Azt hiszem, eléggé be van bizonyítva az a tény, hogy a föld megmunkálása mostoha gyermeke a kultúrának. Alig tesz egy lépést előre addig, míg az ipar százat. Minden, amit évszázadok óta az emberiség bővebb táplálására kitalált, a burgonya behozatala volt Európába: ez teszi lehetővé a proletárnak elhittetni magával, hogy jól van lakva, míg teste a valóságban lassan pusztul éhen tápanyag hiánya következtében, a tőkésnek pedig azt teszi lehetővé, hogy ipari rabszolgájának a munkabérét a legcsekélyebb összegre nyomja le.

Gyümölcsösök, veteményes kertek, gombás pincék mutatják, mennyi ételmeget bír teremni egy kis darab föld is: a tapasztalás mutatja, hogy az ember munkáját egyáltalán semmi nem jutalmazza gazdagabban, mint a földművelés. S ha a sommás eke helyett ásóval-kapával művelik, talán egy zsebkendő nagyságú darab föld is elegendő lesz egy ember táplálására. Es mi mégis hiányt szenvedünk élelemben, az ételmi cikkek egyre drágábbak s az ipari munkásnak egyre többet kell robotolnia, hogy jóllakhassék.

A természet ujjal mutat rá, hogy az ember nem élhet termőföld nélkül, hogy a földre ép oly szüksége van, mint hálnak a vízre. Az ember láthatja, hogy tönkre megy, ha elszakad a rögtől, hogy csak a paraszt az, aki folyton szaporodik, aki erős, egészséges marad. A város a csontjaiból a velőt is kiszárítja a lakosainak, betegekkel és terméketlenekké teszi s két vagy három nemzedék után menthetetlenül kipusztítja őket, úgy hogy száz év alatt a városok mind temetőkké válnának egyetlen élő emberi lény nélkül, ha nem pótolná a halottakat a bevándorlás a mezőkről. Mégis azt műveli az ember, hogy ott hagyja a szántóföldet és vándorol be a városba, elszakad az élettől s rohan a halál karjaiba.

Most jön aztán megint a nemzetgazdaságtan professzora és tanítja rendületlen arccal, hogy valamely ország nagyipari fejlődésének mértéke egyszersmind civilizációjának is mértéke s a virágzó ipar csak áldása a nemzetnek, mert a javakat olcsóbbakká s a legszegényebbek számára is elérhetőkké teszi. Ez egyik legelterjedtebb és leggyakrabban ismételt kapitalista hazugság. Pokolba az iparcikkek olcsóságával!

Senkinek se jó az, vagy csak a vállalkozónak és közvetítő kereskedőnek.

Láttuk már, hogy érik el az olcsóságot: kapitalista versennyel, melynek a munkás adja meg az árát s az emberi munkaerőnek lelkiismeretlen, gonosztévő kihasználásával. Tíz-tizenkét, talán tizennégy óráig kel! a munkásnak gépéhez láncolva lennie, hogy a gyapjúkelme olyan olcsó legyen, amilyen. Már arra sem ér rá, hogy éljen. A gyár puszta falai között egész életét örökké ugyanazon automata mozgások sorozatával tölti el. Ő az egyedüli élőlény a mindenségben, aki életének olyan nagy részén át kénytelen természetellenes munkát végezni azért, hogy szervezetét fentartsa. Ilyen emberi munka árán olcsóbb lesz természetesen az árucikk. De egyúttal rosszabb is.

Egész ipari fejlődésünk arra irányul, hogy silányabbal pótolja a jobb nyersanyagot s hogy mentül kevesebb legyen ebből a kész áruban. Miért? Mert a nyers anyagot, legalább a szerves eredetűt, tehát az állat és növényországból származót, csak teljesen megfelelő értékű emberi munka árán lehet előállítani, ami költségesebb. A föld nem hagyja magát megcsalni; pamutot és lencsöszt, fát és enyvét csak akkor ad, ha a kellő munkát és trágyát hiány nélkül megkapja; még a tehenet, a juhot se lehet rászedni: gyapjat és bőrt, szarut és húst csak a kapott táplálék arányában adnak. Csak az ember ostobább, mint a föld s együgyűbb, mint a birka és a tehen s odaadja izomerejét és idegmunkáját kevesebbéért is, mint a teljes értéke volna. A vállalkozónak azért mindenképp az áll érdekében, hogy takarékoskodjék a drága nyersanyaggal, ellenben az olcsó emberi munkával

legyen bőkezű. Amazt tehát hamisítja és csökkenti s az árunak fáradtságos, vagy bonyodalmas eljárásokkal, tehát az emberi munka bőséges felhasználásával ad tetszetős külsőt. A kész pamutkelmében, melyet az angol gyáros piacra hoz, lehetőleg kevés a pamut és lehetőleg sok az emberi munka. Ez az áru olcsó, mert emberi rabszolgáit a gyárosnak nem kell úgy megfizetnie, mint a földet, mely neki a nyers pamutot szállítja.

Arra azonban semmi szükség nincs, hogy az iparcikkek olyan olcsók legyenek. Az olcsóság pazarló módon való felhasználásukra csábít. A mai kultúrában a szegény is többször újítja a ruháit és a bútorait, mint okvetetlen kellene s eldobnak olyan holmit is, mely még használható volna s tényleg használatba jön is, mint az ócska ruhával s több effélével űzött nagy kereskedés bizonyítja, mely Európából tengerentúli országok felé irányul. Mire vége az évnek, az európai minden olcsóság mellett annyit adóit ki iparcikkekre, mintha sokkal drágábbak volnának, mert ez esetben egyszerűen tovább használta volna azokat. Ennyi tehát annak a dicsőített olcsóságnak, gazdasági életünk ϵ büszkeségének a gyakorlati eredménye. A fogyasztónak nem könnyebbség és nem megtakarítás, mert vele arányban fejlődik a pazarlás zsarnok szokása. A termelő munkásnak ellenben átok, mert egyre lejjebb nyomja munkájának értékét s egyre nagyobb erőkifejtésre kényszeríti őt. Minthogy pedig mindenki, aki nem a henyélő kisebbséghez tartozik, egyidejűleg termelő is valamely munkában s fogyasztó a többi cikkekre nézve, az egész feldicsért nagyipari fejlődésből nem jön ki egyébe, mint egyre hevesebb,

egyre vadabb olyan hajtóvadászat, hol mindenki vad is, vadász is egyszerre, kiszaladja a lelkét is s a végén lélegzetvesztve, kilógó nyelvvel esik össze. A javak termelőjének hosszabb és keményebb munkája, a javak fogyasztójának eszelős és bűnös pazarlása, ez a tömegtermelésre és olcsóságra törekvő ipari fejlődésnek közvetlen eredménye.

Tegyük fel, hogy a mostani élelmiszer-árak mellett minden iparcikk pontosan négyszer olyan drága lenne, mint ma, ami elképzelhető volna, ha a mezőgazdaság fejlődése utolérné, sőt túlszárnyalná az ipart. Hol volna itt a baj? Bajt én nem látok, de igenis óriási előnyöket. A ruháját négyszeri helyett mindenki csak egyszer cserélné egy évben, a bútorát pedig öt helyett csak húsz évben egyszer. Az ipari munkás négyszerannyi bért kapna a munkájáért; vagyis ha ma tizenkét órát kell dolgoznia, hogy életszükségletét kielégíthesse, elérné ugyanezt az eredményt három órai munkával. Számszerűleg maradna minden a régiiben; az egyes fogyasztók kiadásaiban nem volna változás. De óriási eredmény volna elérve azzal, hogy gályarabból a munkás szabad emberré lenne. Ránézve is elérhető volna az a legnagyobb fényűzés, melyből ma teljesen ki van zárva: az üres idő. Azt jelenti ez, hogy ő is kivehetné részét a kultúrélet magasabb örömeiből, múzeumokat, színházakat látogathatna, olvashatna, cseveghetne, álmodozhatnék, nem volna tovább buta gép, hanem elfoglalná emberi rangját embertársai között.

Oda kell kiáltani a munkásoknak: szörnyű vége-nincs körnek az örvénye kapott meg benneteket. Szabadítsátok meg magatokat, mert elpusztultok. Minél

többet dolgoztok ma, annál olcsóbbak lesznek termelt cikkeitek, annál örültebb lesz a fogyasztás, annál többet kell holnap dolgoznotok, hogy meztelen élteket kiküzdjétek. Álljatok meg! Menjetekek sétálni! Dolgozzatok felényit, negyedrésznnyit. Akkor is csak ennyi lesz a keresményetek, ha mindenki csak annyit fogyaszt, amennyi szükséges és csak annyit dolgozik, amennyit kell.

A nemzetgazdászatanári persze más véleményen vannak. Nekik borzalom az emberek tétlenségére gondolni s csak a munkaerő legvégső kihasználásában látnak üdvösséget. Tanításuk két parancsban foglalható össze: fogyasszatok mentül többet, mindegy, hogy valódi szükséglet fedezésére-e vagy sem; termeljetekek mentül többet, mindegy, hogy a termelt cikk szükséges-e, vagy sem. E bölcs férfiaknak mindegy akár a tűzijáték, melyet elpufogatnak egy perc alatt üresfejű henyélők bámész gyönyörködtetésére, akár a szerszámgép, mely évekig használható ágyakat és szekrényeket készít. Amott a tűzijáték 50.000 koronába kerül a nyersanyagon kívül ötven munkásnak egy évi munkája van benne, akik még hozzá folyton életveszélyben forognak. Ez a szerszámgép 10.000 koronába kerül. A nemzetgazdász egykedvűen csinálja itt is a maga számításait: a tűzijáték épen ötszörannyi értékű, mint a gép; a munkások mind a két munkára egyaránt célszerűen voltak felhasználva; a tűzijáték gyártása annyival gazdagította az országot, mint öt munkagép előállítás; s ha lehetséges volna egy millió munkást foglalkoztatni tűzijáték gyártásával, előállítani és el is adni e javakat egy milliárdnyi értékben, gratulálhatnánk az országnak

ez érdekes iparág virágzásáért s a munkásoknak szorgalmas és eredményes munkájukért.

Alakilag ez a gondolatmenet kifogástalan. Lényegében a leggonoszabb skolasztikus szofizma. Igaz, hogy ha egy rakétaért valahol ép annyi pénzt lehet kapni, mint egy pár csirkéért, akkor a rakéta ép annyi értékű, mint a pár csirke s aki rakétát csinált, ugyanolyan öszszeggel gyarapította a nemzeti vagyont, mint aki egy pár csirkét nevelt. És mégis hazugság. Mem, az emberiségnek mégsem mindegy, hogy rakétát állítanak-e elő, vagy csirkét. Nem, az alpesi vezetőnek az emberiség szempontjából nincs az a jelentősége, mint a cséplőgép fűtőjének, bár az előbbit talán jobban fizetik. Jól tudom, hogy ezen az utón végül minden lukszusiparnak hadat üzenünk. S nem is habozom kimondani, hogy egy embernek sincs joga szeszélyeinek kielégítését követelni addig, míg másoknak a valóságos szükségletei kielégítetlenül maradnak, nincs joga csak egy munkást is állítani a például felhozott tűzijáték készítésére addig, míg mások éheznek, mert ezt a munkást a földműveléstői vonja el, vagy nincs joga a gyári napszámost tizen-négy órai rabszolgamunkára kárhoztatni azért, hogy elég olcsó legyen a bársony s ő bársonyban járhasson, mert szépérezékének ez a szövet kellemesebb, mint a közönséges posztó.

Az emberiség nagy gazdasági érdeke nem a javak produkálása csak azért, mert pénzt lehet értük kapni, hanem mindenekelőtt a valódi szervi szükségletek kielégítése. Valódi szükségletünk pedig csak kettő van: a táplálkozás és a szaporodás. Az első az egyén, a második a fajfentartását célozza. Sőt látszólag még

ezt a két szükségletet is egyre lehet szorítani s a szaporodást is törölni a föltétlenül szükséges dolgok közül. De csak látszólag. A fajfentartás ösztöne annyival erősebb az önfentartás ösztönénél, amennyivel hatalmasabb a faj élete és életereje, mint az egyes egyéné. Arra még nem volt példa, hogy elég nagy számú embercsoport, talán egész néptörzs elég hosszú időn át teljesen meg lett volna akadályozva a fajfentartási ösztön kielégítésében. Ha ilyen eset előfordulna, ha általános nemi nyomor állana be egy országban, akkor láthatna az emberiség olyan szenvedélyeket és tetteket, melyekhez képest az éhínség legborzasztóbb jelenetei is csak gyerekjátékok volnának.

Két nagy szervi szükségletét tehát ki kell az embernek elégíteni, a többi aztán mind alárendelt jelentőségű, az az egyén, aki jóllakott, nem fázik, akinek a maga és másik nembeli társa részére van födele a szél és eső ellen, nemcsak elégedett lehet, hanem teljességgel boldog és vágytalan is. az az egyén, aki éhezik, legalább is nem lehet boldog és elégedett, még aranybrokátruhában se, még ha a vatikáni múzeumban fényes hangversenyen sétálgat se. Ez oly világos, mint az egyszeregy. \ Csak prózai kivonata arról a kakasról szóló mesének, amely gyöngyöt talál és panaszkodik, hogy nem kukoricaszem. S ez az egyszerű igazság mégis nagyon magas a hivatalos nemzetgazdaságtannak s e tiszteletreméltó tudomány egyetlen tanárának se jutott még eszébe, hogy tantételeit a Lafontaine mesés könyvének meszterkéletlen bölcsességén próbálja ki. A kakas és a gyöngy meséje a kultúremberiség gazdasági fejlődé-

sére alkalmazva egyszerűen így hangzik: „Kevesebb manchesteri posztót és sheffieldi kést és több kenyeret, meg húst!”

Amit eddig elmulasztott az elmélet, arra elég hamar kénytelen lesz a gyakorlat: t. i. kimutatni, mily visszasák a kapitalista nemzetgazdaságtannak ma még szinte megtámadhatatlan tantételei. Már ma is esztelenül sokat dolgoznak mindenfelé s a szükségesnél sokkal többet termelnek. Csaknem mindegyik kultúr-állam iparcikket igyekszik kivinni és élelmi szereket kénytelen behozni. Az előbbiekre a piacok kezdenek már elégtelenek lenni. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Európa főnépeinek nagyipara már jóformán Afrika belseje részére igyekszik dolgozni. S ez a jövőben csak rosszabb lehet, jobb semmiesetre. Azok az országok, melyek még nem iparosok, lassankint szintén azok lesznek. A munka módszereit még tovább javítják, a gépeket tovább szaporítják, tökéletesítik. És aztán?

Ekkor minden állam kielégíti a maga szükségletét s még felesleget is termel, melyet a szomszédjának szeretne a nyakába varrni, mely azonban nem használhatja. A Kongó felső vidékén már az utolsó benszülöttnek is meglesz a maga ötven yard posztója és a puskája, az utolsó pápua is cipőben jár már és papirosinget visel. Az európai pedig már annyira viszi, hogy minden héten csináltat új ruhát s géppel fordítat a másik oldalra, mikor az újságját olvassa.

Ez lesz a nemzetgazdászok aranykora, mert hát ők a határ nélküli termelésért, a mérték nélküli fogyasztásért s a cél nélküli ipari fejlődésért lelkesednek. S ebben az aranykorban, amikor egész országok

lesznek gyárkéményekkel olyan sűrűn beültetve, mint ma fákkal, kenyér és hús helyett a népek majd vegyi kivonatokkal táplálkoznak, dolgoznak tizennyolc órát naponta s meghalnak anélkül, hogy tudnák, mi az élet.

De talán nem kell majd ez aranykor beköszönésére várni, már előbb is széles körben tudatára ébrednek, hogy a túlzott, egyoldalú industrializmus az emberiség tömeggyilkolása s mindaz, amit mellette a nemzetgazdaságtan felhoz, hazugság és csalás.

Annak a belátására már rájöttek, hogy az olyan ország, mely gabonát visz ki, mely a földjét kimentí s a belőle elvont anyagokat valamilyen formában nem pótolja, elszegényedik, még ha számtalan tonna aranyat vesz is be minden évben. Végül majd rájönnek annak a belátására is, hogy a munkaerőnek, izomnak és idegnek iparcikkek alakjában való kivitele is tartósan elszegényít egy népet, ha még annyi pénzt kap is a cikkeiért.

Az európai gyári munkás már ma is rabszolgája a középafrikai feketének; éhségét burgonyával és pálinkával csillapítja, életét a gépházban tölti egy világos pillanat nélkül s meghal tuberkulózisban, csakhogy egy vad valahol még nagyobb kényelemben élhessen, mint eddig, az a lázas munka, melyet nem ételmisszerek előállítására, hanem ipari túltermelésre fordítanak, végül pénzben gazdag, de éhező nemzetet teremt. S a világ láthat majd országot, ahol minden kunyhóban van zongora, a legújabb szerkezetű, de a mindig vadonatúj ruhában járó lakosságnak angolkórja van a csontjában, tüdővész a mellében és semmi vér az ereiben.

IV.

Általános már a fennálló gazdasági rend tart-
hatatlan voltának érzete, A nincsetlen proletár, kinek
gondolkodását mindennap újra erre a tárgyra tereli
a folytonos éhezés, rájön, hogy keze munkájával va-
gyonokat halmoz össze és követeli belőlük a maga
részét. De azt a hibát követi el, hogy követelését min-
denféle elméletekre alapítja, melyek nem állják meg
a kritikát. Pedig csak egyetlen igazi és természetes
argumentum van, amelyre hivatkozhatnék s amely
megcáfolhatatlan volna: az az argumentum, hogy
van ereje el is venni a javakat, amelyeket termel,
hogy a gazdag kisebbség nem bírja ezt megakadá-
lyozni s hogy ezért van joga megtartani, amit termel
s elvenni, amire szüksége van.

Erre az egyetlen argumentumra van építve az
egész mai társadalmi rend. Ez tette az erősebb népek
és egyének rabszolgáivá a gyöngébbeket, milliomo-
sokká az okos és kíméletlen embereket s a világ
korlátlan uraivá a tőkét. A henyélők és kizsákmányo-
lók kisebbsége mindennap erre az érvre támaszkodik,
hogy a dolgozók és kizsákmányoltak jogos igényeit
visszautasíthassa. Csak a proletár, kinek minden radi-
kalizmusa ellenére se tud a gondolkodása megszaba-
dulni a kapitalista jogi és erkölcsi felfogások nyűgé-
től, vonakodik erre a megcáfolhatatlan s a természe-
tes világrendből levont érvelésre hivatkozni s ehelyett
igényeinek jogosultságára inkább mindenféle ábrán-
dos képzeletekben keresi a bizonyítékokat, melyek
között legelterjedtebb s legtöbb hitelre talál a kom-

munizmus. Így olyan térre lép, balgamódra, melyen el kell buknia, A kapitalizmus játszva mutatja ki a kommunizmus esztelenségét.

A vagyonszövetség, ahogy a szocialista iskolák értik és hirdetik, valóban csak annak a képzeletnek balga szülötte, mely a létező világra s az emberi természetre való minden tekintet nélkül az álmok világába téved. Voltaképi vagyonszövetség sohase volt a világon, A tulajdonnak az a történelem előtti korszakban uralkodott s maradványaiban itt-ott ma is észlelhető formája, melyet a felületes megfigyelő vagyonszövetségnek tarthatna, egyenesen azt tételezi fel, hogy a birtoklás mindig egyéni, a meglévő vagyon tömegéből elkülönített, szigorúan elhatárolt volt. Ha volt is kisebb számú egyének csoportjában már akár a közös leszármazás folytán, akár egyéb okból olyan tökéletes összetartozás és szolidaritás, hogy a család, vagy község, vagy akár az egész törzs egyetlen, összetett, mintegy magasabb rendű lénynek érezte magát, ilyen esetben el lehet képzelni, hogy ennek a kollektív egyének elosztathatlan vagyona volt, melyet az egyesnek nem volt szabad a maga részére elkaparítani a maga hasznára, vagy a többiek kárára. De hogy az ilyen kollektív tulajdonnak, aminőre ma, a mi európai tulajdonjogrendszerünk közepette is van még példa az orosz mir-ben s a horvát-szlavón házközösségekben, semmi köze sincs a kommunizmus-hoz, vagyis az egész világra kiterjedő elvi vagyonszövetséghez, ezt könnyű kipróbálni. Próbálja csak meg egy harmadik, aki nincs felvéve a birtokosok körébe, elvenni egy darabot a közös vagyontól! Mindjárt fegyveresen találja szemben magával a betolakodó

az egész törzset, a közösséget, a mir-t. A közös tulajdonosokban olyan erős a személyes birtoklás érzete, hogy a kollektív jogaikba történt beavatkozást nem kevésbé élénken érzik, mint a magántulajdon birtokosa, mikor az erszénye ellen intéznek támadást.

S még az ilyen kollektív tulajdon is, mely nem voltaképi vagyonközösség, hanem kezdetlegesebb formája a magántulajdonnak, csak addig állhat fenn, míg összes részesei mélyen és közvetlenül érzik összetartozásukat és foglalkozásuk teljesen egyforma, úgy, hogy az egyesek munkaeredményeit könnyű egymással összehasonlítani s kétség sem merülhet fel ez eredmények értéke s azon bér magassága felől, melyre igényt tartanak. De mihelyt munkamegosztás kezdődik s a termelés sokféle lesz, továbbá ezzel előáll annak a szüksége, hogy nagyon különböző, bár egyaránt hasznos munkák között kell értékviszonyt megállapítani s meg kell szabni, hogy a nagyon különböző munkák közül melyik milyen bérré tarthat igényt, lehetetlenné válik a kollektív tulajdon fenntartása s egy csapásra átalakul magántulajdonná.

Nem a vagyonközösségben kell tehát a gazdasági probléma megoldását keresni, mert ez csak nagyon alacsony műveltségi fokon lehet természetes állapot, az életnek oly magas fokra fejlődött alakulában azonban, aminő az emberi társadalom, nem használható. Nemcsak az emberre nézve, hanem még a legtöbb állatra nézve is az egyéni tulajdon a természetes állapot. A birtoklásra való vágy forrása az egyéni szükségletek kielégítésének kényszerűségében rejlik.

Minden állat táplálkozik, soknak mesterségesen készített hajlékra, vagy természetes búvóhelyre is van

szüksége. Táplálékát már most, vagy odúját, fészket, melyet magának keresett, vagy készített, az állat is sajátjának érzi. Érzi, hogy e dolgok az övéi és senki máséi s nem engedi meg a védekezés megpróbálása nélkül, hogy elvegye tőle más egyén. Az olyan életmód pedig, mely a jövőről való gondoskodást, előre látást tesz szükségessé, csak erősíti a tulajdon érzetét s jobban kifejleszti a vágyat az egyéni tulajdon szerzésére. Az a ragadozó állat, mely csak friss hússal él, nem is vesz ki a meglevő készlet egész tömegéből sajátjául többet, mint egy jóllakására kell. Az a növényevő ellenben, mely olyan vidéken él, hol tél is van, amikor semmi sem terem, sokkal többet vesz el magának a természet közös készletéből, mint amennyi pillanatnyi szükségének kielégítésére kell, sőt többnyire sokkal többet szed össze, mint amennyit el bír használni s így szervi szükség nélkül csökkenti a többiek élelemkészletét, kapitalista, kíméletlen egoista lesz. Így a mókus, hörcsög, mezei egér stb. nagy készletet hord össze télire mindenféle gyümölcsökből és magokból, annyit, hogy el se bírják fogyasztani tavasszal, mikor ismét az erdőn-mezőn elégíthetik ki szükségletüket. Tehát nemcsak egyéni tulajdonuk van, nemcsak vagyont szereznek, hanem egyenesen gazdagoknak mondhatók abban az értelemben, hogy többjük van, mint amennyi a maguk szükségére kell. Az ember azon állatok csoportjába tartozik, melyeknek kell előre gondoskodniuk. Az egyéni tulajdon szerzése és gyarapítása a pillanatnyi szükségesen túl is, védelmezése, ha kell, mások ellen, akik el akarnák venni, mindezek természetes életnyilvánulások, ösztönök, melyek az önfentartás alapösztönéből levezet-

hetők, melyeket nem is lehet kiirtani, mert újra, meg újra elemi erővel törnék át a tiltó törvénynek legszigorúbb kényszerét is.

De ha természetes is az egyéni tulajdon s ezért legalább is el nem nyomható, van viszont a tulajdonjognak olyan kiterjesztése, mely már visszaélés, mely ellen az értelem bizony fellázad s melyet nem is lehet természetes okokkal védeni s ez az öröklés. A fajfentartás ösztöne minden élőlényt sarkal ugyan arra, hogy ivadékaról gondoskodjék s a lehető legjobb létfeltételeket szerezze meg annak is. De ez a gondoskodás sohasem terjed azon a pillanaton túl, mikor már a fiók eléggé kifejlődött ahhoz, hogy egészen maga gondoskodjék magáról úgy, ahogy az öregek tették.

A növény magvában csak ép annyi liszt, a tojásban csak annyi fehérje van, amennyire a csirának a legelső fejlődéséhez, a teljes gyámoltalanság korában szüksége van. Az emlős állat csak addig szoptatja a fiát, míg maga nem bír legelni, vagy vadászni. S a fészeklakó madár se hordja tovább fiainak a táplálékot, csak míg az első kirepülés teljesen sikerült.

Csak az ember akarja az ivadékát számtalan nemzedéken át ellátni liszttel és fehérjével, meg anyatejjel és összehordott táplálékkal; csak az ember akarja a gyermekeit s ezek leszármazóit is a legtávolabbi jövőben is megtartani olyan ébrényi állapotban, mikor az ivadék a szülőitől táplálkozik s nem maga küzd és fárad a maga fentartásáért. Az ős vagyont szerzett s családjára hagyja, hogy hacsak lehet, egyszerismindenkorra fel legyenek mentve a szerzés munkája alól. Ez fellázadás minden természeti törvény

ellen. Súlyos megzavarása annak a világrendnek, mely az egész szerves életen uralkodik s megszabja, hogy minden élő maga szorítson helyet magának a természet asztalánál, vagy pusztuljon el.

E megzavarásból állanak elő a gazdasági élet összes bajai, melyek egyfelől az ínség és nyomor átkával sújtják az egyesek roppant tömegeit, másfelől megbőszüljék magukat okozóikon is. Hiába vonják el tudtukon kívül is bűnös önzéssel a gazdagok felhalmozott javaikat a köztől, hogy gyermekeiknek és unokáiknak örökké tartó dologtalan jóllétet biztosítsanak, szándékukat soha el nem érik. Tapasztalás tanítja, hogy új szerző munka nélkül nem sok nemzedéken át marad meg a vagyon. Az örökölt gazdagság soha se marad meg egy családban s a hatodik vagy a nyolcadik emberöltőn még a Rothschild milliói sem óvják meg nyomortól az utódokat, ha nincsenek meg bennük azok a tulajdonságok, melyekkel öröklött milliók nélkül is jó helyet tudtak volna maguknak szerezni a nap alatt.

Kérlelhetetlen törvény uralkodik itt, mely igyekszik helyreállítani a társadalom gazdasági életének azt az egyensúlyát, melyet a javak öröklésének természetellenes ténye megzavart. Az az egyén, amelyik sohase volt kénytelen követni azt a legegységesebb természetes ösztönét, hogy maga szerezze meg élelmét, el is veszti csakhamar azt a képességét is, hogy vagyonát megtartsa s az utána leselkedő vagyontalanok mohósága ellen megvédelmezze. Csak ha a család utódai mind teljesen középszerű teremtések, ha kivonják magukat minden nyilvános és magán küzdelemből, ha teljes homályban s úgyszólván a világtól

elfeledve élnek egyforma csendes növényi életet, figyelhetik az örökölt vagyonnak csorbítatlan megtartását. De csak egy tagja legyen egyszer ennek a családnak olyan, aki némi képzelő tehetséggel meg van áldva, aki valamely irányban a legkopárabb sematikus színvonal fölé kiemelkedik, akinek becsvágya, szenvedélyei vannak, aki ragyogni akar, vagy legalább érezni, hogy él, mindjárt elkerülhetetlen az örökölt vagyon pusztulása, vagy legalább apadása, mert a gazdag családnak elevebben élő sarja teljességgel képtelen csak egy fillért is visszaszerezni abból, amit szeszélyeinek kielégítésére fordított.

Olyan a vagyon is, mint valami élő szervezet. Élnie kell, tevékenynek lennie, ha meg akar maradni; mihelyt sejtjeiben az életfolyamatok megszűnnek, rothadás a sorsa s elnyelik azok a makro- és mikroszkopikus lények, melyek prédára lesve betöltik mindenütt a természetet. Ép így mondhatjuk, hogy az olyan vagyon, amelyben nem tartja fenn eleven gazdasági élet a kellő vérkeringést és anyagcserét, mintegy meghal és felfalják a mohó rothadási organizmusok: élősködők, csalók, szédelőgők, spekulánsok. Mesterségesen még lehet a vagyonnak épügy, mint valami élőnek a tetemét megóvni a széteséstől és pusztulástól; az utóbbit antiszeptikus szerekkel, az előbbit kivételes törvényekkel, melyek az örökölt vagyon konzerváló folyadékának tekinthetők, t. i. hitbizományok alapításával.

A hitbizomány olyan találmány, mely meglepő bizonyosság arra, hogy a gazdagoknak mindig volt homályos sejtelmük az örökösödési jog természetellenes voltáról. Az örökagyó érzi, hogy bünt követ el az

emberiség ellen s hogy a természet utódain fogja megbőszülni törvényeinek semmibe nem vevését, azért akar még egy utolsó gátat emelni a rombolása ellen; látja előre, hogy gyermekeinek nem lesz elég erős karjuk, hogy a maguk emberségéből megőrizték az öröklött vagyont, ezért iparkodik azt eltéphetetlen kötelekkel odakötözni a testükhöz. De a holt vagyonnak ez a karbolja, a hitbizomány is elveszti idővel a fentartó erejét s nem óvja meg a vagyont a szétmállástól s a családot a tönkremenéstől.

Az örökösödést kell tehát eltörölni; ez az egyetlen természetes s ép ezért egyetlen lehetséges gyógyszere a társadalom összes gazdasági bajainak. Első tekintetre ez nagyon radikális rendszabálynak látszik, majdnem mint az egyszerű konfiskálása minden egyéni vagyonnak; de ha pontosabban szemügyre vesszük, csak következetes továbbfejlesztése ez már meglevő olyan jelenségeknek, melyek senkit nem nyugtalanítanak.

Ép azokban az országokban, melyek a társadalom feudális szervezetéhez legszívósabban ragaszkodnak, megvan az elsőszülöttségi jog; tehát ugyanazt, amit én kivétel nélkül az összes ivadékokra mint általános érvényű rendszabályt követelek megteszik, t. i. kizárják a gyermekeket az örökségből az elsőszülöttön kívül mind; s így a legkonzervatívabb angol főúr olyan eszmét valósít meg, mely sok olvasónk szemében talán nagyon is forradalminak látszott. Ha tehát nem látnak igazságtalanságot s főképen nem lehetetlenséget abban, hogy az angol főnemes későbbi gyermekei ki vannak zárva az atyai vagyon aránylagos élvezetéből, miért lenne igazságtalan s

miért lehetetlen ugyanígy bánni minden vagyonosnak minden gyermekével. Igaz, hogy az a főnemes, aki fiatalabb gyermekeit az örökségből kizárja, ad mégis nekik egy más jót, jó nevelést, mely lehetővé teszi nekik, hogy jó figurát mutassanak a világban. Ha azonban minden szerzett vagyon a közre marad a szerző halála után, ekkor az állam a nép egész ifjúságának adhat olyan nevelést és műveltséget, mely képességeinek megfelel s így a gazdag fiának is meglesz legalább az az előnye, amelyet élvez ma is a főnemes fiatalabb fia. De tesz a főnemes azon gyermekeiért, akiknek vagyont nem hagy, még más egyebet is: felhasználja a rangját és családi összeköttetéseit arra, hogy állást szerezzen nekik az állami, községi igazgatásban, vagy magánhivatalokban olyat, melynek többé-kevésbé az egyházi javadalmakhoz hasonló jellege van. Mi egyéb ez, mint a szolidaritás szervezése, mely csaknem nagyobb biztosítékot nyújt az egyesnek az életre, mint a független vagyon? Ez a szolidaritás azonban szűkkörű és önző, egyetlen osztály szolidaritása, melynek a többség kizsákmányolása a célja néhány élőködő javára. De tessék elképzelni ilyen szolidaritás kötelékébe befoglalva az egész közösséget s úgy, hogy az nem élőködésre, hanem hasznos termelésre van szervezve; tessék gondolni olyan államot, mely egész ifjúságának ad nevelést s ha a szülőknek erre nincs módjuk, tartást is kenyérkereső korukig, mikor pedig ezt a kort elérik, megadja nekik az eszközöket és a módot az önálló munkára; nincsen-e az ilyen szolidáris közösségben jobban ellátva minden egyes egyén, mint az angol főnemes fiatalabb fia ma s igazságtalanság-e még

a gyermekekkel szemben, ha ez az állam elveszi az atyai vagyont?

Kezdetben kétségkívül sok nehézségre találna ez eszme gyakorlati kivitele, ezt egy pillanatig sem tagadom. A szülők megpróbálnák kijátszani az új törvényt még életükben tett elajándékozással s az államnak nem volna könnyű elejét venni ennek a csalásnak, mely így az atyai vagyon egy részét mégis csak átszármasztatná a gyermekekre. De ez csak olyan hibaforrás volna, melynek nem volna nagy jelentősége az egész rendszerre. Ennek az uralma alatt elég gyorsan menne át alapos változáson az emberiség egész gondolkodása; a szülők rájönnének, hogy a vagyontalanság nem jelent az újonszervezett közösségben ínséget és nyomort egy gyermekre nézve sem és sokkal kevésbé törnék magukat az után, hogy gyermekük már tőkével jöjjön a világra. Értékpapíroknak, melyekben az ingó vagyon legnagyobb része fekszik, tulajdonjogát és elajándékozását ellenőrizni nem volna nehéz, vagy legalább nem lehetetlen, bútorokat, értéktárgyakat, művészi darabokat stb. mint a szülők emlékeit, úgyse konfiskálna az állam, az ingatlan vagyonnal pedig lehetetlen volna az új törvényt kijátszani. Ez azonban a rendszernek legfontosabb, sőt egyetlen lényeges pontja.

Az egész föld minden épülettel, gyárral és közlekedési eszközzel, ami csak van rajta, a közösség elidegeníthetetlen tulajdona s reá száll minden emberöltő után a maga egészében vissza. Aki akar, kap földet, vagy gyárat az államtól életfogytáig s fizet érte évi bért, mely megfelel a könnyen megállapítható tőkeérték mérsékelt kamatozásának. Ez sem valami

hatalatlan forradalmi újítás, hanem egyszerűen csak további kifejlesztése olyan viszonyoknak, a minők sok helyen, nevezetesen Angliában és Olaszországban ma is fennállanak. Ez országokban vannak nagybirtokosok, kik nem maguk művelik a földjüket, hanem bérlőknek adják ki. Semmi se akadályozza a társadalmat, hogy minden mezőgazdát és gyárost az angol farmer helyzetébe állítson és csupán egy nagybirtokost ismerjen el: az államot.

Ez a szervezés megengedi az egyesnek, hogy magánvagyonra tegyen szert, ha nehezen fog is ez oly rengeteg nagyra nőni, mint a mai gazdasági rend kizsákmányolóinak és élösködőinek vagyonai. A tehetséges, a szorgalmas megtalálja nagyobb érdemeinek jutalmát abban, hogy jobban élhet, a közepes tehetségnek vagy a renyhébbnek ellenben szerényebb élettel kell beérnie, csak a munkakerülő lesz nélkülözésre, sőt pusztulásra ítélve. Igen nagy földbirtok azért nem kerülhet majd egyes bérlők kezére, mert csak nehezen kap a vállalkozó munkást; mert ha saját maga is kap az államtól földet, aki dolgozni akar, nincs értelme, hogy miért adja el magát másnak, miért legyen függővé a közvetítő vállalkozótól. A rendszer fejlődése szükségkép arra vezet, hogy csakhamar senki se kivan majd több földet, mint amennyit maga, mondjuk a családjával meg bír művelni.

Az iparnak természetellenes, az élelemtermelés rovására eső túltengését is megakadályozza ez a rendszer. Mert ha mindenki lehet független földbérlő csakúgy, mint gyári munkás, csak az megy ipari munkába, akinek kellemesebb és dúsabb életet nyújt ez, mint a földművelés. Azt pedig el se lehet gondolni,

hogy egymásra licitálva tóduljanak a munkakeresők a gyárakba s beérjék inkább az élet javainak és élvezeteinek legcsekélyebb mértékével is.

Csak ha az állam túlnépes s a föld már kevés lesz, akkor állhatnak elő komolyabb nehézségek. Ekkor majd nem lehet mindenkinek elég földet, vagy ipaji munkát adni s a felnövekedő ifjúság egy részének el kell magát szánnia kivándorlásra. Nagyon intenzív földműveléssel azonban, mint fentebb már kimutattam, nagyon messze jövőbe ki lehet tolni e kényszerhelyzet bekövetkezését.

Kétségkívül a vagyonközösségnek egy formája ez a rendszer szintén. De ha valakit ez a szó rémít, jusson eszébe, hogy ma is ilyen közösségekben élünk nem aktív, hanem passzív értelemben. Ha nincs közöttünk közösség a javakban, van ma is az adósságokban. Egy reakciósat se rémít az, hogy minden állampolgár, csupán mert az állam kötelékébe tartozik, adósságot is vesz magára olyan összegben, mely pl. Franciaországban fejenként csaknem 600 frankra rug. Miért rémítené hát, ha adós helyett birtokosa lenne a rá eső vagyonrészletnek, ha az államnak nemcsak közös adóssága, hanem közös vagyona is volna s ha nemcsak mindig adót szedne el a polgáraitól, hanem adna is javakat nekik, mint már ma is ad keveseknek? Mert úgylis van már mindenféle vagyona az államnak, vannak palotái, erdei, földjei, hajói s annak a ténynek, hogy ez a nem egyéni, hanem mintegy a polgárok összességét illető vagyon, voltaképp kommunizmust jelent, csak azért nem jön világos tudatára a legtöbb ember, mert a még ma is fennálló középkori állami berendezések keltik azt

a látszatot, hogy a közvagyon is egyéni tulajdon, a fejedelem vagy államfő vagyona.

az államadósság, az államvagyon, az adók nem egyedüli formái a vagyonközösségnek, melyben ma is élünk. A hitelnek némely fajtája sem egyéb, mint tisztára vagyonközösség. Ha az egyik ember pénzt ad a másiknak kölcsön a maga zsebéből, vagy utalványt a saját magánvagyonára s ezt a harmadik készpénz gyanánt elfogadja, ez csak az egyéni tulajdon kicserélése; de ha egy bank, mely fedezet nélküli bankjegyeket is ad ki — s a fedezet nélküli bankjegyek összege sok banknál az egész alaptőke egyharmadrészére vagy többre is rug - kölcsönt ad egy magánfélnek az aláírására bankjegyekben, melyekkel megvehet magának bármit, ez az ügylet is teljesen vagyonközösségen alapszik. A bank nem általa megszerzett, felhalmozott munkát, t. i. pénzt ad, hanem csak utalványt ezután teljesítendő munkára s hogy ezt az utalványt a köz elfogadja, hogy javakat ad ilyen fedezet nélküli bankjegyekért is, ez az emberi szolidaritás elve iránt tanúsított hódolat, elismerése annak a ténynek, hogy az egyesnek jussa van a meglévő javak egy részéhez, még akkor is, ha e jussát egyelőre nem váltotta meg személyesen általa termelt ellenértékkel.

Az összes javaknak szerzőjük halála után az államra szállása jóformán kimeríthetetlen közvagyonot teremt anélkül, hogy a magántulajdont eltörölné. Minden egyesnek megvan így a saját és a közös vagyona, mint ahogy van kereszt- és családi neve. Az állami vagyon, melylyel veleszületik, lesz mintegy a családi neve, — a saját vagyona, melyet életében

szerez s melynek egyedüli, háborítatlan élvezője: lesz a keresztneve s a kettő határozza meg gazdasági egyéniségét úgy, mint a két neve a polgári egyéniségét. Amit dolgozik magamagáért, azt egyszersmind a közért is teszi, mert egyszer a közre marad szerzeményének az az egész feleslege, melyet fel nem élt. A közvagyon lesz az a roppant gyűjtő medence, mely segít egyesek fölöslegéből másoknak a szükségéin s minden emberöltő után újra meg újra kiegyenlíti a javak elosztódásában támadó egyenlőtlenségeket s nemcsak pótolja az egyéni örökösödést, hanem nemzedékről-nemzedékre egyre oktalanabbnak is fogja bizonyítani.

A társadalom gazdasági berendezésének ez a reformja pedig múlhatatlanul bekövetkezik, mert egyaránt követeli azt a józan ész és a természettudományi világnézet. Egyetlen alapelvnek kell uralkodnia a társadalomban, t. i. vagy az individualizmus, tehát az önzés, vagy a szolidaritás, tehát az önfeláldozás elvének. Ma nem uralkodik a maga teljes logikájával egyik sem, hanem uralkodik a kettőnek keveréke, mely se nem józan, se nem logikus. A tulajdon az individualizmus értelmében van szervezve s az önzés elmegy az örökösödéssel a legvégső határig, mikor nemcsak rabol erővel és furfanggal, amennyit csak bír, hanem még hozzá örök időnkig meg is akarja tartani amit rabolt, embertársainak közösségét tehát egyszersmindenkorra ki akarja annak élvezetéből zárni.

De a vagyontalannak már nem engedi meg a vagyonos, hogy ugyanarra az elvre hivatkozzék, melynek ő a gazdagságát köszöni. Szerezni és magának tartani az individualizmus nevében szokta a va-

gyonát, de védelmezni a szolidaritás nevében iparkodik. A gazdag a legridegebb önzéssel élvezi a javának azt az aránytalanul nagy részét, amelyet magához ragadni tudott; de ha a szegény ép olyan önzéssel s az individualizmus szellemében kezét nyújtja ki amannak a birtoka után, bezárják, vagy fel is akasztják. Uzsora és spekuláció formájában az egyiknek szabad önző érdekeit szolgálni, de rablás és lopás formájában a másiknak nem. Ugyanaz az elv egyik esetben érdem, a másokban bűn. Ez ellen fellázad az embernek a józan esze. Nem bánom, ha az önzést prédikálják, de legyen bátorsága az embernek helyeselni azt minden esetben. Ha rendén van, hogy a gazdag dologtalanul tobzódik minden jóban, mert értette a módját, hogy kell a földet magának megkaparítani s az emberi munkát kizsákmányolni, akkor legyen igazságos az is, hogy a szegény őt agyonüti s vagyonát elkaparintja, ha van hozzá elég ereje és bátorsága. Ebben van logika. Igaz, hogy ezzel a logikával a társadalom tönkremegy s a civilizáció az ördögé lesz, az emberek pedig ragadozókká lesznek, kik egyenkint kóborolnak az erdőben s egymást falják fel. Aki tehát nem tartja az ilyen állapotot a társadalmi fejlődés ideális céljának, annak nem marad egyéb, minthogy a másik alapelvhez, a szolidaritás elvéhez csatlakozzék. S ekkor már nem az a jelszó, hogy kiki magának, hanem egy valamennyiért és valamennyi egyért. Ekkor kötelességének ismeri a társadalom, a még nem kereső ifjúságot eltartani és nevelni, a keresni már nem tudó aggról gondoskodni, a tehetetlennek segítségére jönni, a nélkülözést pedig csak büntetésképpen tűrni meg azok számára, akik

dolgozni nem akarnak. Ennek a kötelességnek teljesítése azonban csak az alatt a feltétel alatt lehetséges, ha a magán örökösödést megszüntetik.

Gazdasági téren nagy katasztrófáknak nézünk eléje, melyeket már nem lehet soká feltartóztatni. míg a tömeg hívő volt, addig lehetett a földi nyomoruságért a túlvilági boldogság bizonytalan ígéreteivel vigasztalni. Ma, mikor a felvilágosodás egyre általánosabb lesz, egyre csökken ama türelmesek száma, akiknek pótolja az ostya az ebédet s kiknek a pap utalványa egy helyre a paradicsomban megér annyit, mint egy jó darab szántóföld itt e földön. A birtoktalanok megszámlálják magukat és a gazdagokat és úgy találják, hogy ők többen vannak és erősebbek. Vizsgálják a gazdagság forrásait s úgy találják, hogy a kizsákmányolásnak, spekulációnak, öröklésnek nincs több jogosultsága, mint a rablásnak és lopásnak, melyeket a törvény keményen büntet. A tömegek egyre fokozódó Ínsége a rögtől és a barázdától való elszakadása következtében, a vagyonok szüntelen halmozódása kevesek kezében egyre tűrhetetlenebbé teszi a gazdasági rend igazságtalanságait s amely napon az éhező tömeg rájön, hogy éhségének melyek a távolabbi okai, nem lesz akadály, melyet el ne hárítana és le ne döntene, hogy jogát a jóllakásra megszerezze. Az éhség amaz elemi erők egyike, melyek ellen se fenyegetés, se rábeszélés sokáig nem használ. S ez lesz előreláthatóan az az erő, mely a babonára és önzésre alapított mai társadalmi rendet, melyen a bölcselkedés egymaga segíteni nem tudott, a földdel egyenlővé teszi.

A házasság hazugságai.

Két hatalmas ösztöne van az embernek, melyek kormányozzák egész életét s az első lökést adják meg minden cselekvésének: az önfentartás ösztöne s a fajfentartás ösztöne. Amaz mint éhség, ez mint szerelem jelentkezik a legegyszerűbb formájában. Azok az erők, melyek a táplálkozás és szaporodás folyamataiban működnek, homályban vannak még előttünk, de működésüket nyilván látjuk. Nem tudjuk, miért kell egy egyénnek ép egy bizonyos számú év arra, hogy fejlődése pályáját befussa; miért él a nagy és erős ló csak 35 évig, a kisebb és gyöngébb ember ellenben 70-nél is tovább; miért a kis testű holló 200 évig is, a sokkal nagyobb lud csak 20 évig. De amit tudunk, az az, hogy minden élőlény már születése pillanatában olyan kiszabott időre van beállítva, mint az óra kiszabott időre felhúзва, melyet véletlen külső behatások megrövidíthetnek, meghosszabítani ellenben semmikép sem áll módunkban. Ép így gyanítjuk, hogy a fajok élete is ki van szabva s hogy mint az egyén, úgy a fajok is pontosan megállapítható időben keletkeznek, mintegy születnek, kifejlődnek, megérnek és kihalnak. A faj élete nagyon hosszú időre nyúlik ahhoz, hogy az ember a kezdeti és végpontját csak egyetlenegy esetben is közvetlen megfigyeléssel megállapíthatta volna; de az őslényekről szóló tan sok biztos támpontot nyújt, melyek segítségével ma már

vakmerőség nélkül kimondhatjuk, hogy a faj és az egyén élet- és fejlődéstörvényei között a párhuzamoság tényleg fennáll.

míg az egyes élőlény a fogantatásakor kapott összes életerejét fel nem élte, törekszik minden erejével, amire csak képes, magát fentartani s ellenségei ellen védelmezni; ha életereje már kimerült, akkor már nem érzi az éhséget, nem kívánja magát védelmezni és meghal. Épígy nyilvánul az életerő a fajban, mint a szaporodás ösztöne. míg a faj életerős, addig minden kifejlett egyéne, minden erejének megfeszítésével törekszik párosodni. Ha pedig a faj életereje apadóban van, egyénei közömbösen veszik a szaporodást annyira, hogy végül szükségét sem érzik. Az önzésnek az önfeláldozáshoz való aránya valamely fajban, vagy csak egyes emberfajtákban, népekben is biztos mértéke az életerőnek, mely abban a fajban, fajtában vagy nemzetben él. Egyéneinek minél nagyobb száma becsüli többre a saját érdekét a szolidaritás összes kötelességeinél, a fajfejlődés összes ideáljainál, annál közelebb van élete végéhez. Ellenkezőleg a nemzet minél több fiában van meg a hősiesség, az önzetlenség, az önfeláldozás ösztöne, annál hatalmasabb annak az életereje, az elsatnyulás nemcsak a családban, hanem a népben is az önzés túlsúlyra jutásával kezdődik. Az önzés uralma csalhatatlan jele a faji életerő kimerülésének, melyet csakhamar követ az egyéni életerő kimerülése is, hacsak szerencsés keresztezések vagy reformok nem nyújtják még egy ideig az utóbbit. »

Ha valamely faj vagy nemzet lealkonyodó életpályáján eddig a pontig jutott, egyénei ekkor már

nem tudnak egészségesen és természetesen szeretni. A családi érzés kihál. A férfiak nem akarnak házasodni, mert alkalmatlan nekik, hogy egy más ember-életért is magukra vegyék a felelősség terhét s magukon kívül más valakiről is gondoskodjanak. A nők félnek az anyaság fájdalmaitól és kellemetlenségeitől s a házasesetben is gyermektelenségre törekszenek a legerkölcstelenebb eszközökkel. A szaporodás ösztöne, melynek célja már nem a szaporodás, egyesekből kivész, másokban elfajul a legkülönösebb és esztelenebb perverzításokká. A pázás aktusát, a szervezetnek e legmagasztosabb működését, melyet meg se kezdhet teljes érettsége előtt s amellyel a leghatalmasabb érzések járnak karöltve, aminőkre az idegrendszer egyáltalán képes: aljas kedvteléssé alacsonyítják le s már nem a fajfentartás érdekében úzik, hanem az összességre nézve teljesen cél és érték nélküli egyéni élvezet kedvéért. Ahol a szerelem még, mint maradvány, mint ősi örökség egyáltalán jelentkezik is, ez sem két tökéletlen fél-egyéniiségnek összeforradása egyetlen magasabb rendű, egész és tökéletes egyénné, nem a meddő magános életnek kivirulása termékeny kettős életté, mely utódokban kíván határ nélkül folytatódni, nem az önzésnek öntudatlan átfordítása önfeláldozássá, nem az izolált egyéni lét beletorkolása a faji élet sebes, zúgó árjába, hanem csak valami különös, önmagának is érthetetlen s ezért kielégíthetetlen szorongás, félig ábránd, félig hisztéria, részint önámítás, olvasott vagy halott dolgok emléke, utánaérzése és beteges, érzelgős képzelgés, részint egyenesen túlfeszített idegesség, izgalmi vagy lehangoltsági elmezavar. Természetellenes bűnök

kapnak lábra, de míg titokban a szemérmertlenség orgiákat ül, nyilvánosan ellenkezőleg rendkívül érzékeny kényeskedés a divat s a szerint a közmondás szerint, hogy akasztott ember házában ne emlegesd a kötelet, az ilyen nép is, melynek a nemi élet tekintetében rossz a lelkiismerete s mely a maga mulasztásainak és bűneinek tudatában van, a rajtakapott bűnös félelmével kerüli, hogy ezt a pontot akár szóval, akár Írásban, csak távolról is érintse. Ez az olyan sülyedő faj nemi viszonyainak képe, mely akár természetes elkopás folytán az öregség következtében, akár kedvezőtlen létfeltételek, vagy kártékony és ostoba törvények hatása folytán életerejének végkimerüléséig jutott.

Ha már most elfogadjuk, hogy a két nem egymásközi viszonyának képe valamely népen belül e nép életerejének fokmérője s ezt a mértéket a nyugati kultúrnépekre alkalmazzuk, egyenesen riasztó észrevételekre jutunk. A gazdasági, társadalmi, politikai berendezések hazugságai megmérgezték e népeknél a nemi életet is, mindazok a természetes ösztönök, melyeknek a faj fentartását és tökéletesedését kellene biztosítaniok, meg vannak hamisítva, félre vannak térítve s az emberiség ép szellemileg legfejlettebb részének a jövő nemzedékei az uralkodó önzésnek és képmutatásnak vannak könyörtelenül feláldozva.

Az emberiség először ösztönszerűen érezte, azután tudatosan, de minden időben felfogta, hogy semmi nem lehet fontosabb rá nézve, mint a saját fenmaradása s ezért mindazok az érzelmek és cselekvések, melyek a fajnak e legelőkelőbb érdekéhez valamelyes vonatkozásban állanak, a legnagyobb tért

foglalták el gondolatvilágában mindenha. Minden idők és népek szépirodalmának jóformán kizárólagos tárgya a szerelem s mindenesetre az egyetlen, mely az olvasók vagy hallgatók tömegét tartósan lebilincselni tudta; a szerelem végső eredményét, az ifjúnak és a leánynak termékeny párrá összeköttetését kezdetben a népszokások és a szokásjog, később már írott törvények is annyi szertartással, ünnepiességgel, előkészületekkel és körülményességgel vették körül, mint egyetlen más dolgát sem az emberi életnek, még az ifjú besorozását se, mely pedig barbár törzseknél, melyeknek élete folytonos támadó és védekező harc, a legnagyobb fontosságú cselekmény volt. Ezekkel a formaságokkal, melyek a lakodalmat körülményessé teszik, a köz voltaképp mindig ellenőrzést gyakorolt tagjainak nemi viszonyai fölött s az az ünnepléység, melylyel a szerelmes pár egybekelését körülvette, azt a tudatot is ébreszthette bennük, hogy ölelkezésük nem olyan tisztán magánügy, mint egy lakoma, egy vadászat, vagy énekekkel és tánccal egybekötött esti multság, hanem igen nagy nyilvános jelentőséggel és fontossággal bíró esemény, mely nagyon szorosán tartozik az egész közösségre s szintén befolyással van a jövőjére. Hogy a szerelemnek pusztá multsággá lealacsonyítását lehetőleg meggátolja, hogy igazi célját, a fajfentartást tőle telhetőleg hangsúlyozza, a társadalom férfi és nő között az erkölcs keletkezése óta elvileg csak olyan viszonyokat ismert el tisztességeseeknek és tüntetett ki elismerésével, melyeknek komolysága a nyilvános szertartások próbáját megállotta, azokat ellenben, melyek e jóváhagyás előtt kitértek, elítélte és megvetésével, sőt anyagi büntetéssel is sújtotta.

A nemi ösztönnek a mi magas fokú kultúránkban is csakúgy, mint az ősi barbár állapotban, kielégítéséhez a társadalmat kell tanúnak hívni s ellenőrzése alá kell magát rendelni, ha nem akar megvetett és üldözött bűnné lealacsonyodni; még ma is csak a házasság az egyedüli olyan formája a férfi és nő közötti viszonynak, melyet a társadalom jóváhagy. De mit csinált a házasságból a mi kultúránk hazugsága? Lealacsonyította olyan anyagiassá szerződésé', melyben nem marad több hely a szerelem számára, mint két tőkésnek az alkujában, akik együtt alapítanak valami vállalatot. Most is a fajfentartás ugyan még az ürügy a házasságra, elméleti alapja még mindig két ellenkező nemű egyénnek egymáshoz való vonzódása, tényleg azonban már nem a jövő nemzedékre való tekintettel kötik, hanem a frigyre lépő egyének személyes érdekeire való számításból.

A modern házasságnak, különösen az úgynevezett jobb körökben megszűnt minden erkölcsi alapja s ezzel embertani jelentősége. A házasságnak az önfeláldozás szentesítésének kellene lennie, de az önzést szentesíti. A házasságra lépők az új frigyben nem egymásért egymásban akarnak élni, hanem kellemes és felelősségtelen külön életük folytatására akarnak jobb feltételeket találni. Házasságra lépnek, hogy vagyoni helyzetük kedvezőbbé váljék, hogy maguknak kellemesebb otthont biztosítsanak, hogy társadalmi rangot szerezzenek, vagy megtartsák azt, ami van, hogy hiúságukat kielégítsék, hogy megszerezzék azoknak a jogoknak és szabadságoknak élvezetét, melyeket a társadalom a hajadon nőktől megtagad, a férjeseknek megenged. Gondolnak a házasságkötéskor

mindenre; a szalonra, a konyhára, a sétákra, a fürdőzésre, a bál- és az étteremre, csak egyre nem gondolnak, az egyetlen lényegesre: a hálószobára, erre a szentélyre, amelyből mint a hajnalnak kell a család, a nép, az emberiség jövőjének felpirkadnia. Nem kell-e elpusztulni és tönkremenni az olyan népeknek, melyeknek házasságában a házasfelek önzése diadalmaskodik, míg a gyermek csak nem-óhajtott, a legjobb esetben közömbös véletlen, nem könnyen kikerülhető, de teljességgel mellékes következmény?

Itt talán az az ellenvetés merül fel, hogy vad népeknél, melyek eredeti természetes viszonyok közt élnek, a legtöbb házasság szintén nem másként jön létre, mint a mi fejlett kultúránkban. Ott sincs a családalapításban a vonzalomnak semmi szerepe. Van törzs, hol a férfi úgy veszi el a lányt, hogy csak a lakodalom után látja először. Másutt pedig elrabolja a házasulandó legény a szomszéd törzs legelső lányát, amelyiket el tud ragadni. Ahol választják is a feleséget, olyan fontolgatásokkal válogatnak, melyeknek ismét semmi köze a szerelemhez. Feleségül választják azt a lányt, akiről tudva van a törzsben, hogy szorgalmas a munkában, jól gondját viseli a jószágnak, ügyesen tud fenni, szőni. Itt is a vak véletlenre, vagy az önzésre van tehát bízva a fajfentartás s az ily népek mégis tele vannak életerővel s fejlődésük ahelyett, hogy szenvedne a dolgok ily állásában, egyenesen rohamos és örvendetesen haladó.

Erre az ellenvetésre az a felelet, hogy vad népeknél a nem szerelemre, hanem önzésre és származásra alapított házasságnak embertani okokból nincs meg ugyanaz a káros következése, mint a kultúrnépek

közt. Kezdetleges népek egyénei sem testileg, sem szellemileg nem nagyon különböznek még egymástól. A faji jelleg uralkodik minden férfiban és minden nőben, egyéni jelleg pedig vagy egyáltalán hiányzik, vagy csak csirájában van meg. Az összes egyének szinte egy formába vannak öntve s egymáshoz az összetévesztésig hasonlók; mint tenyésztő anyagnak egyenlő értéke van mindegyiknek. A párosodáshoz itt nem kell nagy válogatás; eredménye körülbelül ugyanaz lesz, akár mint találtak is egymásra a szülők. Az egyének nagy egyformasága nemcsak feleslegessé, hanem úgyszólván lehetetlenné is teszi a szerelmet. A fajfentartás ösztöne itt csak általános vágyat kelt az egyénben, a másik nembeli egyén bírása után, de nem nagyon válogat, szóval nem emelkedik oly magasabb fokra, mint aminő a voltaképeni szerelem kizárólag egy bizonyos lény iránt. A vonzalom általános az egyik nemben a másik egész nem iránt s a férfinak is, nőnek is teljesen közömbös, melyik férfi vagy melyik nő lesz a párja.

Csakugyan, ha támad egyszer valamely vad népben olyan egyén, mely magasan kiemelkedik a törzs egyformaságából s testi, vagy szellemi tulajdonságai-
val kiválik a többi egyénei közül, egyszerre megérzik a különbséget, még pedig oly hévvel, aminőről alig van fogalmunk nekünk, kik szokva vagyunk a körülöttünk élő emberek nagy egyéni különbségeihez. A faji kiválasztás nagy természettörvénye működni kezd a természeti erők hatalmával s a vágy a kiváló egyén bírása után a félelmes, viharos szenvedélyig fokozódik, mely a legszélsőségesebb cselekvésekre ragadja a tömeget.

Művelt népek közt azonban, melyeknek egyénei már nagyon különbözők, egészen más a helyzet. A műveletlenebb, tehát kevésbé fejlett osztályokban a szaporodás ösztöne még szintén csak mint a másik nem utáni általános vágyakozás jelentkezik inkább, mint valami válogató individualizáló vonzódás s ellentétben a megfigyelni rosszul, vagy épen nem tudó költöktől kitalált érzelgős mesékkel, itt a heves szerelem egy kiválasztott lény iránt nagyon ritka dolog. A magasabb osztályokban azonban, melyeknek egyénei gazdag változatosságban fejlődtek ki, tehát igen sokfélék és különbözők s élesen elütő tulajdonságokat árulnak el, a nemi ösztön kizárólagos és válogatós lesz s kell is ilyennek lennie, hogy az új nemzedék életrevaló és derekas legyen. Itt a házasságnak, a társadalom által egyedül elismert olyan viszonyoknak, melyből új nemzedéknek származni szabad, szerelmi házasságnak kell lenni, mert a szerelem a faj életének nagy szabályozója, az a rugó, mely a faj tökéletesítésére ösztönöz, az elsatnyulásnak pedig elejét veszi.

A szerelem valamely lényben ösztönszerű megismerése annak, hogy neki a másik nemből azt a bizonyos másik lényt kell párjának választania avégből, hogy jó tulajdonságai fokozódjanak, rossz tulajdonságai tompuljanak s utódaiban legalább is csorbítatlanul maradjon fenn az ő típusa, de hacsak lehet, még nemesedjék. A fajfentartás ösztöne magában vak s biztos vezetőre, a szerelemre szorul avégből, hogy természetes célját elérje, a fajnak t. i. nemcsak fentartását, hanem javítását is. Ha e vezető hiányzik, ha a párosodást nem a kölcsönös vonzalom irányítja, hanem a véletlen, vagy olyan mellékes tekintetek,

melyeknek semmi közük nincs hozzá és természetes céljához, ekkor a szülők nagy különbözősége folytán a keresztezés eredménye mindig rossz, vagy legalább is középszerű. A gyermekek öröklik a szülők hibáit, melyek még erősebben jelennek meg bennük, jó tulajdonságaik ellenben gyengülnek, vagy ellensúlyozzák egymást s összhang nélküli, magával meghasonlott, hanyatló fajta áll elő, mely gyors enyészetre van ítélve. Hogy összeköttetése egy bizonyos másik egyénnel a faj fentartása ez tökéletesedés céljából kívánatos, egy másikkal ellenben sajnálatos volna, ezt csak egyetlen hang súgja meg az egyéneknek: a szerelem szava. Göthe oly csodálatosan találta el a Szerelem lényegét s egyetlen szóval oly kimerítően határozta meg, hogy e meghatározáshoz vastag kötetek sem tehetnek semmit, s e szó: a „Wahlerwendschaft,” (vegyrokonság.) A vegytanból kölcsönvett szó ez s nagyon mély értelműen hozza a természetnek elemi nagy folyamataival kapcsolatba azt a rejtélyes folyamatot az emberben, melyet gyöngé felfogású s nehéz belátású költők hisztériás rajongása tett olyan misztikussá.

Vegyrokonságnak a vegytan két testnek azt a törekvését nevezi, melynél fogva egymással olyan új testté egyesülnek, hogy az csaknem minden tulajdonságával, színével, halmazállapotával, súlyával, más testekre gyakorolt hatásával különbözik ama testektől, melyek alkotják. Két olyan test, melyek között nincs vegyrokonság, lehet egymással a legbensőbb érintkezésben örök időkig, egymás közti viszonyuk hideg, terméketlen marad, új képződmény, erőkifejtés, élő folyamat abból sohasem támad. De ha vegyrokonság van köztük, csak közel kell azokat hozni egy-

máshoz, hogy abban a pillanatban élénk, szép, termékeny mozgási jelenségek induljanak meg köztük.

Az emberi szervezet egészen hasonló folyamatok szintere. Vagy van két egyénnek kölcsönös hatása egymásra, vagy nincs. Ha van köztük vegyrokonság, megszeretik egymást, repülnek viharos tünemények kíséretében egymáshoz s új képződmények forrásává lesznek. Ha nincs, úgy hidegen, hatástalanul állanak szemben egymással s együlésük sohase lesz a nagy életfolyamat epizódjává. Őseredeti tulajdonság van itt előttünk, az anyag lényegéhez tartozó, melyet meg se próbálunk magyarázni. Miért egyesül az éleny a kálival? S miért nem a légeny a platinával? Ki tudná megmondani? S miért szereti ez a férfi ép ezt a nőt, nem valamelyik másikat? Miért akarja ez a nő ép ezt a férfit s elutasítja a többit mind? Nyilván mert a vonzalom és a közönyösség az illető lény legbensőbb vegyi alkatán alapszik s ugyanazon forrásokból ered, melyekből maguk az élet szerves folyamatai. Nos a házasság az az edény, amelybe két különböző test, két vegyi egyéniség van együvé zárva. Ha van köztük vegyrokonság, úgy az edény élettel van tele; ha nincs, úgy a halál van az edényben. De ki törődik a modern házasság kötésekor ezzel a vegyrokonsággal?

A férfi és nő között csak kétféle viszony van: vagy olyan, mely kölcsönös természetes vonzalmon alapszik s ez esetben tudatosan, vagy öntudatlanul, de célja a sokszorosítás; vagy olyan, melynek nem ez a célja első sorban, hanem amely a maga sokféle formájában az önzésnek kielégítésére szolgál csupán. Az első viszony a jogosult, az erkölcsös, az utóbbi a prostitúció tág kategóriájába tartozik, legyen a külső formája bárminő.

Az az elvetemedett teremtés, aki a nagyvárosok utcáin éjjel kínálgatja pénzért a testét a közömbös járókelőnek, kinek a sötétben még a vonásait se láthatja, prostituál; az a gazfickó, aki udvarol egy vén bolond asszonynak s készpénzzel fizetteti meg udvarlását, prostituál; ezekről csak egy véleményünk lehet. De azt kérdem, mi különbség van a közt a férfi közt, aki kitartatja magát a kedvesétől és a másik közt, aki egy befolyásos ember lányának, vagy egy gazdag lánynak, holott a legkevésbé sem szereti, mégis udvarol csak azért, hogy kezével együtt vagyonhoz, vagy álláshoz jusson? És mi különbség van az utcai lány között, aki csekély összegért eladja magát ismeretlennek is és a szemérmes menyasszony között, aki az oltár előtt esküszik meg vőlegényével, mert ez az ölelésért cserébe társadalmi állást, toaletteket, ékszert, cselédséget ad, vagy akár csak a mindennapi száraz kenyeret? Az indító okok mindkét esetben hasonlóak, a cselekvésmód ugyanaz, jog és igazság szerint kell, hogy ugyanaz legyen a neve is.

Az az egész világtól rendkívül tiszteletreméltónak tartott s magát is roppant szigorú erkölcsűnek tekintő mama, aki vagyonos kérőt mutat be a lányának s ennek természetes közömbösségét okos rábeszélésekkel és bölcs tanításokkal igyekszik leküzdeni pl. ilyenformán: hogy bolondság magától a tisztességes el-tartást elutasítani, a legnagyobb könnyelműség volna más alkalomra várni, mely lehet, hogy soha többet nem kínálkozik, — hogy a fiatal lánynak praktikusnak kell lenni s a regénybe való szerelmi történetek haszontalan emlékeit ki kell a fejéből verni, — ez a mintaszerű mama kerítő épen csak annyira, mint a bűn-

tető törvények által üldözött vigyorgó banya, aki a nyilvános sétaterek padjain suttog munkanélküli varrólányok fülébe aljas ajánlatokat. Az a minden szalonban szívesen látott elegáns stréber, ki a kotillon szövvényes figurái közben gazdag partira vadász, a gazdag lányhoz sugárzó szemekkel, olvadékony hangon beszélget, hitelezőit pedig az esküvő után másnapra biztatja s a szeretőjét a kapott hozományból elégíti ki, ép olyan semmirekellő, mint az a kitartott gavallér, akihez a rendőr sem szívesen nyúl keztyütlen kézzel.

Az az utcai lány, aki eladja magát, hogy öreg anyját, vagy kis gyermekét tarthassa el, erkölcsileg magasabban áll, mint az a piruló szűz, aki befekszik egy pénzeszsák hitese ágyába, hogy kielégítse könynyelmű vágyát bálók, fürdőzések után s két férfi között az van kevésbé megcsalva, az az okosabb, a logikusabb, aki esetről-esetre készpénzzel fizeti meg egyegy órai párjának a kegyeit s aztán hátat fordít neki, mint az, aki törvényes házasság árán élethossziglan vesz magának nőt, holott ez is csak a bérét akarta ép úgy, mint amaz. Minden olyan kapocs a férfi és nő között, melyet csak azért vállal az egyik, vagy a másik fél, hogy anyagi ellátását, vagy más önző célját érje el vele, prostitúció, már akár egy államhivatalnok és pap közreműködésével, akár csak egy páholynyitogató néni barátságos közvetítésével jött is létre.

Ilyen azonban a jellege csaknem minden házasságnak. Azokat a ritka kivételes eseteket, mikor a férfi és a nő minden egyéb cél és vágy nélkül, csupán azért egyesül törvényes frigyben, hogy egymáséi legyenek a szerelemben, egyenesen kigúnyolják az

okosok s óvják a fiatalokat az ilyen példák utánzásától. Szegény, vagy csak némi hozománnyal bíró lányokat egyenesen arra oktatnak a gondos szülei, hogy a szív természetes rezdülései veszedelmesek, melyeket el kell fojtania s mosolyának szeretetreméltóságát a házasulandó férfi jövedelmének a nagyságához kell mérnie; ha a lánynak betanult kacérkodása nem elég arra, hogy jól eltartó férjet fogjon magának, az anya és a nénik sietnek segítségre s bölcs manőverekkel támogatják az ártatlan gyermek fáradozását.

A gazdag lány helyzete megint más. Ő nem vadász, hanem vad. S a férfiaknak egész osztálya van hivatásszerűen hozományvadászatra nevelve s szoros szabályok szerint tör e munkájában célja felé. Kifogástalan a nadrágja és a mellénye, gondosan megválogatott a nyakkendője színe és formája s monokli van az egyik szemére csíptetve; sütve van a haja s három lépésre szaglik rajta mindenféle illatszer; kitűnő táncos s biztos a társasjátékokban; dobálódzik sportdolgokkal s jártas a színházi pletykákban; későbbi stádiumban már pazarolja a virágot és cukrot s nem mulasztja el a szerelmes leveleket sem, prózában és versben. E fegyverekkel nem nehéz neki elejteni az aranyfácánt s az együgyű teremtés, aki azt hitte, hogy érzelmes drámában játszott szerepet, csak későn jön rá, hogy csupán mint egy tétel szerepelt a számításokban.

Ahol végül mindkét félnek körülbelül ugyanazok az élet- és vagyoni viszonyai, ott mindjárt kezdettől fogva csak számolnak, mérnek és számítanak. Nem törik magukat avégett, hogy leplezzék a házasságkötés valódi rugóit s voltaképeni felfogásukat a há-

zasságról. Összeházosítanak két vagyont, két befolyást, két állást, A férfinak kell asszony, aki megfőzze az ebédjét, felvarrja az inggombját, vagy eleganciával viselje a selyemtoalettet s előkelő háziasszony legyen a díszében; az asszonynak kell férj, aki dolgozik érte, vagy aki bejuttatja az udvari bálba s módot ad neki, hogy előkelő társaságot fogadhasson a szalonjában. Ott, ahol rang és vagyon nem egyenlő, ez az őszinteség ki van zárva. Ott egyik, vagy másik félnek hazudnia kell. A pénzes zsáknak a szegény lány hazudik szerelmet, az aranyhalacsának a stréber. A természetnek és az igazságnak megvan legalább az a szomorú elégtétele, hogy az aljas önzés, mely eltereli a házasságot természetes rendeltetésétől, elismeri erkölcsi és élettani jelentőségét legalább elvben akkor, amikor szükségesnek tartja a lánykéréshez a szerelem álarcát.

Mi a sorsa férfinek és nőnek, akik ily módon kötöttek házasságot? Azok a korcsok, erkölcsileg elfajult utódok és elődök, akik szintén csak anyagi érdekekből házasodtak, akik szerelem nélkül fogantattak és lettek, gyöngédség nélkül nevelődtek, végleg elvesztik a szerelemre való képességet is s meg is öregedhetnek anélkül, hogy életük belső elszegényedését csak egy pillanatig is érezték volna, A férfi él a torkának és gyomrának, nagy szakértelemre tesz szert borokban és szivarokban, bőkezűségével becsült nevet szerez magának ballerinakörökben, tisztelettel emlegetik nevét a klubokban, meghal állami és társadalmi tisztségekkel elhalmozva s ha őszinte volna, ezt íratná a sírkövére: „Életem egyetlen szerelme — én magam voltam”.

A nő örült divatokat talál ki, esztelen pazarlással! igyekszik vetélytársait túlszárnyalni, álmodozik éjjelnappal ruháról, ékszerekről, bútorokról, kocsiról, intrika], hazudik, rágalmaz más asszonyokat, ördögi irigységgel iparkodik mások boldogságát feldúlni s ha vannak hajlamaihoz megfelelő eszközei is, a pusztításnak és borzalomnak széles nyomát hagyja maga után egész élete folyamán, mint a sáskajárás, vagy a pestisjárvány. Mindkettő, férfi is, nő is, csak vegetál fénytelen, romlott szellemi légkörben. Életüknek semmi ideálja. Lényük a lendület mindennemű szerve híján, rugó, röpítő erő nélkül mászik csupán lent az iszapban. Ők is olyan anaerob, levegő nélkül élő bomlasztó szervezetek, melyek betegséget terjesztenek maguk körüli, rombolják a társadalmat s elpusztulnak maguk is a saját maguk okozta rothadásban.

E korszak főképp a felsőbb osztályokban található. Következményei s egyszersmind okai is emezek önző szervezetének. Ott nem vonzalomból házasodnak, hanem vagyon és rang szerint. A vagyon és rang ilyen módon meg is marad, de elpusztulnak ők, a birtoikosai. Ez azoknak az önkormányzati és gátló berendezéseknek a hatása, melyekkel minden élő szervezet, tehát az emberi faj is fel van ruházva. *A* szerelem elnémítása, az önzés növelése, melyek uralkodó irányai a felsőbb rétegeknek, a faj gyors kipusztulását vonják maguk után, ha általánossá válnának. *A* faj önfentartási ösztöne tehát úgy nyilvánul meg, hogy a szeretetlenségre és önzésre alapított családok kérelhetetlenül kipusztulnak. *Az* arisztokrata családok mindenütt észlelhető gyors satnyulásának nem más az oka, mint ez.

Ezek mellett az elfajult korcsok mellett azonban vannak azok a belül még nem romlott szervezetek, életrevaló és szerelemre még fogékony emberek, kik tudatlanságból, meggondolatlanságból, vagy éppen a nyers önzésen alapuló társadalomban a létért való küzdelem veszélyeitől való gyáva félelemből kötnek érdekházasságot, melyet a német értelmi házasságnak nevez talán azért, mert ez a legértelmetlenebb a házasságnak minden képzelhető fajtái között. Ezeket megboszulja magát a nemi kiválasztás alaptörvénye ellen elkövetett bűn előbb-utóbb s minél később, annál súlyosabban. A szerelem utáni vágyat nem téphetik ki a szívéből, folytontartó, végtelenül fájdalmas feszítéssel keres az magának utat ki a törvényes és társadalmi konvenciók merev falai közül. Meglehet, hogy az ilyen soha életében nem akad rokonlélekre s a házasság ez esetben külsőképp zavartalan marad s a számítás kötelekeivel egymáshoz kapcsolt házastársak viszonya alakilag kifogástalan; de az életük kielégítetlen, hiányos; a tétova nyugtalanság és várakozás kínzó érzése bántja őket örökké, egyre remélnék valami eljövendőt, ami kiszabadítja őket tartalmatlan életük tompultságából; belül, mélyen egész lényük töredékesnek érzi magát s áhítozza a befejezést, melyet soha meg nem talál becsvágyának, vagy egyéb kívánságának akármily fényes kielégítésében sem, minthogy azt csakis a szerelem adhatja meg. Ezeknek az embereknek is, mint az elfajultaknak, egész életükből hiányzik a kenet és az ideál; de hogy magukban szerencsétlenebbnek érzik magukat, bennük megvan s állandóan él a tudata annak a magasabbnak, ami hiányzik belőlük. Ők nem vakok,

hanem olyan látók, akik meg vannak fosztva a napvilágtól. Ez a sorsuk akkor, ha az élet véletlene nem hozta őket össze rokonlélekkel.

De ha véletlenül akadnak ilyenre, akkor a katasztrófa kikerülhetetlen. Hatalmasan kitör az összeütközés a házastársi kötelesség s a szenvedély között, mely elemi erővel tör a rokonlélekkel való egyesülésre. A tartalom, a szerelem fellázad a forma, a házasság ellen s pusztulásnak kell lenni belőle, vagy a tartalom zúzódik össze, vagy a forma vetődik szélivel. De harmadik megoldás is képzelhető s mivel ez a legnyomorúságosabb, azért ez a leggyakoribb is: a forma külszine, amely mindenkinek látható, sértetlen marad; belül azonban keskeny, rejtett repedés támad, mely a tartalmat ki is engedi. Képletek nélkül szólva azt jelenti ez, hogy a szerelmes fél vagy erővel felbontja a házasságot, vagy élete boldogságának feláldozásával leküzdi és elfojtja szerelmét, vagy megcsalja házastársát s titkos házasságtörő lesz. Közönséges jellemek mindjárt ehhez az utolsó kisegítő eszközhöz folyamodnak; a nemes jellemeknek végig kell harcolniok és átszenvedniök a világ előítéletei elleni lázadásnak s a szenvedély és kötelesség közti halálos küzdelemnek tragédiáját minden keserűségével.

Ha a társadalom a faj törvényeinek uralma alatt állana és szolidárisán volna szervezve, a szerelem pártjára kelne e harcban s odakiáltaná a küzdőknek: „Szeretitek egymást, legyetek egymáséi”. De a hivatalos társadalom ellensége lett a fajnak s az önzés uralma alatt áll; ezért a házasságnak fogja pártját s ezt parancsolja a küzdőknek: „Mondjatok lel” De mert természetellenes volta dacára is él benne az a tudat, hogy ez lehetetlen, hogy a szerelemről ép olyan nehéz

lemondani, mint az életről s ezt a kegyetlen parancsot ép oly ritkán fogadhatnók meg, mint azt, amelyik az öngyilkosságot parancsolná, azért hozzáteszi súgva és szemével hunyorítva: „vagy legalább ne csináljatok botrányt”. Így jut a szerelem végre is jogaihoz, de csak olyanoknál, akik a társadalomnak ezt a képmutatását beveszik s ily körülmények között ahelyett, hogy emelő és nemesítő hatása volna, a jellemek lealacsonyításának lesz okává, mert hazugságra, szöszegésre, titkolódzásra kényszerít. Hatása alatt az egyéniségeknek sajátságos kiválogatódása áll elő a házasságban; ép a legjobbak és a legderekasabbak, tehát azok, kiknek a fajra nézve mint tenyészanyagnak, legnagyobb becsé volna, megvetik a közönséges és erkölcstelen megalkuvást és mert sem egy ünnepélyes fogadalmat alattomosan megszegni nem akarnak, sem elég erős elhatározásuk vagy ép anyagi módjuk nincs ahhoz, hogy törvényes viszonyukat nyíltan bontsák fel, inkább belepusztulnak késve jött szerelmükbe, mely a fajnak így semmiképp nem szolgált javára; a közönséges egyének ellenben, kik a fajra nézve közömböseks s kiknek szaporodása csekély jelentőségű, kitérnek a martiromság elől s követik szívüket polgári lelkiismeretük rovására. A konvencionális házasság (tehát azokból, amelyeket Európa kultúrnépei egyáltalán kötnek, tiz közül kilenc) ezek szerint mélyen erkölcstelen s a társadalom jövőjére kárhozatos viszony. Azokat, akik belemennek, előbb-utóbb összeütközésbe sodorja esküdt kötelességeikkel és a kiirthatatlan szerelemmel és csak a lealacsonyodás, vagy elpusztulás között enged nekik választást, ahelyett, hogy a faj megifjodásának lenne a forrása, lassú öngyilkosságának lesz eszköze.

II.

Abban, hogy a házasság, (eredetileg a szerelemnek férfi és nő között egyedül megengedett formája), tartalmát teljesen elvesztette s a legnagyobb lett a társadalom összes hazugságai között, hogy az emberek csak házasodnak anélkül, hogy vonzalmat keresnének, hogy az ifjút is, a hajadont is a mindennapi élet példái s még inkább minden nyelvnek a szépirodalma valósággal arra neveli, hogy a szerelmet egészen külön válasszák a házasságtól, sőt hogy szabályszerint egymással össze nem férőnek érezzék és hogy a kézfogón lelkük legtitkosabb mélyén világosan tudva, vagy homályosan sejtve, már előre azt teszik fel magukban, hogy ez a formáság a szív érzéseit úgy sem kötheti meg: ebben a kultúrnépek gazdasági berendezkedése főképen a hibás. E berendezkedésnek az önzés az alapja; nem ismeri a fajt, csak az egyént; nem törődik csak az egyén közvetlen érdekeivel s teljesen elhanyagolja a fajt; kifejlesztett olyan rabló-gazdálkodást, mely feláldozza a jelennek a jövőt s annyiféle öre és támogatója, poroszlója és tanácsadója között nem akad egyetlen védője a jövő nemzedéknek.

Mit törődik az ilyen berendezésű társadalom azzal, hogy a szaporodás a legkedvezőtlenebb feltételek között folyik? Az élő nemzedék csak magával gondol. Ha a maga életét lehető jól éli le, ezzel teljesen leróta kötelességét önmaga iránt, más kötelességről sejtelve sincs. Gondoskodják a következő nemzedék is maga magáról s ha az atyák hibájából testben-lélekben szegényebb lett, annál rosszabb rá nézve. Hogy a szerelem nélküli házasság gyermekei

nyomorult teremtések? Baj is az, csak a szülők találták légyen meg a maguk előnyét ebben a házasságban. A házasságon kívüli szerelem gyermekei anyjuk társadalmi számkivetése következtében züllenek többnyire el s vértanúi lesznek az uralkodó előítéleteknek. Mit tesz az, csakhogy nemzöiknek jutottak a tiltott viszonyból kellemes pillanataik! Az emberiséget szeme előtt téveszti az ember, a szolidaritás érzése, mely még az állatnak is, a legutolsónak épúgy, mint a legmagasabb rendűnek eredeti ösztönei közé tartozik, kiveszöben van, felebarátja szenvedésének látása nem zavarja már az ember élvezetét s ha az emberiségnek a ma élő nemzedékkel meg kellene is szünnie, még ez a gondolat se tudná arra bírni a társadalmat, hogy megváltoztassa azt az életmódját, amelyben az egyes most jól érzi magát.

így lett önzö kizsákmányolás tárgya a nemi ösztön is s minthogy leghatalmasabb a szervezet összes ösztönei között, egész biztosan lehet rá számításokat építeni. Férfi és nő ezért iparkodik azt a szent aktust, melynél az emberiség fentartásáról és fejlődéséről van szó, lehetőleg a maga számára kamatoztatni. De nem is lehet rossz néven venni a kultúrembertől, hogy gondozó intézetnek tekinti a házasságot s aszerint választja párját, melyik ígér többet. Látja, hogy a világ a vagyon nagyságához méri az ember becsét; látja, hogy a gazdagok dózsölnék s a Lázárok ma is, mint a bibliai idökbén, a porban a küszöb előtt hevernek; ismeri a létért folytatott küzdelem hevét és erejét s a gyözelem nehézségeit a harcban; tudja, hogy csak magára, a maga erejére van utalva s ha elbukik, a köz részéről semmiféle elfogadható segit-

ségre nem számíthat. Csuda-e, ha minden életnyilvánulását, így a házasságot is első sorban és sokszor kizáróan abból a szempontból nézi, előnyére válik-e a létért folytatott küzdelemben. Mért is engedne élettársának választásában befolyást a szerelemnek? Mert az emberiségre nézve ez jobb volna? Mit törődjék az emberiséggel? Mit tesz ő érte az emberiség? Ad senni, ha éhes lesz? Ad munkát, ha munka nélkül lesz? Táplálja gyermekeit, ha majd kenyérért sírnak? 5 gondoskodik majd, ha meghal, az özvegyéről és árváiról? Nem. S minthogy nem teljesíti mindeme kötelességeit ő iránta, így ő is csak magával gondol, a szerelmet kellemes időtöltésnek veszi s a házasságban arra néz, hogy földi javait gyarapítsa vele.

Ez a felfogás a kultúremberiség gyors elfajulására vezet aztán csakhamar; a legelső áldozata azonban a nő. A férfi nem nagyon szenved a dolgok illetén állásában. Ha nincs elég ereje, vagy bátorsága magára vállalni a családalapítás felelősségét olyan társadalomban, mely ellensége és kizsákmányolója, ahelyett, hogy mint természetes lenne, támogatója volna, nőtlen marad anélkül, hogy ezért lemondana összes ösztöneinek kielégítéséről. Az agglegénység távolról sem jelent önmegtartóztatást. A legényembernek hallgatag megengedi a társadalom, hogy keresse a nővel való érintkezés örömeit ott és úgy, ahol és amiképp tudja, önző kedvteléseit sikereknek nevezi s a művészi sikereket megillető glóriával övezi s Don Juan szeretetreméltó bűnei olyan érzést váltanak ki, mely keveréke az irigységnek, rokonszenvnek és titkolt bámulásnak. Ha a férfi szerelem nélkül, anyagi előnyökért házasodott, neki megengedik az erkölcsök,

hogy jobbra-balra keresse azt a tüzet, amelyet nejében nem talál meg, vagy ha nem engedi is meg egyenesen, legalább is nem veszi olyan bűnnek, mely őt a tisztességes emberek társaságából kirekesztené. Egészen más a nő helyzete. A kultúrnépek nője mint egyetlen pályára, mint egyedül lehetséges sorsra van a házasságra utalva. Neki csak a házasságban szabad összes szorosabb és tágabb életszükségleteinek kielégítésére várnia. Férjhez kell mennie, hogy természetes jogait mint teljesen kifejlett érett egyén, gyakorolhassa, hogy anyai hivatását betölthesse, de csak hogy a fizikai nyomortól ment maradjon is. A kisebbségre, a jómódú lányokra nézve ez a szempont még elesik ugyan, de bármennyire érezzék a szerelemnélküli házasságnak erkölcstelen voltát, bármennyire vágnak szerelemből választani férjet s néha annyira gyanakvók, hogy minden kérében hozományvadászt látnak, ők sem kerülhetik ki annak a kárhuzatos rendszernek romboló hatását, mely a nyers önzést állította a házasság kötésénél a szerelem helyére. Sok férfi elég gyáva, hogy a házasságban anyagi jóllétet keressen. Mindent elkövet, hogy a gazdag lányt meghódítsa, nem azért mintha szeretné, hanem a vagyonáért. Nem kerül megerőltetésébe tettetni mindent, ami ennek kedvére van; ha szerelmet kíván a lány, mutat annál tüzesebben, minél kevésbé érzi igazán s mindig valószínű, hogy a gazdag lány, fiatalon és tapasztalatlanul, kezét a leghitványabb kérőjének nyújtja, aki rendesen a legügyesebb és legkitartóbb komédiás s csak későn jön rá, hogy hiába volt anyagilag független, mégis csak kapzsi férjet, nem rokonlelket kapott s vagy le kell mondania a szerelemről,

vagy a házasságon kívül kell azt keresnie veszedelmek közt s az erkölcsbírák megvetésének kitéve.

A gazdag lány azonban a kisebbség, a többség a mai társadalmi rendben úgy van a férjre utalva, mint egyetlen menedékre a szégyen, a nyomor, sőt a valóságos éhenhalás elől. Mert mi a sorsa a pártában maradt leánynak? Már abban a szokásos elnevezésben: aggszűz, benne van a gúny szűrő tövise. A család szolidaritása többnyire nem tart ki a gyermekek érett korán túl is. Ha a szülők elhalnak, a testvérek szélivel mennek, járja mindegyik a maga útját s a további együttélést mind tehernek érzi s a leány, aki elég gyöngéd, hogy ne akarjon se fivérének, se nővérének útjában lenni, kivált ha ezek házások, egyedül látja magát a világon, jobban elhagyatva, mint a beduin a pusztában. Vezessen maga háztartást? Barátságatlan és elhagyott lesz; mert barátja, ha férfi, nem melegedhet az ő tűzhelyénél, hacsak a szomszédok pletykáját nem akarja magára venni, a női barátság pedig ritka, sőt bizonyos ponton tul természetellenes; s a legkevésbé akarhat barátot keresni épen sorsostársai között, kik csak még több búskomorságot és keserűséget hoznak otthonába, hol úgyis elég, sőt sok is van belőle. Egy nagy szellem persze hamar kész a jó tanácscsal, hogy ne törődjék a nénik pletyka beszédével, hanem gyűjtse maga köré a rokonszenvet, amit csak talál, mind. De hogy kívánhatja az az erős és független karakter, aki ilyen bölcs tanácsot ad, egy szegény, gyenge leánytól, hogy egész életében le tudjon mondani arról az elégtételről, melyet még a legerősebb is keres az öntudatában, melyet t. i. rangbéli társainak helyeslése és becsülése

ád? A jó hírnév becses kincs s az ember belső és külső életében a legnagyobb szerepet játsza a hozzá hasonlók véleménye. S ne legyen ehhez a kincshez ép a pártában maradt leánynak joga?

Előreláthatólag idegenek közt fogja tehát leélni az életét, nagyobb függésben s a rágalomnak még jobban kitéve, mint a férjhez ment nő, kínos kénytelenségből még féltékenyebben vigyázva a jó hírére, melyet megkövetel tőle a társadalom, anélkül hogy megadná neki az értejáró természetes díjat, a férjet, az agglegény járja a korcsmát és a kávéházat, belép klubokba, melyek jól-rosszul pótolják neki a családot, mehet sétálni, utazni egyedül is s ezer módot talál rá, hogy asszony és gyermeki szeretet nélküli otthonának hidegségét, kietlenségét feledtesse, A vén lánynak mind-e feledtető módok tilosak, ő élethossziglani egyes börtönre van elítélve örökös búskomorságban, elhibázott élete miatt. Ha valamicskéje maradt, aligha bírja azt gyarapítani, valószínűleg elfogyasztja, feléli, mert intézésre, azaz a vagyonnak mindig számos leselkedői ellen való megvédelmezésére ő nevelésénél s a szokásoknál fogva sokkal kevésbé van minősítve, mint a férfi.

A nő előtt csak kevés s nem nagyon jövedelmező önálló foglalkozás van nyitva, A nép műveletlen leánya beáll cselédnek s pusztá életét így csak leélheti, de sohse tudja meg, mi az a függetlenség és önrendelkezés, hanem bele kell törődnie alacsony sorsába, mely jellemében elnyomorítja. Otthoni munkával akár éhen halhat, napszámmal félannyit keres, mint a férfi, holott természetes szükséglete körülbelül csak annyi, A jobb házból való lány tanítónő lesz,

de az esetek kilenczted részében a nevelőnői rab-szolgaság lesz csupán a sorsa. Némely országban megnyílt már előttük néhány alárendelt nyilvános állás is korlátolt számban, de ezekben se lesz meg az az érzése, mely egyedül teszi a szegénységet tűrhetővé, hogy igazi hivatását tölti be s célszerűen fejti ki tehetségeit és hajlamait. S azok még boldogok, akik ennyire viszik. A többi marad szegény, nyomorult, teher magának és másoknak, teljesen haszon és cél nélküli életének nyomasztó tudatával, képtelenül arra, hogy mindennapra kenyeret, ifjúságának egy kis örömet, öreg korára némi ellátást szerezzen.

S legyen emellett a leánynak, aki ily borzalmas elhagyatottságban vegetál, állandóan emberfölötti szilárd jelleme, Azt követeljük tőle, hogy ez a szomorú, magával meghasonlott, ez a didergő, éhező, az öreg-ség napjaitól előre remegő teremtes hős legyen! Ott a prostitúció, mely leleselkedik utána s csalogatja. Nem tehet magános és örömtelen életében egy lépést, anélkül, hogy ezer formában ne lenne kitéve a csábításnak. Attól fél a férfi, hogy állandó eltartásának a terhét magára vállalja, de nem átalja kérni a szerelmét ajándékba, mely semmi viszonzszolgálatra nem kötelez. Gonosz önzésével szünet nélkül üldözi s annál veszedelmesebb rá nézve, mert a saját leghatalmasabb ösztönei is titkos szövetséges társaivá szegődnek. Nemcsak a nyomort és a magánosságot kell túrníe, nemcsak a lángolóan érzéki férfit, erős, elszánt és fáradhatatlan ellenfelét kell legyőzníe, hanem saját hajlamait is s a társadalmi hazugságok és képmutatások ellen fellázadó egészséges, természetes ösztöneit is. Sértetlenül kerülni ki ilyen szorongattatásból, ehhez

olyan hősiesség kell, aminő ezer férfi között ha van meg egyben. S a jutalma mindez erőfeszítésnek? Semmi, Az agg szűznek, aki mindenféle nehézségek között élt. mint egy szent, még a legbensőbb érzéseiben sincs meg az az elégtétele, hogy elkésérítően fáradtságos nélkülözései közben legalább valamely természeti törvénynek engedelmeskedett, hogy felsőbb parancsot töltött be. Sőt minél öregebb lesz, annál hangosabban veti fel egy belső hang a kérdést: „Miért küzdöttem? Kinek használt a győzelmem? Érdemli ez a társadalom, hogy kíméletlenül önző követeléseit életbaldogságunk feláldozásával is tiszteletben tartjuk? Nem ezerszer jobb lett volna-e ellenállás nélkül hagyni magam legyőzetni?”

Ha megborzad a leány ettől a sorstól, ha nem nagyon keresve hajlamot, lelki rokonságot, hozzámegy az első férfihez, aki komoly szándékkal közeledik feléje, nincs-e igaza? Akárhogy üt is ki a házassága, majdnem bizonyos, hogy barátságosabb sorsa lesz benne, mint a vén lánynak a mai társadalomban.

De az a hazugság, melyet a lány elkövet azzal, hogy szerelem nélkül megy férjhez, nem marad természetesen büntetlenül. Férjének ő nem lesz se hű felesége, se kötelességtudó hitestársa. Kielégítetlen szerelmi vágyakozásában folyton a szíve rezdülésein van az esze s minden csekély, bizonytalan megmozdulását a szenvedély várvavárt megnyilvánulásának véli s megszedül a legelső férfi szavára, aki üres szívét csak egy percre is be tudja tölteni; majd rájön, hogy tévedett s újra keresi az igazit tovább, lesülyedve ezen a veszedelmes lejtőn elég gyakran a gyalázatba. Még jobb, ha csak tetszeni vágyó anélkül, hogy a plátói

vagy valóságos házasságtörésig jutna. Az az érzése, hogy sorsát nem tölti be, hogy neki is meg kell találnia a magáét, a lényét természetesen kiegészítő, rokonlelkű férfit, ekkor csak félig öntudatlan kacérokodásban nyilvánul, mely arra ösztönzi, hogy magát szépítgesse, bállokba, estélyekre járjon s vágyva keressen minden olyan alkalmat, ahol idegen férfiakkal találkozhatnak s ki-kipróbálhatja a saját vonzó erejét s érezheti a férfiakét. Az ilyen egészen magával van eltelve, csak a saját érdekeivel törődik s az élettől csak személyes örömeket vár. Önzése lehetetlenné teszi neki, hogy maga mellett férjét is meglássa és tekintetbe vegye s magát beleélje annak a lényébe. Az otthon neki közömbös, amennyiben másnak is otthona. Pazarol minden részvét nélkül férje fáradozásai iránt. Hisz azért ment hozzá, hogy gondtalanul és jó módban élhessen s ez borzalmasan emberi, azért büntetni férjét, mert elég ügyetlen volt és elvette anélkül, hogy szerelméről bizonyos lett volna.

Így támad az a végenincs kör, melyben csak nyomorúság terem. A társadalom önző berendezése az egyénnek feleslegesen és természetellenesen nehézzé teszi a létért folytatott küzdelmet, ezért sem a férfi, sem a nő nem szerelmet keres a házasságban, hanem anyagi ellátást; a férfi hozományra vadász; a vagyontalan lány félve, hogy otthon marad, kap az első férfin, aki el tudja tartani s a lakodalom után költséges luxuscikk lesz belőle, mely a gazdájának teljesen értéktelen és csak nagy kiadások okozója folyton. Sok férfi, aki tudott volna egy asszonyt eltartani és boldoggá tenni, visszariad az ilyen házasságok láttára s inkább lemond róla, hogy megháza-

sodjék. így pedig egy csomó lány van arra ítélve, hogy vénlány maradjon; a kilátá-sok, hogy férjet találjanak, általában kevesbednek, tehát fokozódik a mo-hóság, hogy főköttő alá jussanak, a szerelem kérdését még határozottabban elnémítják s az így létrejött házasság a házasulandók részére még ijesztőbb. Ellen-ség lesz a férfi és a nő, kik egymást befogni és ki-zsákmányolni igyekeznek, senki se boldog, senki se elégedett, csak a katolikus gyóntató pap s a nagy divatáruház gazdája dörzsöli a kezét, mert a dolgok ilyen állása hozza nekik híveik-vevőik legnagyobb részét.

III.

De ha a gazdasági berendezkedés főoka is annak, hogy a házasság intézménye hazugsággá lett, nem ez mégis az egyetlen oka. Abban az ellentétben, mely a forma és a tartalom, a házasság és a szerelem között van s abban a gyászos harcban, mely a természetes érzelmek s a konvencionális kényszerhelyzet között oly gyakori, nagy része van annak a nemi erkölcsnek is, mely a keresztyénség terméke. A párosodás aktusát ez az erkölcs aljas bűnnek bélyegzi meg, eltakarja előtte az arcát, mint valami borzalom előtt, (ami azonban nem zárja ki, hogy ne kacsintgasson kíváncsian utána) s a szégyellős hallgatás tilalma alá vet mindent, ami csak a nemi étellel összefügg, vagy arra emlékeztet. Ez szörnyűség és hal-latlan. Ez az erkölcs meg nem állhatna egy óráig, ha túl nem tenné magát rajta magában, vagy négy-szemközt, vagy még több szem közt minden, de ki-vétel nélkül minden ember olyan könnyedséggel,

mintha nem is léteznék. Nincs semmi természetes megokolása s ezért nincs semmi jogosultsága. Miért lenne az a testi működés, mely a legeslegfontosabb, mert a faj fentartására szolgál, kevésbé erkölcsös, mint a többi, melyek csak az egyén önfentartását szolgálják? Miért legyen törvényesen elismert működés például az evés és alvás, melyeket szabad folytatni nyíltan, melyekről szabad beszélni, melyeknek szabad hódolni, a párosodás ellenben bűn és szégyen,” melyet nem lehet eléggé titkolni és tagadni? Nem koronája-e a nemi érettség az egyén fejlődésének s megújulása nem legnagyobb diadala s nem legdicsőbb megnyilatkozása-e? Minden élőlény, állat és növény, , mint életerejének legmagasztosabb nyilvánulását érzi a párzást s az egész természetet hívja hozzá nemes' kevélységgel tanúnak, színpompával és illattal a virágok, csattogó énekkel a madarak, világító fényével a szentjánosbogár s vetélkedésük lármájával s harcaik robajával az emlős állatok. Csak az embernek kell leghatalmasabb érzését szégyenlenie s kielégítését, mint valami gonosztettet titkolnia.

Nem ez volt az emberek felfogása minden korban; Tartüff nem volt mindig az erkölcs tanítója. Itt nem is a vad állapotban élő emberekre gondolok, hanem olyanokra, akik a kultúra magas fokán éltek. Gazdag, szellemileg és erkölcsileg fejlett kultúrák, melyeknek idealizmusa túltett a mi modern műveltségünkön, mint az indiai és görög kultúra, természetes és elfogulatlan álláspontot foglaltak el a nemi élet tekintetében, megbecsülték az ember egész szervezetét anélkül, hogy jobban szégyelljék az egyiket, mint akármelyik másikat, nem szégyelték a mezte-

lenséget s ezért tudták is szüzi szemekkel és aljas hátsó gondolatok nélkül szemlélni; két különböző egyén egyesülésében pedig csak a szaporodás szent végső célját látták, mely ama cselekményt szükségessé, nemessé s különösen megszenteltté avatja s egészséges, érett elmében nem is enged meg méltatlan mellékgondolatokat és eszmetársításokat. Az ind és a görög kultúra még nem hamisította meg s nem homályosította el az ember eredeti ösztöneit olyan alaposan, mint a mienk s ezért még át voltak hatva természetszerű csodálattal és hálával az iránt a folyamat iránt, mely e világon minden életnek forrása, t. i. a szaporodás iránt. Tiszteletben tartották azokat a szerveket, melyek ez életműködésben tevékenyek, képüket mint a termékenység jelképét állították fel a templomaikban, csarnokaikban, lakásaikban, külön istent szenteltek a szaporodásnak s tiszteletére szertartásokat, melyek csak az erkölcsi hanyatlás későbbi korában fajultak el durva s különösen céltalan érzékiséggé. Az ifjúság körülvéve oly képekkel, melyek tudványát okvetetlenül fölkeltették, nem maradhatott meg abban a természetellenes tudatlanságban, mely a mi mai nevelésünknek főcélja. Minthogy az értelem világosan felfoghatta a nemi élet jelenségeit attól a pillanattól fogva, mihelyt érdeklődni kezdett irántuk, így nem dolgozhatott beteges irányban s nem juthatott tévútra a képzelet. Ami ott volt mindenkinek a szeme előtt, nyíltan, abban nem volt meg a titkolt és tiltott dolgok ingere s az ilyen elfogulatlanul felvilágosított ifjúság tisztább erkölcsű, ideje előtti kívánságoktól érintetlenebb volt, mint a mienk, melyet minden féltő fáradásunk dacára se tudunk az üdvözítőnek hitt

tudatlanságban megtartani, amely azonban a legtisztálatlanabb forrásokból, lopva s ezért szellemét megmérgező, idegzetét megrendítő izgalmak között meríti tudományát.

Az erkölcsi fogalmak ily gyökeres megváltozását az a befolyás idézte elő, melyet a keresztyén gondolkodás gyakorolt a művelt emberiség szellemére. A keresztyénség alaptanai közt, amint a legrégebb vallási iratokban le vannak rakva, csodálatos ellenmondások vannak. Két teljesen ellenkező felfogásból indulnak ki, melyek teljesen kizárták volna egymást, ha a keresztyénség alapítója logikus gondolkozó lett volna, világos öntudattal. Egyfelől azt prédikálják: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat, szeresd még ellenségeidet is; másfelől azt hirdetik, hogy közel a világ vége, a hús kívánsága a legnagyobb bűn, az önmegtartóztatás istennek tetsző erény s az embernek kívánatos állapota a teljes szüzesség.

Amikor a keresztyénség a felebaráti szeretetet hirdeti, az emberi szolidaritás természetes ösztönét emelte vallási parancscsá s ezzel előmozdította a faj fennállását és fejlődését. De mikor egyidejűleg kárhoztatta a nemi szerelmet, saját művét rombolta le, kiveszésre ítélte az emberiséget s olyan ellenséges indulattal helyezkedett szembe a természettel, melyet a saját kifejezésével csak ördöginek nevezhetünk. A felebaráti szeretet dogmája kellett, hogy meghódítsa az emberiséget, mert leghatalmasabb ösztönére apelált: a fajfentartás ösztönére. A szüzesség dogmájának ellenben meg kellett volna akadályozni az új vallás minden terjedését, ha nem olyan korban támadt volna, amikor a társadalom teljesen korhadt volt, a szemér-

metlen önzés volt egyedül uralkodó s a nemi élet eltérítve céljától, a fajszaporítástól, lealacsonyítva az önző élvezet puszta forrásává, bemocskolva minden bűnnel, méltán borzalomnak tűnhetett fel a jobbak fellázadt lelkiismerete előtt.

Amint ez a föltétel elesett s a keresztyénség már nem érezte magát a züllött erkölcsű római kultúra ellentétének, aztán nem is tartotta már szükségesnek a tisztaság túlzásával tiltakozni a bűn túlzásai ellen s a szüzesség sötét, fajellenes dogmája háttérbe szorult. Az egyház már nem kényszerítette rá minden hívére, hanem csak a kevés számú választottakra, papokra és apácákra, sőt annyi engedményt tett a természetnek, hogy szentséggé avatta a házasságot. A barátok és apácák szüzességi fogadalma nem akadályozta meg természetesen a legnagyobb kicsapongásokat épen a kolostorokban. A középkorban, amikor a keresztyénségnek legnagyobb hatalma volt az emberek fölött, csaknem oly nagy lett ismét az erkölcstelenség, mint Róma süllyedése idején s az önmegtartóztatás tanát a vallás fennállása óta voltaképp csak olyanok követték betű szerint, kik vallási tébolyban szenvedtek, abban a betegségben, mely majdnem mindig együtt jár a nemi élet zavaival és eltévelyedéseivel s az elfajulás tünete épúgy, mint ezek s mind az agyvelőnek kóros elváltozásain alapszik.

Elvileg azonban nem adta fel a keresztyénség ezt a dogmát sem, az egyház szentekké avatott házaseleket azért, mert egymást hosszú házasságuk alatt nem is érintették; szemében a nemi élet elméletileg bűn maradt, bár a gyakorlatban tűrte s a századok folyamán folytonos nevelő hatása odáig vitte a kultúr-

emberiséget, ahol ma áll, t. i. arra a felfogásra, hogy a nemi szerelem szégyen, az önmegettartoztatás erény s minden élőlény alapösztönének kielégítése a leg-súlyosabb büntetésekre méltó bűn. Vágya nincs kevesebb az embernek a keresztyénségben sem, mint a pogányságban; a nő szerelmét csakúgy áhitja ma is a férfi, de nincs meg az a tiszta, a szív minden fellángolását megneumesítő érzése, hogy dicsérendő tette törekszik, hanem ehelyett az a tudat üldözi, hogy tilosban jár, hogy bűnt akar elkövetni, melyet titkolnia kell s a titkolódzás és hazudozás kényszere által lealacsonyítva érzi magát, amiatt a kénytelenség miatt pedig, hogy vágyainak természetes célját, a szeretett lény bírását nem szabad bevallania, folytonos hazudozásra van ítélve önmaga, a szeretett lény és az emberek előtt. A keresztyéni szeretet nem engedi meg, hogy a szerelem törvényszerű lehet, ezért azokban az intézményekben, amelyek át vannak tőle hatva, nincs helye a szerelemnek. Ilyen intézmény a házasság is, jellemét a keresztyén erkölcs szabja meg. Teológus felfogás szerint nincs is semmi köze a szerelemhez. Ha az emberek házasságra lépnek, ez csak azért van, hogy egy sákramentumot betöltsenek, nem hogy szerelemben éljenek egymásnak. Istennek még jobban tetsző volna természetesen, ha az emberek egyáltalán nem házasodnának. A pap, aki a párt az oltár előtt összeadja, megkérdezi a nőtől, akarja-e a férfit, mint férjét követni s neki, mint urának engedelmességni. Hogy szereti-e, ezt a pap nem kérdi, mert ennek az érzelemnek a jogosultságát nem is ismeri el s szerinte annak a frigynek, melyet ő a maga szertartásaival megpecsétel, alapja épen az oltár előtt letett ünnepé-

lyes fogadalom, semmiképen nem az az emberi élet-
 ösztön, mely két lényt egymáshoz vezet s egymással
 szorosán összekapcsol.

Ez a keresztyén dogmatikus felfogás a hús sze-
 relmének, azaz az egyetlen természetes és egészséges
 szerelemnek bűnös voltáról jellemzi a társadalom hi-
 vatalos álláspontját a nemi élet tekintetében. A há-
 zasság szent; a hűség parancsát megszegni nem
 szabad, még ha nem adja is meg a szívnek a leg-
 csekélyebb kielégítést sem. Férjhez ment a lány sze-
 relem nélkül, később megismer egy férfit, aki szen-
 vedélyét felébreszti, a társadalom nem fogadja el, hogy
 ez lehetséges. Hogyan, szerelmes lett az asszony?
 Olyan nincs, az nem lehet! Olyasvalamit, szerelmet,
 nem ismerünk! Ő már asszony; ez az állapot az
 egyedüli, amire igényt tarthat. Férje van, akihez eskü-
 dött kötelesség köti, e kötelességen kívül semmi nincs
 rá nézve a világon. Ha megszegi kötelességét, akkor
 bűnös s a rendőr kezére kerül, kitéve minden jó er-
 kölcösű népek megvetésének. A társadalom feljogosítja
 a férjet, meg is ölni hűtelen feleségét s bírait bízza
 meg, hogy elrettentő példának legalább börtönre vesse,
 ha a férj elnéző volt. Szerelmes lett a lány egy férfiba
 s tette, amit neki a természet parancsolt anélkül, hogy
 a papnak vagy az anyakönyvesnek hókuszt-pókuszára
 és irka-firkájára várt volna? Jaj az elvetemültnek!
 Ki van vetve a tisztességes társaságból. Még arra az
 ártatlan gyerekekre, eltévelyedésének gyümölcseré is
 szégyenfolt tapad, melytől meg nem tisztul egész éle-
 tében. A lopást is tiltja a társadalom; de néha mégis
 megkegyelmez a bírónak annak a tolvajnak, aki éhsége
 miatt lopott kenyeret s futni hagyja büntetlenül. Ez

azt jelenti: a társadalom megengedi, hogy az éhség néha erősebb lehet, mint az ő törvényeinek tisztelete. Az asszonynak azonban, ki házassága dacára s a leánynak, ki házasság nélkül is szeretni mert, meg nem bocsát, Annak a törvénynek, mellyel a férfi és nő egymás közti viszonyát szabályozta, áthágására nincs mentség. Azt nem akarja meglátni, hogy mint az éhség, a szerelem is elég erős ahhoz, hogy az irott törvény békóit széttépje.

Nem azt kell-e hinni, hogy ezt a törvényt, ezt az erkölcsöt megcsontosodott és elmeszesedett öregek találták ki, vagy eunuchok? Lehetséges, hogy ilyen felfogás századokon át uralkodjék abban a társadalomban, melyben az eunuchok és az öregek mégis csak kisebbségben vannak, melyben húsz éves lányok és huszonnégy éves ifjak is élnek? Uralkodik — ép itt fordul meg a dolog: ez a felfogás bizony nem is uralkodik a társadalomban. A társadalom megalkudott ezzel az embertelen törvénnyel és szívtelen erkölccsel tigy, hogy szembe tiszteletet hazudik neki, de a háta mögött fittyet hány rá. A szerelem el nem ismerése képmutatás. A társadalom kalapot emel a bíró előtt, aki elítéli a házasságtörő asszonyt s a szigorú hölgy előtt, aki elúzi maga elől az elcsábított leányt; de tapsol a költőnek, — aki szerelemről énekel anélkül, hogy házasságról csak egy szóval is megemlékeznek, — még a tenyere is belevörösödik. A nyilvánosság előtt kezzeljeljesen ráhagyja mindenki, hogy bűn a szív hajlamainak engedni, titokban azonban enged neki maga is egész lelkesedéssel s még csak rosszabb embernek se tartja magát ezért. A keresztyén morál elméletben azért fennáll, ha a gyakorlatban senki se követi is.

Egy roppant széleskörű összeesküvésbe van belevonva az egész kultúremberiség s mindnyájan tagjai egy titkos szövetségnek, melynek részesei fejet hajtanak az utcán a teológus dogmák előtt, de a szobában a természetnek áldoznak s kérlelhetetlenül rárontanak arra, aki eleüzszi misztériumaikat kifecsegi, aki felázad az általános hazugság ellen s elég szemérmetlen, hogy a nyílt utcán legyen hívője azoknak az isteneknek, melyeket háló szobájában tisztel ő is, mint a többiek.

Hogy a házasság intézményét elfogulatlanul ítélhessük meg, meg kell szabadulnunk, akármilyen nehéz is, azoktól az előítéletektől, melyekben nevelkedtünk s különösen annak a keresztyén erkölcsi felfogásnak a megszokásától, mely gondolkodásunkkal oly szorosán összenőtt. Az embert a teológustól eltérően mint természeti lényt kell tekintenünk, összefüggésben a többi természettel. Ha egy emberi intézmény jogosultságát akarjuk vizsgálni, azt kell kérdeznünk, hogy az ember alaptermészetének, ősi ösztöneinek és legmagasabb faji érdekeinek megfelel-e.

Ha a házasság intézményére alkalmazzuk ezt a mértéket, nagyon kétséges, megállja-e a kritikát s nagyon nehéz bizonyítani, hogy természetes állapota volna az embernek. Láttuk, hogy a társadalom gazdasági berendezése arra kényszeríti az embert, hogy érdekből kössön házasságot, a keresztyén erkölcs pedig nem engedi elismerni benne a szerelem jogát. Nos itt még egy utolsó és kínos kérdés merül fel: vájjon csak azért hazugság a házasság, mert a legtöbb házasság nem az egyén bírását, hanem a maga anyagi ellátását keresi benne és csak azért kényszerűség, mert a ke-

resztyén erkölcs nem ismeri el, hogy a pap előtt kötött bilincs mellé olyan valami is kell, mint a szerelem? Vájjon a házasság, aminőnek látjuk a kultur-emberiség körében, nem egyáltalán természetellenes formája-e a két nem közti viszonyoknak s mostani alakjában t. i. mint az egész életre szóló kötelék, nem lenne-e hazugság akkor is, ha az emberek mindig szerelemből házasodnának s e szenvedélynek teljes, természetes jogosultságát elismernék?

Mi ép a két nemnek egymásközti viszonyában annyira eltértünk a természetes állapottól, hogy ma nagyon nehéz egész határozottsággal felismerni, mi e tekintetben fiziológikus és szükséges s mi a hamisított, elrontott, mesterkéltségek s ami látszólag a sokszázados átöröklés folytán mégis természetessé lett. az emberi szív legtitikosabb rezdüléseinek óvatos, bíráló megfigyelése összevetve azokkal az észleletekkel, melyeket a magasabb rendű állati életről gyűjthettünk, úgy látszik, a fennálló rend híveit nagyon is lesújtó eredményre vezeti

A házasság, ahogy a kultúrnépeknél a történelem folyamán fejlődött, voltaképp az egynejűség általános elismerésén alapszik. De úgy látszik, mintha ennél fogva az egyéni hajlamok s a társadalmi intézmény között olyan elvi ellentét volna, mely folyton összeütközést támaszt az érzelem és az erkölcs között, elég sok esetben újra meg újra szembe állítja a formát a tartalommal, a házasságot újra meg újra okvetetlen hazugsággá teszi s aligha orvosolható valami reformmal olyan tökéletesen, hogy két hitestársnak külső monogám házassága minden körülmények között benső összetartozásukat s egymáshoz való nemi vonzódásukat is jelentse.

A házasság intézménye, mint fentebb igyekeztem kimutatni, egyáltalán azon a sejtésen vagy megismerésen alapszik, hogy a fajfentartás és fajjavítás érdeke megköveteli a nemi ösztönnek némi ellenőrzését az összeség részéről. De hogy ez az intézmény ép ezt a formát nyerte, melyben egyetlen férfi elméletileg az egész életre köt egyetlen nővel frigyét, ez nem a faj érdekeiből folyik, nem is életföltétele a fajnak, nem is az önfentartás ösztöne hozta azt létre, hanem az csak a társadalom gazdasági berendezésének következménye s ezért valószínűen ép olyan múló, mint ez a berendezkedés.

Az a felfogás, hogy a házasságnak az egynejlőség formáját kell adni, felfogás, mely talán csak félig tudatos, de mégis elég világos volt ahhoz, hogy törvényekben és szokásokban nyerjen kifejezést, látszólag ebből a gondolatmenetből eredt: „Abban a társadalomban, mely nem ismeri a gazdasági szolidaritást, melyben mindenki csak magáért dolgozik, csak magáról gondoskodik s felebarátját nyugodtan hagyja elpusztulni, éhen vész el a gyermek, ha szülői nem nevelik fel. Az anya egyedül nem bírja el a gyermekei eltartásának a terhét, mert a nőt, minthogy gyengébb, az erejével visszaélő férfi ép abban az önző társadalomban minden jövedelmezőbb és könnyebb, tehát igazság szerint épen neki való kenyérkeresetből annyira kiszorítja, hogy nemhogy gyermekeket, hanem még magát is alig tudja a maga munkájával fentartani. Rá kell tehát az atyát szorítani, hogy segítsen a nőnek ezt a terhet viselni. Ez pedig csak egy módon lehetséges: bilincset kell rakni a férfira, mely elválhatatlanul kösse őt ahhoz a nőhöz, akit gyermekei

anyjává óhajt tenni. Ez a bilincs az egész életre kötött házasság. És hogy könnyebben meg lehessen találni, melyik gyermek melyik apához tartozik; hogy valamiképp hiba ne essék és ne hárítsák az eltartás kötelességét ártatlannak a nyakába: ezért kell az, hogy minden férfinak csak egyetlen nővel, minden nőnek csak egyetlen férfitől lehessen gyermeke. Ez az egynejűség. Így aztán szép rendben megy minden. Feleséget szeretnél? Jó, de előbb kötelezd magad, hogy amíg élsz, csak érte s a tőle netalán származó gyermekeidért dolgozol. Megunod később a feleségedet? Az a te bajod. Egyszer már a tiéd, marad is a tiéd. De arra jössz rá, hogy megtévedtél, mikor választottad, csalódtál, mikor azt hitted, hogy szereted? Hja, mért nem vigyáztál jobban, mért nem gondoltad meg jobban? Most másikat szeretnél? Nem tehetünk róla. Már most csak hordozd tovább a magad keresztjét, feleséged és gyermekeid gondját. Mi, a társadalom, nem engedjük, hogy a mi nyakunkba varrd.

A fajban rejlő önfentartási ösztön ugyanis dolgozik szünet nélkül, amíg csak van benne életerő. S az egyetlen mód, mellyel az önzésre és individualizmusra alapított gazdasági rendben asszonyait és gyermekeit, tehát a saját fenmaradását a faj biztosíthatja, az élethossziglan kötött egynejű házasság. A gazdasági berendezésünk logikusan maga után vonta a házasság intézményét. A gyakorlatban, mint fentebb már kifejtettem, a házasság a szülők önzésének kielégítésére szolgáló eszközzé lett, mert nem szerelemből, nem a nemi kiválasztás törvényei szerint, nem az ivadék érdekében kötik; elméletileg mégis a fajfentartás érdekében, igaz, hogy rosszul felfogott

érdekében létesült intézmény, mely nemcsak a szülőkért, hanem a gyermekért is van. A felnőtt nemzedék elméletileg áldozata a fejletlen és meg nem született nemzedéknek, a kicsinyek gyomra van tekintetbe véve a nagyok szíve rovására; kérlelhetetlenül azokban az államokban, melyek még teljes mértékben a keresztényen teológus világnézet befolyása alatt állanak, valamivel enyhébben azokban, melyekben a felvilágosodás természetesebb és emberibb felfogásokat terjesztett el.

A katholicizmus, mely mint láttuk, a szerelmet jogosulatlannak és bűnnek tekinti, egyáltalán nem engedi meg a házasság felbontását, nem engedi meg, hogy két ember egymásban tévedhetett, vagy hogy ha tévedtek, az életboldogságuk megköveteli a válást, A katholicizmustól emancipált népek tesznek annyi engedményt a szerelemnek, hogy elismerik létezését, el jogait és a lehetőséget, hogy a házassági köteléken kívül is előállhat; de ezek is csak kedvük ellen és félig-meddig; csak nehézségek árán engedik meg a válást, gyűlölködő előítéletekkel üldözik az elváltakat s szívtelenségükben annyira mennek, hogy eltiltják az új házasságot azzal, akinek kedvéért a válás történt: azokra nézve, akik már az elválás előtt szerették egymást, oly tilalom, melynek ostoba és kegyetlen volta egyenesen hajmeresztő.

Az önző gazdasági berendezkedés álláspontjáról tekintve ez kifogástalanul következetes; az élettan és lélektan szempontjából azonban a legsúlyosabb aggodalmak merülnek fel vele szemben, A házasságot az egész életre kötik. Vegyük a legkedvezőbb esetet: a házastársak szeretik egymást valóban. Tart majd ez a szerelem addig, amíg az élet? Tarthat addig?

Van a házasfeleknek joguk egymásnak sirig tartó hűséget ígérni? Nem vakmerőség, nem könnyelműség tőlük, ha fogadkoznak pillanatnyi érzelmeik változhatatlanságára? A költők természetesen, akiknek kétségtelenül köszönhetjük, hogy a kérdést reménytelenül” összekuszálták és elhomályosították, nem haboznak itt se a felelettel egy pillanatig se. Előttük tiszta dolog, hogy az igaz szerelem örökké tartó. „És mondf mi a vége a szerelemnek? Nem is volt az, ha vége lett”, mondja Halm Friedrich. „Nem is volt az, ha vége lett”. Ám utólag ez könnyen van mondva. De mindenki, aki nyitott szemmel nézi az életet, száz példát tud mondani ez elhamarkodott verssel szemben olyan viszonyokról, melyek nagyon szenvedélyesen indultak s mégis nagyon gyorsan és alaposan kihűltek. S ha a költő azzal akarná a maga frázisát védeni, hogy mindaz nem is volt igazi szerelem, viszont feleljen meg arra a kérdésre, miről ismeri meg voltaképp az igazi szerelmet, miben különbözik ez attól, „amely nem is volt az,” miután keletkezése pillanatában s egész, bár rövid virágzása alatt emez az összetévesztésig hasonló a másikkhoz, a szerelmesekben ugyanazokat az érzéseket támasztja, őket ugyanolyan tettekre hajtja, ugyanaz a lárma és izgalom, rajongás és kétségbeesés, gyöngédség és féltékenység kíséri mindkettőt?

Bizonyos, hogy vannak esetek, amelyekben a szerelem csak az étellel szűnik meg. Nagyon hidegvérű kutatók talán ez esetekben is azt találnák, hogy hosszú tartamát a kedvező körülményeknek, a szokás hatalmának, zavarok és kísértések véletlen hiányának, szóval olyan befolyásoknak, melyek mind a két féltől

függetlenek, ép úgy lehet tulajdonítani, mint az érzelem minőségének. De letagadni ez eseteket nem lehet. Ezeknek az élethossziglani egynejű házasság az igazi, természetes és jogosult állapot. A forma és a tartalom itt tökéletesen fedi egymást s a látható külső kötelék mindvégig kifejezője a benső összetartozásnak.

De ha ilyen esetek kétségtelenül vannak is, ezek a költők tanúbizonysága szerint is ritkák. De mit csináljanak e házassággal azok a számtalanok, akik egy adott pillanatban azt hiszik, hogy komolyan szerelmesek, de hónapok, vagy évek múlva, vagy talán hirtelen egy másik lényel való találkozás után kiderüli, hogy az tévedés volt? Siessenek ezek is házasságot kötni az egész életre? Maholnap nem fogják egymást szeretni s a házasság csak olyan elviselhetetlen teher lesz nekik is, mintha eredetileg is szerelem nélkül kötötték volna. Vagy ne házasodjanak össze addig, míg biztos meggyőződést nem szereztek felőle, hogy szerelmük sírig tartó lesz? Ez kissé nehéz volna; mert ha érzelmeik igazi természetét csak utólag lehet megismerni, haláluk órájáig kellene a szerelmeseknek várniok, hogy nyugodt lelkiismerettel elmondhassák: „A mi szerelmünk csakugyan igazi volt, tartott, amíg éltünk, most már bátran együvé temettethetjük magunkat, nem kell félnünk, hogy ráununk egymásra”.

Ha minden házasság előtt ilyen szigorú vizsgálatot és kétségtelen meggyőződést követelnénk, az emberiségnek le kellene mondania róla, hogy jegyesc párokat lásson. Rómeó és Julia, jó még, hogy ifjan haltak meg. Ha a tragédiának nem lenne vége az ötödik felvonással, nem vagyok benne bizonyos, hogy

nem hallanánk-e csakhamar civódásokról a bájos fiatal házások között. Nagyon, nagyon félek, hogy a férj akár már pár hónap múlva szeretőt tartott volna, felesége pedig valamelyik veronai ifjú nemessel keresett volna elhagyatottságában vigasztalást. Iszonytató volna: egy válópör, mint a balkonjelenet utolsó felvonása. De tovább megyek s egyenesen állítom: ahogy Rómeót és Júliát ismerem, bizonyosan az lett volna a vége, mert mindkettő nagyon fiatal, nagyon szenvedélyes, nagyon értelmetlen és nagyon izgékony volt s az a szerelem, mely a bálban támad s csak egy szép testi jelenség első benyomásán alapszik, tapasztalás szerint nem él túl sok éjszakát, melynek szürkületén az ember „a csalogányt, nem a pacsirtát” véli hallani. De nem szerették hát egymást Rómeó és Julia? Szeretném azt látni, aki tagadni merné! S nem kellett volna megesküdniök? Halálos véték lett volna az emberiség szempontjából épúgy, mint a költészet szempontjából. Ha házasságuk mégis rosszul végződött volna, ez nem szerelmük ellen volna bizonyosság, hanem a házasság embertani jogosultsága ellen.

Az igazság az, hogy tízezer pár között alig akad egy olyan, amelyik egymást az egész életen át és csakis egymást szeretné s a sírigtartó egynejű házasságot találná ki magának, ha nem volna még meg. De bizonyosan volna köztük kilencezerkilencszáz olyan, amelyik érzett valamikor az életben heves vágyat egy más egyén után, boldog volt, ha e vágya teljesülhetett, keservesen szenvedett, ha kielégítetlenül kellett maradnia s további élete folyamán több-kevesebb idő múlva egészen más, sokszor teljesen ellen-

kező érzelmekre ébredt szenvedélyes vonzalmának előbbi tárgya iránt. Van e pároknak joguk a házassághoz? Kétségekívül. Sőt összekötetésüket a faj érdekében egyenesen követelnünk kell. Összefér azonban a boldogságuk tartósan az élethossziglani házassággal? A való élet becsületes megfigyelője erre igennel nem felelhet.

Az ember valóban nem egynejű állat s többékevésbé természetellenes, az embereknek többékevésbé terhes minden intézmény, mely az egynejűség föltevésén alapszik. Hagyományos és átöröklés folytán nagyon meggyökeresedett felfogások mit se bizonyítanak ez élettani ténnyel szemben. Figyeljünk csak éles szemmel a legtitkosabb, legfinomabb rezgésekre a szeretők szívében! Kitölti-e a szeretett lény a szeretőt valóban olyan tökéletesen, hogy semmi helye nem marad olyan vágynak, vagy legalább észrevevésnek, mely egy másik lényre vonatkozik? Tagadom. Aki őszinte, meg fogja engedni, hogy férfinak is, nőnek is az ifjú szerelemnek még a legnagyobb lázában is marad olyan homályos zug a lelkében, melybe akkori szenvedélyének a sugarai nem világítanak be s ahol az idegen rokonszenvek és vágyak csirái húzódnak meg. E csirákat talán jó nevelés folytán, becsületből szoros őrizet alatt tartjuk, nem engedjük mindjárt szárba menni, de folyton tudjuk, hogy ott vannak, érezzük, hogy hamar megnőnének és megerősödnek, ha kifejlődésüket nem akadályoznók.

Bármily visszatetszőnek hangzik is, ki kell mégis mondanom: még egyidőben is szerethet az ember több egyént megközelítően egyenlő gyöngédséggel s nem okvetetlenül hazudik, ha mindegyiknek sze-

relmet esküszik. Lehet az ember valakibe szerelmes, azért fogékony marad az egész másik nem befolyásával szemben. A legszűziesebb szerelmes nő végre is csak egy íze a női világnak, mint a legbecsületesebben szerető férfi csak egy íze az emberiség egész férfivilágának. Egyik is, másik is érzi mindig a másik nemnek természetes vonzó hatását s ez az általános vonzó hatás egy kissé kedvező körülmények között egészen jól válhatik újabb külön vonzalom kiinduló pontjává egy másik egyénhez, aminthogy az első szerelem szabályszerint nem is egyéb, mint a másik nemhez való általános vonzódásnak összefoglalása és átvitele a nem egyik képviselőjére, többnyire arra az elsőre, akit közelebről megismerni alkalom nyílt. S mindeddig, külön is ismétlem, szűzies asszonyokra s becsületes, önuralomra képes férfiakra gondoltam. Nem is beszélek azokról a nőkről, akik kéjnének induló hajlammal, férfiakról, akik csapodár kéjenceknek születtek s kiknek szintén nagyobb a számuk, mint amennyit a hivatalos erkölcs beismerni hajlandó. A feltétlen hűség nincs meg az ember természetében, nem természetszerű kísérő jelensége a szerelemnek. Csak az önzés kifolyása, hogy megköveteljük. Az ember egészen maga akar uralkodni a szeretett lényen, egészen be akarja tölteni, csak a maga tükörképét akarja benne látni, mert embertársára gyakorolt ez a hatása életének a legmagasabb fokú tevékenységét és a leghatalmasabb kielését jelenti s önérzete, vagy hiúsága nem ismer tökéletesebb kielégítést, mint e mély hatásának érzete. Mint ahogy különösen mélyen és egészen érzi a maga teljes egyéniségét az, aki ellenfelét ember ember ellen vívott

nyílt csatában páros viadalban legyőzi, ép ily intenzív-mértékben és gyönyörrel eltelve érzi a maga egyéniségét az, aki egy másik egyén korlátlan birtokosának érzi magát. Hűséget követelni tehát annyi, mint saját hatásunk határait kiterjeszteni idegenre és hogy örvendetesen tágnak szeretnők e határokat; a féltékenység pedig korlátolt voltunknak szörnyen fájdalmas megismerése. Lehet ezért valaki féltékeny, anélkül, hogy a legkevésbé is szerelmes lenne, mint ahogy le akaja ellenfelét harcjátékon győzni anélkül, hogy gyűlölné; mindkét esetben az a hiúság a rugó, hogy magát derekas egyéniségnek érezze; hogy lelki tornában melyik különb, melyik erősebb: erről van szó; s ép így követelik meg a hűséget, anélkül, hogy azért szükségképen kölcsönösségre kötelezve éreznék magukat.

Hogy a hűséget nem a szerelem természetes célja, a szaporodás érdeke követeli, hanem hogy az csak az emberiségbe mesterségesen belenevelt kikötés, az önszeretet, hiúság, önzés folyománya: ennek legjobb bizonyítéka ép a kölcsönösség hiánya. Ha szervi szükségesség volna, a férfi hűségét is ép olyan sértetetlen kötelelességnek éreznők, mint a nőét; de mert csupán az önzés követelménye, az erkölcs fejlődése folyamán okvetetlen úgy kellett kialakulni, hogy az erősebb önzése legyőzte a gyöngébbet s mert az erősebb a férfi, ezért tényleg a saját előnyére s a nő hátrányára formált törvényeket, szokásokat, közfelfogást és érzületet. Megköveteli a feltétlen hűséget a nőtől, de nem adja meg neki ugyanezt a jogot saját magával szemben. Ha a nő megfélelkezik magáról, halálos bünt követ el, melynek még legenyhébb bün-

tetése a közmegvetés; ha a férfi teszi ugyanazt, tőle ez csak egy kis szeretetreméltó félrelépés, melyre nincs büntetés a törvényben, melyen csak jóindulatúan és diszkrétan mosolyog a társadalom s melyet könnyek közt és öleléssel bocsát meg az asszony, ha egyáltalán komolyan veszi.

S a kétféle mértéknek ez az igazságtalan volta még nagyobb lesz annál a körülménynél fogva, mert már magában véve sem mindegy, hogy a nő, vagy a férfi követ-é el hűtlenséget. Ha a nő vétkezik, ebben ő mindig a passzív fél; a férfi ejti őt kísértetbe, tehát olyan hatalom, amely akaratától független; csak meghódol olyan erőnek, mely nagyobb mint az ő ellenálló ereje. Józsefek a biblián kívül nem nagyon gyakran fordulnak elő és Potifárné ritkaság. A férfi teszi meg az első lépést a bűnre, ő keresi fel a nőt s ostromolja előre kidolgozott tervek és számítások szerint, erőkifejtéssel, mindig megkísértett védekezés ellenére is.

Legtovább ment a férfi nyers önzése e tekintetben Indiában. A nő birtoklását ott olyan föltétlennek tekintik, a hűség követelését olyan borzalmasan túlhatják, hogy az özvegyet, sőt a menyasszonyt is máglyára kényszerítik elhalt férje, sőt csak vőlegénye után is, holott a férfinak, ha nejét elveszti, hajaszála se görbül meg s akár azonnal új nászra léphet egyenesen a temetésről, közhelyesléstől kísérve.

Európában nem öltött a férfi önzése ép ilyen pusztító formákat. Csak érzelgős és hisztérikus költők mentek odáig, hogy még a szeretett lényt is túlélő hűséget követelnek s olyan holdkóros szerető alakokat rajzolnak, akik örökös gyászra és szüzességre

szánták el magukat, mert a szeretett lény meghalt, vagy azt el nem nyerhették. De ezek a rajongók is voltak legalább olyan igazságosak, hogy e kötelezettséget egyenlően szabják ki mind a két nemre s Toggenburgjaik ép olyan gyakran szoktak lenni férfiak, mint nők. Egészséges idegzetű olvasók azonban nem hisznek az ilyen regényalakokban s ha mégis az életből vannak egyáltalán véve, betegesen elfajult természeteknek tartják őket, kik költői erényt csinálnak a kóros lelki és testi állapotukból. Az európai erkölcs nemcsak a gyakorlatban, hanem elméletben is megengedi, hogy a szerelem elmúlhat, hogy szeretni újra lehet, hogy a hűség nem okvetetlenül éli túl a szerelmet; így az özvegyek második házasságát teljes mértékben erkölcsös és minden társadalmi bírálat előtt helytálló viszonynak ismeri el.

Lett volna valaha és valahol a nő erősebb, mint a férfi, egész felfogásunk a hűségről kétségkívül más alakot öltött volna. Ekkor a nő könyelműsége volna csupán bájos gyöngeség, melynek némi tréfás jellege is volna, ellenben a férfi hűtlenségének volna tragikus jelentősége. *F*\ férfitől követelnék meg ugyanazt a szüzességet a házasságon kívül s különösen a házasság előtt, melyet ma a nőtől követelnek. Don Jüant Donna Juanának hívnák s a színházban a szegény ártatlan Othellóért hullatnánk könnyeket, mert a dühös féltékeny Desdemona megfojtotta.

Én belátom, hogy a mai erkölcs és szokás alapján mily roppant nehéz a hűségnek s a szerelem természetes tartamának kérdését végérvényesen megoldani. Ha a magasabb rendű állatokat nézzük, nem nehéz felismerni, hogy ott a him szenvedélye a nős-

tény iránt csak a pázrás alatt tart s legfeljebb még egy ideig, melyet mézes heteknek nevezhetnénk s hogy a kölcsönös hűség, mely egyáltalán csak egyes fajknál van meg, nem éli túl a fiak születését. Emberi büszkeségünk már most akármily felháborodással ágaskodik is ellene, emberi szokásainkat, ha tudni akarjuk, természetesek és szükségesek, vagy mester-ségesek és önkényesek-e, az állatországból vett analógiák alapján kell megvizsgálnunk, hisz az életnek ugyanazon törvényei uralkodnak ott is, mint az emberfajban, mely élettanilag tőle semmiben sem különbözik.

Ez az összehasonlító módszer tehát arra a feltevésre vezetne, hogy a szerelem kimerül céljának elérésével s feladatának betöltésével, épúgy mint az éhség elmúlik, ha életszükségletünket kielégítettük s gyermekének születésével a nő szerelmi életének is beveződött egy felvonása s új felvonás kezdődhet más szereposztással. Ha ez, mint a látszat mutatja, igazi és természetes állapota az emberi érzésnek, eszerint a tartós egynejű házasságnak csakugyan nincs meg szervi jogosultsága s a mézes hetek után, vagy legfeljebb a gyermek születése után a legtöbb esetben üres formává és hazugsággá kell válnia s így összeütközésekre kell vezetnie a hajlamok és a kötelesség között még akkor is, ha mindig szerelemből kötötték is eredetileg.

Mindjárt az ellenérvek egész sora merül természetesen fel az olyan érveléssel szemben, melynek logikai végeredménye csak a házasság eltörlése s az állatok szabad párosodásához való visszatérés lehetne. A legközelebbi ellenérv ez: lehetséges, hogy termé-

szetes ösztöneinél fogva az ember soknejű, hogy hajlama van egyszerre, vagy egymásután a másik nemnek több egyénével is kötni viszonyt; vannak azonban más ösztönei is s az ép a művelődés feladata, hogy az ember akaratát nevelje s ösztöneit, ha rossznak ismertre fel, legyőzze és elfojtsa. Ez az érv sajnos, nem nagyon meggyőző; mert mindenekelőtt még be kellene bizonyítani, hogy a többnejűség ösztöne ártalmas az emberiség fennállására és fejlődésére, mert csak ez esetben mondhatjuk joggal rossznak; de továbbá meggondolásra érdemes az is, hogy a művelődés, melynek más ösztönök megfékezése sikerült, tényleg soha el nem jutott még odáig, hogy a többnejűség ösztönét el bírta volna fojtani, habár az egyház a pokollal fenyegette, a törvény elítélte, a hivatalos morál erkölcstelennek nyilvánította is; a művelt államokban a férfi a törvényes egynejjűség dacára is tényleg többnejűségben él; talán százezer férfi között alig akadna, egy, aki a halálos ágyán megesküdhetnék, hogy egész életében nem ismert egynél több nőt; s ha a nők szigorúbban betartják is az egyfűjjűség elvét, ez sem mindig onnan van, hogy ne lett volna bennük hajlandóság túltenni magukat rajta, hanem csak azért, mert a hivatalos morál őrei szigorúbban ügyelnek a nőre s kihágásait szigorúbban büntetik, mint a férfiet; az az ösztön azonban, mely olyan makacsul és eredményesen ellenáll a törvényeknek és szokásoknak, bizonyára sokkal mélyebben gyökerezik, mint más ösztönök, melyeknek a művelődés ura tudott lenni.

Nagyobb súlya van még egy másik ellenérvnek. Az emberi szerelem, bár alapjában véve szintén nem

egyéb, mint más egyén bírása utáni vágy a szaporodás céljából, mégis több ennél: a szeretett lénynek szellemi típusában talált öröm, tehát barátság is. S ez az eleme túléli az élettani elemét, Az, amit az ember a szeretett lény iránt már a bírása után érez, bizonyára nem ugyanaz az érzelem, ami volt. De még mindig magasztos és hatalmas s megokolhatja az élethossziglani együttélés vágyát, sőt szükségét, amikor aztán a jogosultsága nem a házasság természetes céljából, a szaporodásból, hanem a magasabb szellemi fejlettségű lénynek abból a szükségletéből folyó, hogy hasonló gondolkodású lényel kell érintkeznie. A mézes hetek után, vagy az első gyermek után még a leghűbb lélekben is s ha eredetileg a szenvedély még olyan hatalmas volt is, végbemegy a szerelemnek ez az átalakulása, amely után a házasság bilincset nem érzi még épen terhesnek, de teljesen biztos védelemnek se új szenvedély fellángolása ellen.

De vannak még más körülmények is, melyek segítik akaratumkat a többnejűség ösztöne elleni küzdelmében. Ha két embernek, kik egymást egy pillanattig szerették s ezzel bebizonyították, hogy elég jó összhang van köztük, egy ideig már tartott az együttélése, ez szokássá válik, mely hatalmas támogatója a hűségnek. Talán nem is éreznek már egy idő múlva semmit egymás iránt, a legcsekélyebb szerelmet sem, sőt barátságot sem, de azért a közösség tart, sőt ugyancsak erősen tart. Mint a megkövesedés folyamán lassankint például a fagyökérnek összes eredeti alkatrészei eltűnnek s egészen idegen ásványrészek által pótolódnak, melyek azonban gondosan a kiszo-

rított szerves molekulák helyére illeszkednek s változatlan hagyják az egésznek a formáját annyira, hogy a belső szerkezetben már semmi sincs az eredetiből s a gyökér külső alakja mégse szenved semmit, így helyettesíti az érzelmeknek ez átalakulása közben észrevétlenül a szokás az elillanó szerelemnek egyik részecskéjét a másik után s ha ez már végkép eltűnt is, megmarad a két ember egész életre szóló kötelekének a formája épségben; s ha ez a forma merev és hideg és holt is, de azért tartós, ellentálló.

Ha a házasság gyermekekkel van megáldva, átszarmazik a szülők gyöngédsége ezekre s belőlük nő új szerelem, mely egyformán fonja körül a szülőket s szorosán összetartja őket, mint a kúszó növény, mely az indáival két fa körül nő s elválaszthatatlanul összeköti őket s még friss lombbal és virággal is fedi, ha már elhaltak és kiszáradtak.

Aztán meg az ember, minél tovább tart a házasság, annál öregebb lesz, szerelemvágya természetes okokból gyengül s ha nem hálnak is ki belőle új hajlamok csirái, évről-évre könnyebb az akaratnak és a belátásnak a kifejlődésüket megakadályozni. Végre a szerelem hajnala után az egész életen át megmarad egy egy édes mélységes emlék, mely hálára indít azon lény iránt, akit szerettünk s ugyancsak arra visz, hogy ragaszkodjunk hozzá.

Mindemez okokból helyén lehet, hogy az embereket egynejú és egész életre szóló házassággal kössék össze, még ha testi és szellemi hajlamaik eredetileg a többnejűségre utalják is őket. De mindemellett lesz számos olyan eset, amelyben új szenvedélynek semmi sem állja útját, sem a barátság,

mely a szerelem kísérője, sem a hála, mely utána marad, sem a megszokás, sem az érettebb kor, sem a gyermekekben való szülői közösség; ez esetekben el kell tűnnie a hűségre való tekintetnek s a házasság többé nem jogosult. A társadalom meg is engedi, hogy ilyen esetek lehetségesek s haladottabb államokban be is hozta a válást. De ezzel még nem jutott a természet a maga jogaihoz. Az a képmutató előítélet, mely görcsösen ragaszkodik a szigorú egyenlőség elméletéhez, üldözi még az elvált házasfeleket s egy kis szégyenfoltot rak rájuk, mely őket a nem teljes mértékben tiszteletreméltó személyek sorába alacsonyítja le. Ez pedig gyöngébb és félnkebb természeteket arra indít, hogy többre becsüljék a hazugságot az igazságnál, inkább megcsalják hitvestársukat, mintsem hogy becsületesen tisztázzák a helyzetet s úgy kerülik ki az elváltak társadalmi sorsát, hogy gyáván meghúzzák magukat a beszenyezett és bűnné lealacsonyított házasságban.

A társadalomnak hozzá kell szoknia, hogy bátor és becsületes embereket lásson az elváltakban, akik nem egyezkednek ki a lelkiismeretükkel s szép elhatározással törik szét a formát, mihelyt tartalmatlanná lett s természetes érzéseik fellázadtak ellene. Csak e felfogásnak általánossá válása adná vissza jogait az emberi szívnek, igazságát és szentségét a házasságnak, ez fosztaná meg a paráznaságot és bujálkodást a szerelem álarcától s tenné a házasságtörést olyan alávaló bünténnyé, melyet csak a legközönségesebb és legelvetemedettebb természetek követhetnek el.

Utolsó kutatásaink arra a kérdésre irányulnak, hogy az egyetlen lényel és élethossziglan kötött

frigy egyáltalán megfelel-e az emberi természetnek s nem kell-e okvetetlen hazugsággá válnia előbb-utóbb, még ha eredetileg mindig szerelemből kötötték is. De hol vagyunk még attól, hogy ilyen kutatásnak szükségét érezze a társadalom! Mielőtt annak a legtávolibb embertani problémának megoldásához foghatnánk, hogy az ember csak egyszer szeret-e s párzó ösztönét a másik nemnek csupán egyetlen egyénével élheti-e ki, előbb azt kellene elérnünk, hogy minden házasságnak előfeltétele legyen a szerelem s a hivatalos frigy, legalább abban a pillanatban, amikor megkötik, a frigyestársak kölcsönös vonzalmán alapuljon. Ennek azonban útját állja a társadalom gazdasági berendezkedése, amíg a férfi nem lehet benne biztos, hogy mindig talál munkát és belőle elégséges jövedelmet, mindig anyagi előnyeit fogja keresni a házasságban, vagy kerülni fogja, ha előnyöket vele nem érhet el s ekkor inkább választja azt a szennyes kielégítést, melyet a prostitúcióban talál, vagy az olyan futó viszonyokat, melyek a legcsekélyebb felelősséggel sem járnak. S míg a nő, mint egyedüli életpályára és megélhetésre van a házasságra utalva, mindig kapni fog a házasságon anélkül, hogy szerelmet keresne s utólag lesz aztán vagy szörnyen szerencsétlen, vagy rossz erkölcsű.

Nem segítenek azon a borzalmas sorson, melylyel ez állapotok főként a nőt sújtják azok a kuruzslók sem, akik az úgynevezett nőemancipációt dicsérik, mint a legsúlyosabb társadalmi betegség gyógyszerét. Nem is bocsátkozom az emancipáció eszméjének mélyebb bírálatába, csak néhány szóval akarom megjegyezni, hogy a két nem teljes egyenlősége a létért

folytatott küzdelemnek még csúnyább formákat fog adni, mint a mostaniak. Ha a nő komoly versenytársa lesz a férfinak a kenyérkereset sok ágában, minthogy ő a gyengébb fél, kíméletlenül el lesz tiporva. A gavallérság a jólét és dologtalan élet találmánya. Az ínség és éhség kiirtja ezt az érzést, melyre pedig mégis számítanak a nők abban a világban is, amelyikben a falat kenyérért versenyez a nő a férfival. A legnehezebb és ép a legszükségesebb munkákat mégis csak a férfinak kell végezni; ezeket többre is fogja becsülni, mint amit a nő végez s a női munkát rosszabbul fogja fizetni, mint mai is. Miért? Mert van ereje hozzá, hogy felfogását törvényerőre emelje s akaratát keresztülvigye, semmi más okból.

A nőnek magasztos és előkelő állása van a kultúrában, mert beéri vele, mert megelégszik azzal, hogy kiegészítője a férfinak, kinek anyagi fölényt elismeri. De próbálja csak meg vitássá tenni ezt, csakhamar érezni fogja a súlyát. A teljesen emancipált nő, aki magát a férfitől függetlennek, összeütköző érdekeik miatt sok esetben a férfi ellenségének érzi, csakhamar sarokba lesz szorítva. Ez aztán igazán harc és igazi harc lesz, melyben hogy melyik lesz a győztes, nem lehet kétséges. Az emancipáció szükségképpen a felsőbb és alsóbb rendű faj viszonyába állítja a férfit és a nőt, mert a férfi jobban van felszerelve a létért folytatott küzdelemre, mint a nő s az eredmény mi lesz? Hogy amaz még súlyosabb függésbe és rabszolgaságba ejti majd az utóbbit, mint az volt, amelyből az emancipáció fel akarta szabadítani.

Az emancipációt prédikálok célja lehetővé tenni a nőnek, hogy a férfi nélkül is megélhessen s a há-

zasságról lemondhasson. Ez a módszer valami baj orvoslására ép annyit ér, mint amennyit azé az emberbaráté érne, aki éhínségben olyan tanácsokkal állana elő, hogy lehetne az embereket az evésről legcélszerűbben leszoktatni. Enni kell. az éhezőnek adni, nem arra tanítani, hogy lemondjanak a táplálékról, ez a feladat. Ne azt tegyék lehetővé, különös ügyvédei művelődésünk áldozatainak, hogy a nő meglehessen házasság nélkül, hanem biztosítsátok neki is megillető részét az emberiség szerelmi életéből.

Mint ahogy az előbbi fejezetben a társadalom kötelességének mondtam, hogy a gyermekekről gondoskodjék s nekik teljes nevelést s amikor csak szükséges, kenyérkeresetre képes korukig eltartást is biztosítson, ugyanígy a társadalom kötelességének tartom azt is, hogy nőit, a legbecsesebb tenyészanyagát, a fizikai szükségtől megóvja. A köz tartozik a nőnek védelemmel és eltartással, A faj életében a férfi szerepe a kenyérkeresés, az élő nemzedék eltartása és védelmezése; a nő szerepe a faj fentartása, a jövő nemzedék védelmezése, a faj nemesítése válogatás útján úgy, hogy küzdelemre ingerli a férfit, melynek a bére aztán ő s melyben a legderekabb küzdő kapja a legbecsesebb zsákmányt. Gyermekekorában részesüljön a leány a közös nevelés előnyeiben, később legyen jussa, ha kell, teljes ellátásra akár a szülői házban, akár külön arra szánt intézetekben. Odáig kell fejlődnie a társadalomnak, hogy szegyenek érezzék, ha valamely művelt közösségben a nő, legyen bár fiatal vagy öreg, szép vagy csúnya, ínséget lát.

Az ilyen elvek szerint átalakult társadalomban, hol a nő nem ismeri a mindennapi kenyér gondját

és tudja, hogy nélkülözés ellen biztosítva van, ha nem megy is férjhez, ahol a gyermekeket a köz nevelteti és tartja el, ahol a férfi hiába reméli, hogy pénzen vehet annyi nőt, amennyit akar, mert nem lesz többé kerítője a szükség, az ilyen társadalomban a nő azonnal csak szerelemből fogja párját választani s a vén lány, akinek nem akadt párja, ép oly ritka lesz, mint az agglégény, aki a bujálkodó szabad élet minden gyönyörét élvezzi a házasság erkölcsi terhei és korlátjai nélkül s a prostitúciónak csak az olyan csekély kisebbséget tevő elfajult teremtések közül akadnak papjai és papnői, kiknek beteges ösztöne féket nem ismer, kik már csak a gyalázatban és posványban tudnak lélegzeni s a fajfentartás szempontjából úgyis teljesen értéktelenek.

Csak ha a házasságkötésnél anyagi számítások már nem jutnak szóhoz, ha a nő szabadon választhat s nem kénytelen eladni magát, ha a férfi csupán a saját személyével s nem állásával és vagyonával is vetélkedik a nő kegyeiért, akkor lehet a házasság intézményéből hazugság helyett igazság, akkor uralkodik majd a természet szüzi szelleme minden ölelésben, akkor születik majd minden gyermek szülőinek szerelmével, mint valamely dicsfényvel övezve s útravalónak az egész életére kapja mind azt az erőt és életrevalóságot, amit csak az olyan pár adhat ivadékaiknak, mely igazi lelki rokonságban talált egymásra.

Mindenféle kisebb hazugságok.

I.

Természeténél fogva az ember társas lény s a fajtájabelivel való együttélés létének alapfeltétele. Csak e föltevés segítségével érthetjük meg sok őseredeti és igen lényeges lelki sajátságát, melyek teljesen érthetetlenek volnának előttünk, ha már természettől magánosnak és egyedülállónak kellene felfognunk s ha az a kép, melyet fogyatékos tudományú, de élénk képzelődéssel megáldott tudósok az ősemberről vázolnak s amelyen mint zord, fajához is ellenséges indulatú, az erdőkben magánosan kóborló, doronggal és kőfegyverrel felszerelt vadász van feltüntetve, fejlődésének bármelyik pillanatában is igaz lett volna. Csakis társas természetéből magyarázható meg benne a szolidaritás ösztöne, melyet a művelődés önző alakulatai gyengíthettek, el is homályosíthattak, de teljesen elnyomni nem bírtak; ez az ösztön céltalan s így jogosulatlan is volna az olyan lényben, mely alkotásánál és szükségleteinél fogva rideg egyéni, a fajától teljesen különvált, csupán magát, a maga hajlamait és érdekeit tekintő magános életre volna utalva.

A szolidaritás ösztöne teszi, hogy az ember előtt minden elhatározásában és cselekvése közben folyton ott lebeg a faj, a nyáj gondolata, hogy kérdezi: „mit szól hozzá a többi?” s gondolkodására, cselekvésére a legnagyobb befolyást enged annak a számításnak,

hogy előreláthatóan milyen hatása lesz szavainak, tetteinek és mulasztásainak a többiekre. A közvéleménynek óriási hatása van minden egyesre s alóla egyszerűen nem vonhatja ki magát. Ha fel-fellázad is látszólag ellene, még ez a lázongása is azokhoz a lojális ellenzékekhez hasonlít, melyek a rosszul informált király ellen a jobban informálthoz fellebbeznek; kifejezetten, vagy be nem vallottan nem azt célozza, hogy a közvéleménytől függetlenné tegye magát, hanem hogy átalakítsa úgy, hogy a lázadókkal értsen egyet. Még aki, mint mondani szokták, a saját útján jár is, abban a titkos reményben teszi, hogy ezen a magányos ösvényen, ha még oly későn, ha még oly messze távolban is, de végre egyszer mégis annyian járnak majd, hogy egész tömegben lesznek. Timon maga magát igyekszik meggyőzni, hogy az emberek előtte teljesen közömböseké lettek; de egész léte és cselekvése mélyén ott a vágy egy olyan emberiség után, mely kívánságainak és hajlamainak megfelelően s melyben lehetne ő is egy a sok közül, része a tömegnek.

Sőt a közvéleménynek tetszeni vágyás rendszerint erősebb az önfentartás ösztönénél is; számtalan ember, áldozza fel az életét is nem a saját érdekei védelmében, nem személyes veszedelem leküzdésére, hanem hogy valami olyast tegyen, amit a többiek dicsérnek; más szóval a közvélemény az, amely hősöket csinál.

A közönséges, átlagembernek, aki arra született, hogy együtt haladjon a többivel a nyájban, ahol leg-sűrűbb, a haladás irányát, a legelő megválogatását, az indulás, a pihenés órájának megszabását, a veze-

tést támadásban, vagy védekezésben pedig másra bízza, egész életében egyáltalán nincs is más indító oka a cselekvéseiben, mint a többire való tekintet; sose meri a saját eszét, vagy saját ízlését követni; nagy dolgokban és kicsinyekben a közvéleménynek engedelmeskedik; kezdve a nyakkendője színétől a felesége megválasztásáig, mindenben a társaira való tekintettel dönt s aggódó szemét egy pillanatra le nem veheti róluk. A hatalmas egyéniségek, a nyájnak természetes vezérürüi még inkább mernek saját maguk tenni s mások tetszésével, vagy gáncsával nem törődve a maguk feje után indulni. Mint azonban mélyebb elemzés mutatja, őket is az a remény tartja fenn, hogy ha nem is valamennyinek, de néhánynak, a legjobbaknak helyeslését, ha nem is mindjárt, de egyszer valamikor mégis csak megnyerik.

Rendkívüli bátorság kell ahhoz, hogy hangosan kimondja az ember a maga személyes meggyőződését, mikor tudja, hogy jóformán egész emberi környezetével ellenséggé helyezkedik szembe vele; az alsó néposztály ügyét védeni, mikor mint Catilina, arisztokratának született; Rómának hadat üzeni, mikor mint Luthernek, szeretett édes anyja van, aki örök pokolra elkárhozottnak hiszi; ezeknek a hősöknek azonban megvan az a vigasztalásuk, hogy egy véleményen érzik magukat a kisebbséggel, melyet többséggé emelni remélnek. Más magános hősök még a rokonérzésű kisebbséget se látták kortársaik között; de legalább egyetlen lénynek, feleségnek, barátnek, gyermeknek hűséges helyeslése buzdította őket kitartásra az uralkodó felfogások elleni harcban; s ha még ez a vigasztalásuk se volt meg, erősítette őket

az a meggyőződés, hogy az emberiség egyszer mégis igazságosabb és megértőbb lesz s emléküket fogja ünnepelni, ha életükben megkövezte is őket

De teljesen elképzelhetetlennek tartom azt, hogy valaki teljes birtokában szellemi képességeinek, csupán hogy személyes eszméjét, vagy meggyőződését követesse, állandó éles ellentétbe helyezkedjék a közvéleménnyel, ha teljességgel bizonyos benne, hogy cselekedetét örökkön örökké, amíg csak egyáltalán ember lesz e földön, mindenki el fogja ítélni s változásra cselekedetének megítélésében gondolni sem lehet, soha a legtörpébb kisebbség se fog vele egyetérteni, minden ember örökké meg fogja vetni és utálni, mint árulót, gyávát, gazembert — ilyen hős, ilyen vértanú, aki ezt a felebbezhetetlen, végérvényes kitaszítottását az emberiségből, ezt a borzalmas egyedüliségét ma és a jövőben, az öklöknek ily fenyegetését, minden léleknek tőle való változhatatlan elfordulását az általa helyesnek tartott felfogásért elviselné, nincs az épelméjű emberek között.

A közvélemény nem más, mint a faj lelkiismerete, valamint a lelkiismeret nem más, mint a közvélemény az egyénben. A fajfentartásnak mindnyájunkban élő közös ösztöne teszi, hogy a közvélemény, amíg természetes érzéseiből ki nem zökkentik s meszterkélte előítéletekkel el nem homályosítják, rendszerint csak olyan cselekvéseket helyesel, melyek közvetve, vagy közvetlenül a faj javát szolgálják s csak az olyanokat ítéli el, melyekből előbb-utóbb kár származik a fajra. Viszont a lelkiismeret a faji érdekek szószólója minden egyes emberi lélekben, az a képviselő, mely a közvéleményt minden egyes egyénben helyettesíti

s amelynél fogva az egyén mindig összefügg az emberiséggel, még ha egy puszta szigeten élne is az óceán közepén. A kategorikus imperatívusz semmi más, mint a közvélemény e belső képviselőjének szava. Aki azt, amit jognak ismert el, megteszi akkor is, amikor a saját egyéni érdeke ellen van, sőt aki kötelességének teljesítése közben, látatlanul is és minden remény nélkül arra, hogy valaha is méltányolni fogják, névtelenül hősi halált hal, csak azért cselekszik így, mert hősiességének önmagában érzi egy mindig jelenlevő tanúját, hall egy hangot, mely neki az emberiség nevében hallhatóan mond hálás köszönetet, mert az a biztos érzése van, hogy a közvélemény teljesen vele van s csak véletlenül van akadályozva abban, hogy helyeslését valóban is nyilvánítsa. Kategorikus imperatívusz, lelkiismeret, közvélemény alapján véve ugyanaz: formák, melyekben a faj szolidaritása jut az egyénben öntudatra.

Régi időkben a közvélemény megfoghatatlan valami volt; nem volt teste, nem voltak látható körvonalai; támadt és nem tudták hogyan; ezer kicsi vonásból tevődött össze: a királyfi és előkelő ur röpke szavából, a szabó sógor jelentőségteljes fejcsóválásából a korcsmai borozóban s az ángyomasszony pletykáiból a délutáni látogatásakor, a piacon, a fonóban. Csak abban a becsületbírószágban öltött határozott alakot, melyet szintén nem írott törvény, hanem a szokás szervezett s amelyet mindegyik osztály s különösen minden zárt testület gyakorolt a tagjai felett s melynek felebbezést kizáró ítélete biztosabban semmivé tette az illetőt erkölcsileg, mint az állami bíróság ítélkezése. Ma ellenben a közvélemény jól szervezett

hatalom s van olyan eszköze, melyet az egész világ elismert teljhatalmú képviselőjének s ez eszköz a sajtó.

A sajtónak a modern művelődésben óriási jelentősége van; létezése, az a hely, amelyet az egyesnek és az összességnek életében ma elfoglal, sokkal jellemzőbb vonása korunknak, mint minő azok a csodálatos találmányok, melyek életünk anyagi és szellemi feltételeit oly alaposan átalakították. A hírlapsajtó óriási fejlődése egybeesik e találmányokkal, melyeknek egyik eredménye; ezért nehéz is mai hírlapjainkat e találmányoktól különválasztva elképzelni; de kísértsük meg: képzeljük el századunkat vasúttal, távíróval, fénycépezéssel és Krupp-ágyúkkal, de hírlapok nélkül, csupán a múlt századbeli hirdető és referáló heti laposkákkal, aztán képzeljük el a régi postakocsival, Berlin és Paris között 10 napi úttal, fagygyertyával és koppantóval, acél-kova-taplóval és kovás puskával, de a mai politikai napilapokkal; azt fogjuk találni, hogy korunk az előbbi esetben sokkal inkább hasonlítana régi korokhoz, mint az utóbbiban, hogy az az egy vonás, melyet sajtónk mai fejlettsége ad kultúránk arculatának, élesebben megkülönbözteti e kultúrát minden régebbi kultúrától, mint az összes többi vonások, melyek modern életünket jellemzik.

A sajtó hatalmát sehol sem vonják kétségbe. Egy francia államférfi „negyedik hatalomnak” nevezte az államban, azaz olyan hatalomnak, mely a többi hatalommal, a koronával, a felső és alsóházzal együtt törvényt hoz és kormányoz, mondás, melyet franciául nem tudó emberek „a hatodik nagyhatalomnak” fordítottak le. Annyi bizonyos, hogy a sajtó támogatása

nélkül és ellenzése dacára egy európai államban se lehet ma tartósan kormányozni vagy törvényeket megtartatni. Egy másik francia, Girardin, ellenmondási viszketegből tagadta a sajtó hatalmát. Rövidlító megítélés igazat is adhat neki, de a szélesebb látókörű vállalat von rá. Az igaz, hogy egy bizonyos lap bizonyos esetben sokszor nem bírja a maga akaratát érvényesíteni; még a világ legelső újságjának se sikerül sokszor csak egy goromba hivatalszolga elcsapatását se keresztülvinni, hát még egy törvény létrejöttét, egy minisztérium megtartását, vagy bukását, valamely politika végrehajtását megakadályozni. De ha az ország összes elterjedt lapjai kitartással törekednek egyetlen cél felé, mikor nem konkrét, hanem kissé általánosságban kifejezett gondolatokat ismételnék fáradhatatlanul hónapok, évek alatt, ha olvasóikat újra meg újra a maguk álláspontjára vezetik, ekkor egyszerűen nincs olyan, amit végre is keresztül ne tudnának vinni, nincs az a kormány, az a törvény, szokás, sőt világfelfogás, mely ellenállhatna nekik.

Min alapszik már most a sajtó kulturális jelentősége, min a befolyása? Próbálták már az üzleti forgalom közvetítését állítani legfontosabb szerepének. Arra a felfogásra, mely az újság kultúrjelentőségét a hirdetési rovatok közt tanulmányozza, nem kell a szót vesztegetnünk. Sem az nem teszi a hatalmát, hogy híreket közöl. Mint a napi események egyszerű krónikásának, az újságnak se volna más jelentősége, mint a sarki borbélynak, aki e téren, legalább a helyi események tekintetében, vetélytársa. Az a lap, mely száraz, tárgyilagos fogalmazásban csupa hírekből állana, aligha nyugtalanítana valaha is egy kormányt,

de soha meg nem mozzgatná a közönséget sem. Végre mondták a sajtót, mint a tudományos kutatások eredményeinek népszerű terjesztőjét, a tömegek tanítójának is. De ezzel sincs a hatása távolról se kimerítve, először is mert a tudomány népszerűsítésében a napisajtó csakugyan nem sokra vitte s másodszor a tapasztalás mutatja, hogy a legjobb népszerű tudományos lapnak sokkal csekélyebb hatása van olvasói szellemére, mint a legrosszabb politikai sajtótarak újságnak. Nem; nem a Hirdetés, nem az újdonság és nem is a népszerűen tanító cikk adja a sajtó hatalmát az államban s elhatározó befolyását a művelődésre, hanem az az iránya, az a politikai, vagy filozófiai gondolat, amelyre alapítva van, s amely nemcsak a vezércikkében, hanem a hírek megválogatásában és csoportosításában, a legtávolabbi események előadásában, az összes közölt tények megvilágításában többé-kevésbé kifejeződik. Ha a sajtó csak események egyszerű elbeszélője volna, egy közlekedő eszköznek meglehetősen alacsony rangján állana mindössze s helye a művelődésben nagyon hátul volna. De bíráló felügyelője a napi eseményeknek, azt cselekszi, hogy az emberek tetteit és szavait, sőt ki sem mondott szándékait is megítéli, dicséri vagy megbélyegzi, biztatja vagy fenyegeti, ajánlja az összességnek, hogy szeressék és kövessék, vagy mint utálatra, megvetésre méltót elítéljék; a sajtó a közvélemény megtestesülése, ennek jogait foglalja el s büntető hatalmát gyakorolja a legfélelmeesebb mértékben egész a közmegvetésig és erkölcsi megsemmisítésig; megteszi magát a tárgyilagos kategorikus imperatívusz kezelőjének, az összeség nyilvános lelkiismeretének.

Itt felmerül az a kérdés: ki az, aki a közvéleménynek legfőbb tulajdonságával fel van ruházva? s ki ruházza fel velük? honnan vesz jogot az összesség nevében kormányozni, ítélni, fennálló intézményeket megdönteni s a morál és törvényhozás elé új ideálokat kitűzni? Kitől kapja megbízatását a hírlapíró? Felvetették ezt a kérdést a kormányok, mikor először lépett elő a közvélemény nevében működő sajtó s minthogy kielégítő feleletet e kérdésre sohase találtak, ezért a sajtót mindig üldözték, igyekeztek elnémítani vagy legalább pórázon tartani, megrendszabályozni, bilincsekbe verni. A tömeg ösztöne a kormányok ezen törekvéseinek mindig ellenszegült s a sajtószabadság mindenütt egyik legelső és leghevesebb követelése volt a népnek. Ez is, mint majd minden népszerű ösztön, helyes volt magában véve s az összesség érdekein alapult; alkalmazásában azonban nagyon hibás logikának bizonyult.

Mikor a népek sajtószabadságot követeltek, a következő gondolatmenetet akarták kifejezésre juttatni: „A közvélemény, vagyis az összesnek egyesült gondolata, egyesült érzése, jogérzete, lelkiismerete minden kérdésben a legfelsőbb fórum, a köznek legfőbb Ítélszéke; szörnyűség volna e legfelső fórumot a szólás- szabadságtól megfosztani, vagy abban csak korlátozni is, e legfőbb ítélszéket ítéletének kihirdetésében megakadályozni; ez erőszakot jelentene az összeséggel szemben, egyesnek, vagy kisebbségnek a merénylete, hogy a maga akaratát tegye erőszakkal az összeség akarata helyébe s ezt a közösség, melynek tagjai szabad férfiak, kik maguk akarják sorsukat intézni, nem tűrhetik.” Mikor a népek így gondolkoz-

tak, abba a súlyos logikai hibába estek, hogy olyan tételt vontak le következtetéseiket, melyet bizonyítottak vettek, holott ép arról van szó, hogy ennek az igazságát kell bebizonyítani. A tétel, melyből a sajtószabadság népszerű követelése kiindul, az, hogy a közvélemény és a sajtó azonos. De ép ez az, amit a kormányok mindig a leghatározottabban kétségbe vontak s tagadhatatlanul sokkal nagyobb jogosultsággal, mint ahogy a népek azt állították.

A közvélemény előtt mindig meghajolnak a kormányok ép úgy, mint egyesek, ha törvényes formában kétségtelenül nyilatkozik meg. De törvényes formában és kétségtelenül jut kifejezésre a közvélemény a sajtóban? Aki erre a kérdésre meg akar felelni, gondolja el, mi az újság, hogy áll elő, hogy csinálják. A legelső ember az utcáról, a hordár, vagy egy elzüllött lángész, a spekuláns, ha van pénze, vagy örököl, vagy megbízókat talál, alapíthat lapot a legnagyobb stílusban, a szerkesztőségbe maga köré gyűjt egy sereg hivatásos újságírókat s úgyszólván márhólnapra olyan hatalommá lesz, mely nyomást gyakorol a miniszterre és a parlamentre, a művészetre és irodalomra, a borszére és a kereskedelemre.

Egy ellenvetés merül itt fel mindjárt: ha az új lap hatalom, ez csak egy módon lehetséges: úgy, hogy nagy az elterjedése; ez pedig azt tételezi fel, hogy talentumok írják és hogy olyan gondolatokat fejez ki, melyek a közönségnek ronkonszenvesek; ekkor aztán egyfelől nem valószínű, hogy tehetséges emberek becstelenségnek a vezetését és uralkodó befolyását tűrnék; ez tehát kezesség a lapalapító morálja felől; más oldalról nem tételezhető fel, hogy a

közönség tömegesen fizetne elő egy lapra, ha nem volna egy véleményen a szerkesztőkkel; tehát arról is van kezességünk, hogy az újság csakugyan a közvéleményt juttatja kifejezésre; mikor az olvasó előfizet valamely lapra, szerkesztőségét voltaképp szóvivőjévé választja; az előfizetők névsora voltaképp a megbízólevél a szerkesztőség részére; az előfizetésnek minden megújítása egyszermind új megbízás is a szerkesztőnek arra, hogy az összes olvasók nevében beszéljen. Mindez nagyon világos és mégis elejétől végig hamis, A tapasztalás mutatja, hogy pénzen mindig és mindenütt meg lehet vásárolni jellemtelen tehetségek közreműködését. Tucatszámra ismerhetünk példákat, hogy volt hirdetési ügynök és lapkihordó, uzsorás és bankcsaló, büntetett gonosztevő és szerencsejátékos, néplázító és analfabéta alapított nagy lapot, szolgáltatába vett fényes tollakat s vállalatát a saját aljassága, erkölcstelensége és elvtelensége szellemében vezette, az előfizetők számára hivatkozás sem állja meg a bírálatot. Spekuláljon csak egy lelkiismeretlen vállalkozó azokra a nyomorúságos és aljas ösztönökre, melyek a nemes és jó hajlamok mellett mindig fellelhetők a tömegben: biztos lehet, hogy lesz olvasója és vevője. Ki nem emlékszik azokra a lapokra, melyek a legpiszkosabb trágárságot kultiválják, vagy magánosok viszonyairól irt pletykákból, rágalmazásból élnek, vagy botrányos Írásmódjukkal akarnak hatni, vagy sikamlós képekkel izgatják az olvasók érzéseit, vagy egész egyszerűen lutrit csinálnak s pénzt vagy nyereményeket ígérnek vevőiknek? Mind-ezen lapok ilyen többé-kevésbé gyalázatos eszközökkel nagy elterjedtségre és megfelelő befolyásra tehet-

nek szert. Sőt valószínű, hogy elterjedésük nagyobb s ehhez képest befolyásuk erősebb lesz, mint a tisztességes lapoké, amelyek csak azt beszélnek el, amiről értesülve vannak, csak azt tanítják, amit maguk tudnak, amelyek szilárd erkölcsi alapon állanak s olvasóiknak sohasem az alacsony ösztöneihez szólnak, hanem ideális hajlamaik fejlesztésére törekednek. Jogosult hát ez a befolyás? A trágárságból vagy botrányból élő szennylap szerkesztőségének van csakugyan érvényes megbízatása, százezer olvasó nevében támadni a kormányt, megítélni egy polgár cselekedeteit, csinálni hangulatot s ásni a közfelfogásnak lassankint, többé-kevésbé észrevétlenül megszabott irányú medret?

Az újkori művelődésnek egyik legkülönösebb ellenmondása van itt előttünk. A modern felfogás fellázad minden olyan tekintély ellen az államban, mely nem a néptől ered. Még a monarchiában sem ismeri el a tiszta istenkegyelméből valóságot, hanem a királynak születésénél fogva nyert hatalmát legalább elméletben korlátozza a választók akaratával. A minisztert az államfőnek kell kinevezni s a parlamentnek a kinevezést jóváhagyni. A képviselőnek járnia kell polgártársai szavazatai után. Csak az újságíró, kinek a hatalma a gyakorlatban a törvényhozásával és a kormányéval egyenlő, aki a képviselő és miniszter szerepét tölti be, nem nevezi ki senki, nem választja senki. Ő az egyetlen tekintély az államban, aki nem szorul jóváhagyásra senki részéről. Maga teszi magát azzá, ami s hatalmát gyakorolhatja, ahogy tetszik anélkül, hogy visszaéléseiért, vagy a legsúlyosabb tévedéseiért felelős volna. Ne mondja senki

hogyan ez a kép túlzott. Könnyelmű vagy lelkiismeretlen újságírók megtették már, hogy előkészítettek s egyenesen előidéztek forradalmakat és háborúkat, vészt és pusztulást hoztak saját népükre vagy idegen nemzetekre. Lettek volna királyok, elkergettek volna őket; lettek volna miniszterek, port akasztottak volna a nyakukba; mint újságírónak azonban nem esett bántódásuk s ők voltak az egyedüliek, akik minden bajtól menten maradtak az általános romlásban, melyet egyedül ők idéztek elő. Nem bámulatos-e, hogy az ilyen önkényuralmat, az ilyen zsarnokságot a lázadás legcsekélyebb kísérlete nélkül tűrik azok, akik minden más zsarnokság ellen a legszenvedélyesebben harcolnak?

Nem kisebb az ellenmondás, ha a sajtó politikai befolyását figyelmen kívül hagyjuk s csak a társadalmi szerepét tekintjük. A bírónak, akit felhatalmazunk, hogy becsületünk, vagyonunk, szabadságunk felett őrkdjék, komoly tanulmányok és több évi gyakorlat után is szabályszerű kinevezésre van szüksége; szigorú törvények kötik a kezét; tévedéseit, túlkapásait haladéktalanul büntetik, a legtöbb esetben jóvá is teszik. A hírlapíró szintén tehet kárt a polgárnak becsületében, vagyonában, sőt tönkre is teheti, még személyes szabadságát is korlátozhatja, mert lehetetlenné teheti valamely helyen a megmaradását; s ezt a bírói büntető hatalmát gyakorolja anélkül, hogy bizonyosságot tenne előzetes tanulmányairól, anélkül, hogy bárki kinevezte volna, anélkül, hogy kezességet nyújtana pártatlan és lelkiismeretes voltáról az Ítéleteiben.

Igaz, hogy a sajtó gyógyítja, azt mondják, azokat a sebeket, amelyeket ejt s a polgár eléggé fel is van

fegyverezve az újságíró ellen a sajtótörvényben. Ez a kifogás azonban gyenge lábon áll. A sajtótámadás a magánembernek egyszerűen orvosolhatatlan károkat okozhat. Aztán minden helyreigazítás, visszaszívás hiába, nem adhat teljes elégtételt; mert lehet, hogy sok olvasó csak a támadást olvassa, a lap másik számában megjelent védekezést ellenben már nem, akár felületességből, akár mert nem kapja kézhez s a megtámadott a közönség kisebb-nagyobb része előtt, ha egyszer becsülete, vagy tekintélye szenvedett, minden esetben reménytelenül és tartósan befeketítve marad. Ugyanez az eset a sajtópörben, melyet a magános az újság ellen indít. Ezer módja van rá egy lapnak, hogy elviselhetetlenné tegye valakinek az életét anélkül, hogy okot adna sajtópörre s ha az újságíró olyan ügyetlen volt is, hogy el hagyta ítéltetni magát, bűnhődése rendszerint nem áll bűnével arányban.

Ez a tényállás magyarázza meg, hogy nemcsak minden reakciós, hanem sok szabadelvű is nyílt, vagy titkos ellensége a sajtónak s annál elkeseredettebb, minél inkább kényszeríti őket a sajtó hatalma, hogy érzelmeiket eltitkolják s barátságot és nagyrabecsülést tetsessenek. A legtöbb ember belátja, hogy a sajtóban nem szükségkép a közvélemény nyilatkozik meg, mely előtt meghajolnának, hanem ép oly gyakran, vagy még többször a tudatlanság, a könnyelműség, egyesek rosszindulata, korlátoltsága, vagy erkölcstelensége, de gyávaságból mégis elfogadják a hazugságot s a sajtót, mint a közvélemény teljhatalmú szervét ismerik el, sőt teljesen azonosítják vele.

Hogy lehet e hazugságot igazsággá tenni? Hogy lehetne megakadályozni, hogy jogosulatlan bitorlók

ne ragadják a kezükbe azt a hatalmat, melynek gyakorlására csak a valódi közvélemény kifejezetten felhatalmazott szószólói útján jogosult? A jelenkornak ez egyik legfontosabb politikai és kulturális kérdése, melyet a kormányok már évtizedek óta hiába szeretnének megoldani. Kényelmes eszköz, szó sincs róla, a sajtó szabadságát korlátozni, de ez ostoba eszköz, mely nem vezet célra, erkölcstelen is és egyszerűen egy hivatalnok önkénykedését állítja az újságíró önkénye helyébe. A gondolat szabadságát lehetetlen törvénnyel korlátozni s csak az általános képmutatást és hazugságot terjeszti az, ha megakadályozzák az embert, hogy nyíltan ki is mondja, amit gondol.

Amihez azonban az összeségnek joga van, az az, hogy megtiltsa az egyesnek, hogy az összeség nevében mondja el azt, amit gondol ahelyett, hogy a saját nevében mondaná s így adjon a maga egyéni gondolatainak olyan súlyt és jelentőséget, aminő semmikép meg nem illeti. Remélhetőleg eljön egyszer az az idő, amikor minden olvasó elég művelt és Ítélni tudó lesz, hogy maga megkülönböztesse az egyesnek a szavát a közvéleménynek, tehát az összeségnek dörgő hangjától. Akkor csak azokat a lapokat olvassák majd, amelyekben valóban a közvélemény jut kifejezésre s figyelmen kívül maradnak azok, amelyekben csak egynek az egyéni hiúsága gyönyörködik a maga fenéségében; ekkor majd csak azoknak az újságíróknak lesz befolyásuk, akiknek szellemi és jellembeli tulajdonságaikért a nép jogot ad prédikálni, tanítani és ítélni, a többit ellenben egyszerűen kinevetik a nyilvános szereplési viszketegért. Ekkor azonban az orvosi gyakorlatot se kell majd csak okleveles embereknek

engedni meg, mert a betegeknek maguknak is lesz annyi eszük, hogy csak a tudomány embereihez mennek tanácsért s elkerülik a kuruzslót. Ekkor egyáltalán felesleges lesz a legtöbb törvény, mert hisz rendszerint nincs is más céljuk, mint hogy az egyes polgár elégtelen belátásának segítségére jönnék a törvényhozó bölcsebb belátásával. Amíg azonban az általános műveltség és Ítézőképesség ily ideális, magas fokra fejlődik, addig a törvényhozásnak kissé gyámkodó beavatkozása elképzelhető és megokolt.

Az olyan könyvekre, röpiratokra, sőt plakátokra, vagy cédulákra is, melyekben valaki a maga neve alatt, vagy a kiadó, nyomdász kezessége mellett lép a közönség elé s helyeslést törekszik elnyerni egyéni nézetei számára, a korlátozás még felesleges, legyen ezen az utón mindenkinek szabad polgártársaihoz szólni s elmondani mindent, ami az eszében megfordult. Ha e közben megsérti valakinek a magánbecsületét, például hazug állításokkal megrágalmazza, ezért nemcsak élőszóval való nyilvános bocsánatkérésre, hanem olyan helyreigazításra is kényszerítsék, melynek széleskörű és tartós nyilvánosságot biztosítanak például úgy, hogy hónapokig közöltessék egy város, vagy megye lapjaiban s ép oly soká hirdessék plakátokon és gyakori kikiáltással nyilvános helyeken; ha pedig e nagy nyilvánosság költségét viselni nem bírja, kényszer munkára ítéljék el addig, amíg ezt a költséget elő nem teremti.

Másként áll a dolog azokkal az időszaki sajtótermékekkel, melyeknek már megvan az előfizetéssel biztosított olvasó közönségük s amelyek így kész, a hallgatóság felől biztos szószékek mindenre, ami ott

előadódik. Az ilyen szószék nyilvános intézmény, álljon tehát nyilvános ellenőrzés alatt, mint minden más nyilvános intézmény, amelynek a polgárok testi, szellemi, erkölcsi javára valamelyes jelentősége van. Aki nyilvános iskolát, gyógyszerért, kórházat, színházat akar állítani, engedélyt kénytelen rá kérni, melynek elnyerése bizonyos feltételek teljesítésétől függ. Az újságot legalább is az ilyen intézetekkel kell egy sorba állítani. Engedélyt kellene annak is kérni, aki lapot alapítani, vagy vezetni akar; de nem a hatóságtól, hanem a néptől nyerjen mintegy megbízó levelet. Törvényben kellene megszabni, hogy az a jelölt, aki szerkesztőségre pályázik, legyen olyan korban, mely érettségéről kezeskedik, legyen feddhetlen előéletű s tudjon bizonyos képzettséget kimutatni. Csak akinek e tulajdonságai megvannak, az állana polgártársai elé s tőlük kérné megválasztatását szerkesztővé. S szavazattöbbséggel választanák meg a választásra jogosultak. S ha egyszer ily megbízólevelet nyert, írhatja aztán az újságíró akármit, ami neki tetszik; elveszítené azonban megbízatását, ha egyszer magánszemélyek rágalalmazásáért elítélik s körülbelől tíz évenként különben is meg kellene azt újíttatnia. Ismeretlen, vagy olyan, aki a polgárok többsége előtt ellenszenves, így nehezen jutna szerkesztői mandátumhoz, de az ilyen szerencsétlennek is meg volna engedve, hogy mint független író küzdjön a maga nézeteiért. A mandátum tulajdonosának aztán valószínűleg könnyebb lesz újságot találni, mint ma az okleveles orvosnak, ügyvédnek, tanítónak vagy mérnöknek prakszishoz, hivatalba, vagy valami vasútépítéshez jutnia. A megbízatás egy bizonyos területre volna érvényes, melynek a főhelyén

adják ki, tehát az állam egész területére, ha a főváros lakossága, egy bizonyos vidékre, ha e vidék főhelyének választói szavazták meg és így tovább. További részletekbe bocsátkozni, talán kész törvényjavaslatot dolgozni ki, erről nincs itt most helyén. Csak nagy vonásokban akartam olyan rendszert vázolni, melynek megvalósítása után a hírlapírónak csakugyan lenne joga az összeség nevében beszélni, tekintélye méltán lenne egyenlő a bíróéval, a tanítóéval, a képviselőével s amikor formális megbízatása lenne a néptől arra, hogy szószólója legyen. Ekkor lenne a sajtó csakugyan az; aminek ma alaptalanul adja ki magát: a közvélemény törvényszerű szerve s ekkor foglalná el joggal azt a nagy helyet a művelődésben és az állami életben, amelyet ma bitorol.

II.

Hogy a közvéleménynek csaknem minden ember annyira meghódol, ennek köszönheti fennmaradását egy rég elmúlt erkölcsi világnak különös maradványa is, holott mai kultúránk minden felfogása a legélesebb ellentétben áll vele. Ez a maradvány a párbaj. A párbaj annak a bizonyossága, hogy az önfentartás ösztöne gyengébb az emberben, mint a társas ösztöne; mert ha erősebb volna ennél, sose tenné ki magát az ember nyilvánvaló és könnyen kikerülhető halálos veszedelemnek csak azért, hogy társai, kik előtte egyenkint talán teljesen közönyösek, a maguk összeségében tovább is jó véleménnyel legyenek felőle s elismerjék, hogy joga van köztük foglalni helyet. A párbaj teljes tagadása mind azoknak az elveknek, melyeken mai művelődésünk alapszik. Ősrégi barbár-

ságnak a betörése az a mai magas fokra fejlett állami és társadalmi rendünkben.

Valamikor a párbaj bizonyára természetes és jogosult volt. A legelső embertani, vagy inkább állatani életjelenségek közé tartozik s nem egyéb, mint a legegyszerűbb formája annak a létért folytatott küzdelemnek, melyben minden fejlődésnek a forrását látjuk. Ha az ősember valamely szükségletének, vagy szeszélyének kielégítésében útjában találta a másikat, kétségkívül megtámadta habozás nélkül. Vetélytársát egy nőnél, gyümölcsfáinak megrablóját, az alvóhelyére betolakodót, vagy a kényelmesebb hely tulajdonosát megpróbálta elkergetni, vagy megölni. Nagyon komoly érdekekért volt tehát a harc s jó volt hozzá mindenféle fegyver. Az erősebb megfojtotta a gyöngébbet, az okosabb ravaszsággal győzte le az ostobábbat, az éber álmában lepte meg a gondtalant. Minden erejét, egész létét belevitte a harcba, melynek célja az ellenfél megsemmisítése volt.

A jogállam kialakulása vetett véget ennek az állapotnak, amikor minden körülmények közt és minden embernél különbnek kellett volna valakinek lenni, hogy meg ne ölhesék. Bizony még a jognak is az erőszak az alapja s végső gyökerei annak a ténynek elismeréséből táplálkoznak, hogy a gyengébb engedjen az erősebbnek s ismerje el az ő akaratát és törvényét. De a haladás a jog fejlődésében épen abban áll, hogy az erősebbnek természetes jogából a civilizált társadalom joga fejlődött ki, az erőnek eredetileg egyéni konkrét joga tárgyilagos, általános érvényű elvvé emelkedett, melynek érvénye már nem függ egy egyén erejétől.

A barbár így szólt: „Ez az én tulajdonom, mert elég erős voltam, hogy elvegyem és senki el ne próbálja venni, mert megölöm, aki merné”. Ez a mondás helyes is volt, ha volt hatalma a barbárnak, be is váltani. Jött aztán a művelődés és általánosította ugyanezt. Így szólt: „Ez immár a te tulajdonod és senki el ne próbálja venni tőled”. Ez a mondás most már minden esetben igaz volt. Helyessége már nem függ annak az erejétől, aki alkalmazni akarja. Ha az egyén gyöngé hozzá, hogy tulajdonát az erősebbnek támadása ellen megvédelmezze, segítségül hívja a társadalmat s ez mégis csak erősebb az egyesnél, a leg-erősebbnél is. A tárgyilagos jog tehát elnyomja az alanyit, amely a hatalomban gyökerezik s az egyének nemcsak hogy szüksége nincs rá, hogy személyes erejével küzdjön jogaiért, de nem teheti ezt, hacsak nem akar a társadalom alaptörvénye ellen vétetni, mely csupán a társadalomnak magának engedi meg az általa felállított jogelvek védelmét s az egyesek minden önbíráskodását kizárja.

Ettől a jogfejlődéstől teljesen érintetlen maradt a párbaj. A törvény védi a tulajdont, nem védi az életet. Az erkölcs és az írott jog nem engedi meg» hogy az egyik ember kivegye a másiknak a zsebéből az óráját, de azt megengedi az erkölcs s hatékonyan nem akadályozza az írott jog, hogy ugyanaz az ember, ha jobb vívó, vagy lövő, leszúrja, vagy agyonlőjje embertársát, tehát elvegye az életét, mely pedig mégis csak értékesebb az óránál. míg az emberek személyes istenekben hittek, kik kormányozzák a világot, addig még volt valami értelme a párbajnak. Elméletileg akkor nem az ököljogot jelentette; az

ellenfelek és a tanúk nem azzal a tudattal mentek a párbaj színhelyére, hogy az erősebb fog győzni, hanem azzal a meggyőződéssel, hogy az isten az igaznak adja a győzelmet s az igazságtalannak nem talán nála gyengébb emberi ellenfelével, hanem a világ láthatatlan urának és bírójának minden körülmények között legyőzhetetlen természetfölötti hatalmával kell megvívnia. Ennek a világnézetnek a párbaj jogi intézménye volt, nem az erőszak diadala. Elveszíti azonban ezt a jogi jellemvonását abban a társadalomban, mely sem személyes istenekben nem hisz, sem természetfölötti beavatkozásokban az egyes lények dolgaiba. A felvilágosodott párbajozó tudja, hogy ő mellette nincs láthatatlan védő, ha jogos igazságért vív s nem fél attól, hogy isten ellen harcol, mikor igaztalan ügyért ránt kardot. Itt a párbaj cinikus meghamisítása az összes jogi elveknek s annak az ősvilági törvénynek a felújítása, mely minden fenntartás nélkül az erősebb kezébe adja a gyöngébbnek az életét.

Mint a többi ostobaságaiban és előítéleteiben teljesen következetlen a társadalom, ép ilyen a párbajjal szemben követett magatartásában is. Ha már megengedi, sőt egyenesen megköveteli, hogy tagjai az emberevő vadak álláspontjára térjenek vissza s mindjárt az életét is megtámadják annak, akinek az orra nekik nem tetszik, logikusan azt kellene még megengednie legalább, hogy tegyék ezt az ősi vad élet körülményei között. Ha már a leglényegesebb pontban a művelt korból kilépnek, nevetséges és értelmetlen, hogy ezzel a művelt korról bármilyen tekintetben törődnek s szabad mozgásukban magukat

korlátozni hagyják. Rajtam áll, hogy kultúremler vagy rézbőrű legyek-e; de ha már az utóbbira szántam el magam, legyek akkor egészen rézbőrű. Legyen ekkor jogom használni mindazt az előnyt az ellenfelemmel való harcban, mellyel rendelkezhetem. Ha attól tartatok, hogy másként nem bírok vele, legyen szabad akkor rálesni s a késemet a hátába mártani; legyen szabad a házat éjjel rágyújtani s a támadt zavarban vágni el a nyakát. Én is elkészülök ugyanerre a sorsra és résen állok. Vigyázzon az ellenfelem is, ahogy csak tud. Micsoda elvre hivatkozik a társadalom, mikor nem engedi, hogy szövetségesemmé tegyem az orgyilkot, meg a vörös kakast? Csak nem a fennálló jogrendre? Hisz ha emez érvényes, akkor először annak a lehetőségét zárja ki, hogy két ember egymást rendesen nagyon könnyelmű és csekély okból gyilkokkal és agyonütéssel fenyegetse.

De nem. A társadalom logikát nem ismer. Parancsolja az önbíráskodást s egyúttal tiltja, hogy teljes hatással feleljünk meg neki. A párbajozó, mint a rézbőrű, vegye az életét a maga kezébe, de neki nem szabad az önfentartási ösztön minden természetes sugallatára hallgatni, mint a rézbőrűnek. Csak félig szabad vaddá lennie, félig finom kultúremler maradjon, úgy akarja a társadalom a maga bölcsességével és igazságával. A tyúkszemedre lépett valami csin-talan naplopó, te a legszívesebben megvetnéd, vagy legfeljebb egy nyaklevessel torolnád meg a szemtelenkedését? Ez nem rajtad áll. Ki kell őt hívnod s az életedet kockára tenned. De te könyvek fölé görnyedve töltötted az életedet s a kezvedbe se volt más gyilkos szerszám, mint a körömolló, holott ellen-

feled olyan léhűtő, aki egész életét vívótermekben és lövöldékben töltötte. Sajnálni való vagy; de mégis neki kell menned. Vannak szent kötelességeid ezen a világon, családfentartó vagy, szüleid, feleséged, gyermekeid mennek tönkre, ha meghalsz, holott ellenfeled egyedül áll, vagy gazdag s legfeljebb a saját életét viszi a bajba, nem szeretteiét is? Ehhez senkinek semmi köze. Meg kell verekedned, ölsz, vagy meghalsz, mert ha nem teszed, gyáva vagy és becsutelen. Ha elesel s a feleséged koldulni megy, a gyermekeidből kéjnök vagy gonosztevők lesznek, részvétet vagy segítséget ugyan hiába vársz akárhonnán. De ha nem teszed kockára az életedet e miatt, akkor mindenki szembe köp. Így szól a társadalom s aki benne él, kénytelen gyalázatos nézeteinek hódolni.

A párbaj intézményének fenmaradásában kétségkívül igen nagy mértékben hibás a katonaság. Nem véletlen az, hogy a párbaj kimondott törvénye ép az állandó hadseregeknek s szégyennel és gyalázatban üldözik el a hadseregből azt a tisztet, aki nem verekszik ép oly könnyen, mint ahogy szivarra gyűjt. A háború is az erőre, mint végső jogfonásra való hivatkozás s eszerint a civilizáció felfüggesztése egy időre és visszaesés az ősi állapotba. Csoda-é, ha azok, kiknek élethivatásuk a háború, ennek elveit a magánéletbe is könnyen átviszik s kardjukban és revolve-
rükben látják a társadalmi érintkezés egyetlen törvénykönyvét, mint ahogy a népek közt ágyú és puská az egyetlen törvénykönyv?

De itt aztán módot is találunk e nyers előítélet leküzdésére. Valami ostobaságot a napnál világosabban bebizonyítani s így megcáfolni legjobban lehet

azzal, hogy túlhajtjuk a legvégső következményéig. Kellenének elhatározott férfiak, akik ha kihívják őket, elfogadják a kihívást s leütik az ellenfelüket, ahogy tudják, aztán elfogatják és bíró elé állítatják magukat, hogy a bíróhoz így szóljanak: „Kultúrember vagyok és nem kőkorszakbeli iramszarvasvadász. Nézeteim ebbe a civilizációba valók. Tisztelem a törvényt s egyedül a bírót ismerem el olyan hatóságnak, mely alkalmazni s áthágását megtorolni illetékes. Jött azonban egy ember, aki abba a kényszerhelyzetbe hozott, hogy magamnak kellett csinálnom törvényt, saját bírómmá kellett lennem s a fegyverben kellett védelmet keresnem. Szóval felfordította számomra a civilizált élet normális feltételeit és hadat üzent. Kénytelen voltam a hadüzenetet elfogadni. De én egészen azok szerint a szabályok szerint viseltem a háborút, melyek a kultúrnépek közti háborúra érvényesek. Ha valamely nép háborút visel, a diplomáciának feladata szövetségesekről gondoskodni. Én is szövetségestársak után néztem. Gratulálhatok magamnak diplomata sikereimhez. Sikerült szövetkezniem két cirkuszi díj-birkózóval, három vívómesterrel és öt királylövésszel. A hadvezetőségnek a feladata már most az, hogy minden ponton túlerővel álljon az ellenséggel szembe. Ennek a feladatnak én lelkiismeretesen megfeleltem. A győzelem azé, aki gyorsan mozgósít s ügyesebben operál. Az én mozgósításom gyorsabb volt, mint ellenfelemé. Szövetségeseimmel rajtaütöttem, amikor a legkevesbbé várta. Panaszkodott, hogy nem értesítettem előre az ütközet helyéről és idejéről. Ezen a kifogáson csak nevetni tudok. A haditudományok egyetlen könyvében sem olvastam, hogy légyottat

volna szokás adni a döntő ütközetre. Az isten mint mindig, az erősebb batalionok mellett volt. Ellenségünket jól helybenhagytuk. Meg is ölhattuk volna, de nem tettük. Mi mindvégig civilizált hadviselő fél akarunk maradni. Csak illő kárpótlást vettünk a legyőzöttől. Megfizette a hadi költségeimet, azaz szövetséges társaim bérét s még néhány palack bort a részükre. míg a békefeltételeket nem teljesítette, addig lefogva tartottuk. Amint a hadi kárpótlást lefizette, futni hagytuk. Ez az egész. Ha már egy ilyen privát háborúba bonyolítottak, én ezt az összes bevett szabályok szerint vittem végig diplomáciai, stratégiai, taktikai és pénzügyi tekintetben.”

Valószínűleg elítélnék, aki így beszélne, talán zsarolásért, vagy talán testi sértésért. De ez nem baj. Minden haladást áldozattal kell megvásárolni. A gondolatszabadságért igen sok nemes férfiú szenvedett kínzást és máglyahalált. Egy kis szabadságvesztés nem jöhet tekintetbe, ha ez az egyetlen ára a győzelemnek, melyet a művelődésnek a durvaság felett, az értelemnek az ostobaság felett kell aratnia. Ha csak száz komoly és elhatározott férfi áldozza fel egy országban magát s viszi ad abszurdum ilyen módon a párbajt, csakhamar ki lesz irtva a legvadabb barbárságnak egy bestiális szokása, melyet a jognak és művelődésnek ez a mai kora olyan gyöngéden ápol.

III.

A nagyokon kívül mennyi kisebb hazugság szötte és nőtte át meg át egész életünket s visz mint penészgomba, romlást és rothadást minden részébe!

De ez nem is lehet máskép. Ha az ember hazugság-

ban születik és nő fel, ha hazugsággal van mindig körülvéve, hazudni kénytelen, amikor csak a száját nyilvánosan kitérte vagy cselekvő viszonyba lép az állami és társadalmi intézményekkel; ha az embernek már megvan az a szokása, hogy mindig másként beszél és cselekszik, mint ahogy érez és gondolkozik, ha mint magától értetődőt túri az állandó ellenmondást benső meggyőződése és élete külső formái között; ha a képmutatást okosságnak és polgári kötelességének, a becsületességet extravaganciának érzi: hogy maradjon egyenes karakter, hogy lehessen őszinte embertársai közt és igaz a magánéletben? Hazudnak is hát a sétateren és szalonban csakúgy, mint a templomban, a választógyűlésen, az anyakönyvi hivatalban és a börzén.

Minden társadalmi érintkezés magán viseli a hazugság bélyegét. Ez érintkezés az ember társas természetében és a szolidaritás ösztönében gyökerezik. Eredetileg az embernek abból a vágyából támadt, hogy maga körül fajtájabelit lásson, az egyedüllétet pedig mint természetellenes állapotot kerülje. Az érintkezés formáin is fel lehet még ezt az eredetet ismerni. Meglátszik ma is az együttlét öröme s az emberek rokonszenvező részvéte egymás iránt. Ha ismerőst látunk, köszöntjük, azaz jókívánságainkat fejezzük ki neki; ha látogatót kapunk, örömet mutatunk rajta, marasztaljuk, hívjuk, hogy máskor is jöjjön; családi ünnepeket tartunk, hogy embertársainknak sokféle mulatságra adjunk alkalmat; lakomákat, ajándékokat adunk nekik; ha szomorúság vagy öröm érte őket, sietünk hozzájuk vigasztalni vagy velük örülni; ha már egy ideig nem láttuk, meglátogatjuk őket, hogy

meggyőződünk, jól vannak-e s megkérdezzük, nincs-e valamire szükségük.

Érintkezésünk formáinak ez az elméleti értelme. Valójában azonban az embernek a szomszédjával” való majd minden érintkezése képmutatás és hazudozás. Jó napot kívánunk a mellettünk elhaladónak s a legszívesebben azt hallanók, hogy a következő lépésénél kitörte mind a két lábát. Hívogatjuk a látogatónkat, hogy jöjjön ismét mielőbb s láttára az az érzésünk van, mintha váratlanul kígyót érintettünk volna. Rendezünk ünnepeket s meghívunk rá olyan vendégeket, akiket megvetünk, akiket gyűlölünk, akikre a hátuk megett minden rosszat elmondunk, vagy akik a legjobb esetben olyan közönyösek előttünk, hogy a keztyűnket se húznók le, ha nekik ezzel a kis fáradtsággal örömet csinálhatnánk. Megyünk ünnepelni máshoz s üres fecsegéssel töltjük ott éjszakáinkat, melyeket ezerszer szívesebben átaludnánk, nyájasan mosolygunk s alig bírjuk visszafojtani az ásítást, gyártunk bókokat, melyekből egy szót se hiszünk, megköszönjük a házi asszonynak a szíves meghívást, melyért magunkban az ördögbe küldjük, biztosítjuk a házi urat, hogy alázatos szolgálói vagyunk, de másnap a szolgálónkkal eltagadtatjuk magunkat, ha jönni talál valamely komoly szívességet kérni. Meglátogatunk csupán azért, mert tartozunk látogatással, embe- reket, akiket lenézünk; adunk karácsonykor, vagy más alkalmakkor ajándékokat s esz a boszuság, hogy ilyen kiadásokra vagyunk kénytelenek: látszólag bizalmas érintkezésben élünk olyan emberekkel, akikről minden rosszat gondolunk és mondunk s akikről tudjuk, hogy ép így tesznek velünk. E belső hamis-

ságainál fogva a társadalmi együttélés, melynek pedig elméletileg a fogyatékos egyes élet kiegészítése, az egyéni boldogság gyarapítása volna a célja, állandó nyugtalanság forrásává lesz s amikor csak érintkezünk kell embertársainkkal, unalom, boszúság, lenézés, szégyenkezés, gúny, szóval a legkellemetlenebb és legkínosabb érzelmek maradnak meg bennünk utána.

Es mégis önkényt elítéljük magunk magunkat e kellemetlenségek tűrésére s az úgynevezett jobb körök legtöbb tagja egész rabja a társas életnek, melyről tudja, hogy sem örömet, sem a jobbra való ösztönt, sem feljebbemelkedést nem várhat tőle. Mi indítja hát erre a szüntelen fárasztó komédiázásra, melyben mosolyognia kell akkor, mikor a fogát szeretné vicsorgatni s szépelegnie kell olyan emberekkel, akik még a napját is elrontják, amikor a szeme elé kerülnek? Erre indítja az önzés, melyet minden mai intézmény alap gondolatának ismertünk meg. Az egyik, aki még ezután akarja meghódítani a világot, azért fut az ünnepélyekre, fogadásokra, zsúrokra és estélyekre, hogy ismeretséget szerezzen, melyet aztán protekcióra használjon ki, ha valami jó partit akar felhajtani, hogy a jó hírért növelje, hogy a mások gyöngéi és hibái révén jusson előbbre kényelmesebben és biztosabban, mint a saját érdemei alapján lehetséges volna. A másik, akinek már van pozíciója, azért vesz a nyakába fáradságot és pénzbeli áldozatot a társas életben, hogy kollégái ellen ármánykodják vagy egyszerűen csak hogy boszantsa őket, hogy nagyszerű fogalmat adjon az embereknek a maga gazdagságáról, tekintélyéről, befolyásáról, hogy udvarló-

kat gyűjtsön maga köré, szóval, hogy a hiúságát mindenféleképen kielégítse. Ezek az üzletemberek a legsűrűbb embertömegben is csak egyetlen személyt látnak: a saját magukét; a legélénkebb társalgásban, míg tíz másnak a szavára figyelnek, míg úgy látszik, hogy tíz másnak a gondolatmenetét követik, magukat pedig egészen elfeledik, szinte élnek a más szavaiban, mégis csak egyre gondolnak, csak egyre hallgatnak: a saját énjükre. Így hamisítja meg az önzés az emberek legártatlanabb viszonyait is s az érintkezési formák, melyeket a szolidaritás ösztöne teremtett, mind hazugsággá lesznek, mert tekintet nélküli önző individualizmus tölti meg őket egyedüli tartalommal.

Záró összhang.

Láttuk tehát, hogy hazugság és képmutatás minden, ami bennünket körülvesz, hogy csak mélységesen erkölcstelen komédiát játszunk, akár a templomba, akár a király palotájába, az országházába vagy az anyakönyves hivatalába lépünk, hogy értelmünk és belátásunk, igazmondás és igazság iránti érzékünk fellázad a társadalmi és nemi élet összes fennálló formái ellen: soká bolyongottunk a sötétben szomorú romok és neveléses színpadi díszletek között; ideje, hogy végre egy lakályos és pihenést ígérő hajléknak legalább a távoli ablakfénye erősítsen és biztasson bennünket.

Az új világnézet és a régi intézmények közti ellentét dül minden kultúremlék lelkében s mindenki áhítva szeretne menekülni benső háborúságából. Sokan már most azt hiszik, hogy lelkük elvesztett békéjének visszanyerésére két út van előttük s tetszésük szerint követhetik egyiket, vagy másikat. Elszántan visszatérni, mondja az egyik, elszántan előre haladni, mondja a másik. Vagy adjuk vissza a formáknak, melyek tartalmukat elvesztették, ezt a tartalmat ismét, vagy romboljuk le teljesen s takarítsuk félre az útból. Tanítsuk tehát újra a népet hinni, csalogassuk, vagy hajtsuk újra a templomba; erősítsük a király hatalmát; emeljük a pap tekintélyét; töröljük ki a forradalomnak az emlékét is a népek fejéből; égessük el a szabadgondolkodó könyveket s egyúttal egy kicsit a szabad-

gondolkodókat is; szét kell törni a tanszékeket s építeni szószékeket; imádkozzunk, böjtöljünk, énekeljünk zsoltárokat s engedelmessédjünk a felsőségnek; mulassunk a búcsún; szórakozzunk a szentek életével; épüljünk a csodák elbeszéléseiből; a gazdag adjon a szegénynek elég alamizsnát s ha ettől a szegény nem lakik jól egészen, legyen türelemmel, majd kap a másvilágon pecsenyét is, bort is mindennap; így lesz megint boldogság a földön; aki már valami és van valamije, élvezze ami az övé, nyugodtan; aki semmi és semminek nem ura, annak megmarad a reménye a jobb túlvilági életre és az elégedetlennek szabad kivándorolni valami puszta szigetre, ha ugyan talál még ilyet valahol a tengerek közepén. — Vagy seperjük el a középkori intézmények minden cafrangját, bánjunk a plébánossal, lelkésszel, rabbival külsőleg is úgy, mint szédelgő varázslóval, ha bensőnkben annak nézzük őket; tessékeljük ki palotáikból a királyokat, ha báboknak, vagy bitorlóknak tartjuk őket; töröljük el azokat a törvényeket, melyek nem állják meg a természettudományok kritikáját, hadd legyen a józanész és a logika az úr az emberek minden viszonyában. Ez ama két út s az elsőnek követői harcban állanak a másikon haladókkal s elszánt küzdelmük teszi a kor politikai és szellemi életének egyetlen tartalmát.

Nos tehát: e két párt közt, melyeknek mind-egyike azt hiszi, hogy vissza tudja adni benső békéjét az emberiségnek, a küzdelemnek már a kiindulási pontja hamis. Nincs két út, csak egy. Visszafordulni lehetetlen, megállani szintén! Csak előre lehet menni s minél gyorsabban halad az ember, annál gyorsab-

ban jut célhoz, ahol megpihenhet. Az lehet, hogy a múlt ügyvédei szintén az ember boldogságát tekintik célnak, az is képzelhető volna, hogy szubjektíve az egész világ jobban érezné magát, ha a középkor, vagy az ókor szellemi színvonalára lehetne visszavinni; mit ér vele a reakció, ha ezt megengedjük is, mikor a rendszerét egyszerűen lehetetlen megvalósítani? Nincs hatalom, amely rávehetne az emberi szellemet arra, hogy kivívott igazságait újból feladja. Ez a természetes fejlődésnek és a szervezetek növésének kérdése. A maga tudatlanságában és felelőtlenségében a gyermek is boldogabb, mint a felnőtt; szebb, vidámabb, elevenebb; vágyakozhatunk mint férfi, mint öreg, vissza a gyermekkor örömei után: örökre elmultak, ha egyszer elmúltak s nincs olyan erős akarat, amely visszahozhatná. Agyonütni lehet a felnőttet, de újra szép, vidám, boldog gyermekké tenni nem. Ep ily kevésbé lehet a mai emberből egy, vagy kétezer év előtti embert csinálni. Minden megismerést, minden felvilágosodást a természetes fejlődés hozott az emberiségnek a benne rejlő eleven erők eredményeképen. Elébe állani az elemi erők hatásának, csak olyan kilátástalan vállalkozás, mint ha valaki a földet akarná megállítani a pályafutásán.

A dolog nem úgy áll, hogy a tudományos igazságokra véletlenül találtak, de lehetett volna úgy is, hogy nem találják meg. Csak az érés kísérő jelenségei azok; megtalálják akkor, amikor az emberiség művelődése bizonyos fokot elért. Lehet talán késleltetni a feltalálásukat és elterjedésüket, lehet talán siettetni is, ámbár az utóbbi sokkal valószínűtlenebb, mint az előbbi; de soha, semmi módon nem lehet teljesség-

gel megakadályozni. Ez olyan világos, hogy az ember nem is érti, mikép jöhetnénk abba a helyzetbe, hogy bizonyítani, vagy csak kifejezetten állítani is kelljen. Mit csinálnának azzal az emberrel, aki a piacon nyilván hirdeté, ő azt akarja, hogy az emberek minden évben amit megérnek, egy évvel fiatalabbak legyenek? Aligha a bolondok házába nem zárnák. És mégis büntetlenül lehet egészen hasonló állítást kormány-programmá tenni és sok hallgató komoly marad, ha egy államférfi azt ajánlja, hogy vissza kell térni a régi teológus-feudális világfelfogáshoz, így kell orvosolni korunk betegségét. Nem azt ajánlja ez is az emberi-, ségnek, hogy érett korából fejlődjék vissza boldog gyermekkorába s minden évben legyen egy évvel fiatalabb?

Nem, nem; ez a kellő komolyság hijján van, már pedig itt olyan mélyreható kérdésekről van szó, melyeket csak kellő komolysággal való tárgyalni. Tegyük fel, az emberiség boldogabb volt, mikor mély-séges tudatlanságban, szűk és durva tévedésekkel s ostoba babonákkal telített szellemi látókörben élt nö-vényszerű tompa életet; a gyermekornak ez a bol-dogsága odavan s hiábavaló balga vágyakozás vissza-kívánni, A múltban tehát hiába keressük az emberi-ség elérhető üdvét, A jelen tőrhetetlen, A jövőbe kell hát minden reményét vetnie, ami a jelent tőrhetet-lenné teszi, az, mint láttuk, az a benső meghasonlás, mely a művelt világ minden gyermekét mondhatatlan fájdalommal tépi; az ellentét gondolkodásunk és cselekvésünk között, érzésünk és viselkedésünk között, hogy minden tartalmat folyton megcsúfol a forma s minden formát szüntelen megtagad a tartalom, az

a kénytelenség, hogy két életet kell élnünk, egy külsőt és egy belsőt, melyek egymást megcsúfolják, kigúnyolják, egymással örökös háborúságban vannak, olyan erkölcsi erővesztéssel jár, mely túlhaladja az ember erejét s a kimerülés fájó érzését váltja ki.

Az igazság hiánya életünkben koldusokká tesz bennünket. Minthogy annak a hangnak, mely gondolkodó szervünk szerkezeténél fogva mindenben, amit teszünk, a „miért”-et kérdezi, értelmes feleletet nem adhatunk, türelmetlenné és nyomorultakká tesz, bennünket annyival is inkább, mert elhallgattatni se bírjuk. A hangos veszekedés meggyőződésünk és tényleges képmutatásunk között üldöz bennünket folyton s elrabolja nyugalunkat és békénket. Ez a helyzet, mely a boldogság érzetének lehetőségét is kizárja, mert ennek belső egység, tehát a küzdelem és hangos civakodás hiánya, a lélek békéje és nyugalma az első feltétele.

Mély emberi értelme van annak, hogy a hindu a nirvána alakjában képzelettel a boldogságot. Szellemünknek gyönyörteljes megnyugvása ez, mely akkor áll be, mikor már semmi kívánsága, vágya nincs, mikor egyetlen idegen pontot sem vesz már magamagán kívül észre, mely vonzaná, vagy visszataszítaná s a menekülő, vagy közelítő mozgás fájdalmas munkájára készítené. Olyan állapota ez a boldogságnak, amelyet az örökös gondolatörvényeibe belebódult kultúremler már el sem bír képzelettel. Ez csak két helyzetben érhető el: a teljes tudatlanság állapotában, mikor még nincsenek meg a szellemnek azok a szervei, hogy a rajta kívül álló vonzó és visszataszító pontokat észrevegység, vagy a teljes tudás állapotában,

mikor szellemünk már oly tágra és magas fokra fejlődik, hogy mindent magába foglal, ami csak van, úgy, hogy rajta kívül már nincs is semmi, ami mozgásra késztené, ami kívánságot, vágyat támasztana, gondot okozna neki. Ez utóbbi állapot az emberre nézve jóformán elérhetetlen ideál; aligha fogja valaha is annyira vinni, hogy minden igazságnak birtokába jusson, hogy a bonyolult jelenségeket vissza tudja vezetni egyszerű törvényeire s az a mindentudó legyen, akinek felfogásában a világtünemények sokfélesége szükségesnek, értelmesnek, egységesnek tűnik fel. De a másik állapoton régen túl van már; már nem tudatlan; a jelenségeket, melyek rajta kívül végbemennek, már látja; keresi már az igazságot, vágyik a megismerésére s lázas, lihegő mozgásban van egy cél felé, mely vonzza s melynél nyugalmat remél. A legrosszabb, amit csak tehet e helyzetében az ember, az, ha ellenáll e mozgás ösztönének s erejét természetes fejlődési céljának hatalmas vonzása elleni harcra pazarolja ahelyett, hogy e cél felé való repülésre használná. Ez a harc nemcsak értelmetlen, mert kilátástalan, hanem egyszersmind hasonlíthatatlanul fárasztóbb és fájdalmasabb, mint az engedés. Ezért a ma oly nagyon elterjedt opportunizmus, mely az alapos megoldásoktól irtózik, meg akarja az igazság felé törekvő emberiséget hagyni a hazugságban s védelmezi az új világnézetnek a régi formák elleni támadásai közben emezeket, anélkül, hogy azért az előbbit is elítélné, az emberi nemnek legszörnyűbb ellensége s egyszersmind a legteljesebb erkölcstelenség, ami az emberiségnek most legelőször szükséges, az az, hogy teremtsen meg a lehetőségét annak, hogy

belátása szerint éljen. A régi formáknak el kell tűnniök; újaknak kell helyet adniok, melyek értelmünket kielégítik; az egyént ki kell gyógyítani benső meghasonlásából, hogy legyen ismét igaz és becsületes. Ezzel sem éri ugyan még el a nirvána teljes boldogságát, az erőlködés nélküli nyugalmat, a kívánság nélküli meglegedést: mert ezt a tökéletes boldogságot kizárja már a szerves élet. A szerves élet fejlődést is jelent. Ez azonban törekvés egy cél elérésére, melyhez a szervezet még nem jutott je. A fejlődés_ tehát törtetés még el nem ért után, tehát a már elérttel való elégedetlenkedés, elégedetlenkedés pedig tökéletes boldogságérzettel össze nem egyeztethető.

Ezt az elégedetlenséget annál erősebben érezheti az egyén, mert csak töredéke egy nagyobb egésznek, a fajnak s fejlődésével nem magamagának, hanem az egésznek dolgozik. Tökéletesítő munkájának az eredményei nem az ő javára, hanem örökösei javára szolgálnak; minden nemzedék a következő számára épít, minden töredékes egyéni szervezet az összeség számára, az egyén tehát sohasem juthat el a befejezettségre, a tökéletességre, ideáljának a megvalósítására, nem érheti meg fáradozása jutalmát. Ezt az érzést, ha egyáltalán elképzelhető, csak a faj érezheti, amely egész, de soha az egyén, mely nem befejezett rész s meglesz ez talán egyszer, az emberiségnek ideális fejlettsége fokán, mint általános, a fajra jellemző világhangulat, mely minden egyéni öntudatban mint az egész lelkiéletnek vidám alaphangja s világos alapszíne fog visszatükröződni.

De ha tökéletes boldogság ez életben nem lehetséges is, ha azt kizárja már a fejlődés szerves

folymata is, követheti legalább az egyén a fejlődésre irányuló ösztönét s legalább azt érezheti, hogy célja, ideálja felé halad. Ez az érzés, hogy fejlődése céljához közeledik, már kóstoló abból az érzésből, hogy e célját el is érte s alkalmas arra, hogy pótolja az el nem érhető tökéletes boldogságot. Így az olyan ember, aki a legnagyobb türelmetlenséggel szeretne valahova odaérni, már attól is nyugodt és elégedett, ha látja, hogy vonaton ül, mely állandó sebességgel viszi közelebb céljához. Ennyit pedig el lehet érni. Csak nem kell a kultúr népek haladásra törő ösztöne elé mesterséges akadályokat gördíteni s nem kell fejlődésüket fáradtságosabbá és kínosabbá tenni az őket korlátozó és fojtogató történelmi intézmények fentartásával és védelmével, melyekből már kinőttek, úgy se lehet ezeket a pusztulástól megóvni; megdőlnék előbb-utóbb úgyis, jótétemény volna ezért azt, ami megérett pusztulásra, mindjárt el is takarítani s a bontásnak azt a kellemetlen idejét, míg az ember formátlan romok közt él, porban, sárban tapos, kövek közt botorkál, lezuhanó gerendáktól van fenyegetve, a lehetőségig megrovidíteni. Úgyis benne vagyunk ennek a bontási időszaknak a kellős közepén s szenvedjük minden kellemetlenségét. Talán még egy, talán még több nemzedék is lesz egy sivatag telken vigasztalan életre és szellemi hajléktalanságra kárhozthatva. De ami majd következik, az kényelmes és kellemes érzés lesz. Mi áldozatok vagyunk; az új palota pompás csarnokai, melyeken mi is dolgozunk, nekünk még nem tárulnak fel; csak a jövő nemzedékeknek lesz bennük jó dolguk, azok lesznek olyan büszkék, nyugodtak, vidámak, aminők elődeik soha e földön nem voltak.

Mert ami az emberiségre vár, az az emelkedés, nem süllyedés; fejlődése jobbra és nemesebbé, nem rosszabbá és közönségesebbé teszi, mint rágalmazói állítják; a természettudományi világnézet tiszta, átlátszó levegőjében világosabban, ragyogóbban látja fejlődési ideálját, mint a természetfölötti babonáság sűrű ködén és felhőjén keresztül. Ezt kell felelnünk azoknak, akiknek becsületes meggyőződésük az, hogy vallás nélkül nincs morál, nincs idealizmus, a zsarnoki állam, v az önző magántulajdon, a szerelem iránt ellenséges házasság nélkül nincs erkölcsi finomodás, azoknak a csalóknak, akik anélkül, hogy meggyőződésük volna, hirdetik ugyanezt csak azért, mert személyes érdekük a fennálló rendet védelmezni, felelni épen nem tartozunk. A jó indulatú, de rövidlátó emberbarátok ellenben, kiket a jövő aggaszt, mert nyereséget, zabolátlanságot, sőt az állati színvonalra visszaillesztést vélnek a jövőben látni, nyugodtak lehetnek. Isten nélkül, uralkodói önkény nélkül, önzés nélkül az emberiség véghetetlenül erkölcsösebb lesz, mint az, amely imádkozik az istenhez, de szárazon tartja a puskaporát.

A felvilágosodás olyan igazságokat hirdet az embereknek, melyek hazug hízeltől elkényeztetett fülüknek először bizony kellemetlenül hangzanak. Ilyeneket tanít: „Egy állatfaj vagy az állatvilágban te is, ember a neved. Ugyanazok a természettörvények uralkodnak rajtad, mint minden más élőlényen. Helyed a természetben az, amelyet meg bírsz magadnak szervezetedben rejlő összes erőid célszerű felhasználásával hódítani. A faj magasabb egység, melynek te csak része, magasabb rendű szervezet,

melynek csupán egy sejtje vagy. Az emberiség nagy életét éled, annak az életereje hív létre és tart fenn halálad órájáig, emelkedése emel téged is magasba, elégtételei a te örömeid.”

Az emberek önszeretetét ez nem csiklandozza annyira, mint mikor a táltos ezt mondja neki: „Te a világ mindenható urának, kit istennek nevezünk, a különös kedvence vagy, kiváltságos helyzeted van a világegyetemben s még további kiváltságokat is szerezhetsz, ha tizedet fizetsz nekem s engedelmeskedel parancsaimnak.” De ha már egyszer eléggé érett ahhoz, hogy az üres hízelgéseken való gyermekes örömét helytelen gyöngeségnek ismeri fel s ha a felvilágosodás és a teológia tanításait behatóbban latolgatja, csakhamar rájön, hogy az előbbi a szebb, a vigasztalóbb. Elszakítja ugyan az égtől, de ehelyett mily mély gyökerekkel köti szorosan az anyaföldhöz! Elveszi tőle az istent, a szenteket, angyalokat és a többi soha nem élt mesebeli lényeket, de helyettük ad egy nagy családot: az egész emberiséget, ezer milliónyi rokont ajándékba, kik neki szeretettel, védelemmel tartoznak s akikkel együvé tartozásáról összes érzékeivel meggyőződhetik. Tagadja nagyravágyó igényét az örök életre, de gondoskodik róla, hogy ne essék kétségbe véges volta fölött, mikor arra tanítja, hogy csak kicsiny epizódnak tekintse magát a nagy Elet egyedül lényeges folyamatában, de lássa meg, hogy egyéni létének beláthatatlan folytatása következik a belőle származó utódokban. Lerombolja a mai valláserkölcset, az igaz; de ez az erkölcs önkényes, felületes és egyenesen erkölcstelen; nem magyarázza meg, miért mondja ezt a cselekedetet jónak, amazt

rossznak; szerinte a jót azért kell cselekedni, mert azzal biztosítunk magunknak helyet a paradicsomban, rosszat pedig azért nem szabad tenni, mert a pokolban égünk majd érte; s hogy ne jöjjünk kísértetbe s ne csaljunk, ne legyünk rosszak titokban és jők nyíltan, azt prédikálja, hogy mindig figyelnek és vigyáznak reánk. Ez a valláserkölc: rugói a haszonlesés és testi szenvedéstől való félelem; a kilátás paradicsomi örömökre vagy a rettegés az ördög kénköztüzetől. Önzőknek és gyáváknak való erkölcs, s különösen gyermekeknek, akikre még lehet a vessző fenyegetésével s a krumplicukor ígéretével hatni. Ez erkölcs helyett, mely az ember legalacsonyabb ösztöneire épít, egy általános elvet állít fel a felvilágosodás: az emberiség szolidaritását, melyből új, hasonlíthatatlanul mélyebb, magasztosabb és természetesebb erkölcs következik. Ez azt parancsolja: „Cselekedjél mindent, ami az emberiség javát szolgálja, kerülj mindent, ami az emberiségnek kárára, vagy fájdalmára lehet”. Értelmes feleletet tud minden kérdésre. „Mi a jó?” A teológia így felel: „Az, ami istennek tetszik”, olyan felelet, melynek nincs megfogható értelme, még ha valaki elhiszi is, hogy nézeteit az isten kinyilatkoztatta. A szolidaritás erkölce ezt feleli: „Jó az, ami általánosítva, az egész fajnak kedvezőbb létfeltételeket szerezne”. „Mi a rossz?” A teológia megint darálja: „Az, amit az isten megtiltott.” A szolidaritás erkölce így felel: „Rossz az, ami általánosítva a faj életét veszélyeztetné, vagy nehezítené”. „Miert cselekedjem a jót s kerüljem a rosszat?” A teológia azt mondja: „Mert isten úgy akarja”. A szolidaritás erkölce: „Mert nem is tehetsz másként”. A fajnak

is van, amíg csak életerő van benne, önfentartási ösztöne: ez súgja, hogy kerüljük, ami kárára, cselekedjük, ami javára van. Ez az ösztön az öntudatlanban gyökeredzik, de felemelkedik az öntudatba is. Ha majd egyszer a faj életereje kimerül, akkor eltompul önfentartási ösztöne is. Akkor majd lassan eltűnik a jó és rossz fogalma, tényleg nem lesz többé erkölcs az erkölcs eltűnése lesz a kiöregedett emberiség közvetlen haláloka. Formális öngyilkosságot fog ekkor elkövetni. „Micsoda jutalom, micsoda büntetés vár rám tetteimért?” A teológia jön a maga meséivel a menyországról és a poklóról; a szolidaritás erkölce egyszerűen így beszél: „Minthogy az emberiség része vagy, így az ő java a te javad, az ő baja a te bajod is. Ha tehát azt cselekszed, ami neki jó, magadnak cselekszel jót; ha pedig olyat teszel, ami neki rossz, magadnak teszel rosszat. Az emberiség felvirágzása a te paradicsomod, elnyomorodása a te poklod. S minthogy a faj önfentartási ösztöne a te cselekedeteidnek rugója, ezért ösztönszerűen a jót fogod cselekedni s kerülni fogod a rosszat mindaddig, míg normális egészségben élsz. Csak akkor fogsz a természetes erkölcs ellen véteni, ha beteges elfajulásnak indulsz, mely öncsonkításra, öngyilkosságba hajtja az egyént is. Ez a rövid kátéja a természetes erkölcsnek, melynek kútforrása a faj szolidaritása. Egyedül a természetes erkölcs az, melyet valójában az emberiség mindig érzett, minden másféle erkölcs csak külső képmutatás, önámítás és csalás volt és az ma. Ezt fejezi ki rabbi Hillel: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat,” ezt az evangélium parancsa, hogy ellenségünknek is megbocsássunk és szeressük, ezt a Kant kategorikus impe-

ratívusza. Bárki kutatta is az erkölcs biztos alapjait, vallásalapító, vagy bölcselő, a szolidaritásnak erre az örök, sziklaszilárd elvére jutott végre is, mert ez az emberi öntudatnak alapvető alkatrésze, cselekvésének szerves rugója. Csak azok a vallások tudtak elterjedni és fenmaradni, melyek alapdogmájukká tették a szolidaritás elvét. De ez az elpusztíthatatlan elv volt aztán az is, amely a többi dogját; vitte, mint ahogy a könnyű gáz, mely levegőbe emeli a léggömböt, viszi magával ennek súlyosabb alkatrészeit is a magasba. Ha a teológus morál helyébe a természetet, a keresztyénség helyébe a szolidaritást tesszük, ezzel csak a megtisztítás és egyszerűsítés munkáját végezzük, megtartjuk azt, amit a vallás az emberi haladás örök gyűjtőmedencéjéből merített és magáévá tett s eldobjuk az elkoptatott burkot és cafrangot, mely az igazi magját takarja.

De nemcsak minden morálnak, hanem minden intézménynek is kell, hogy a szolidaritás legyen a forrása. A mai formákban az önzés jut kifejezésre, azokat a formákat, melyeknek helyükbe kell lépniök, az önfeláldozás fogja megrajzolni. Az önzés azt a vágyat kelti, hogy uralkodjunk másokon, zsarnokságra vezet, nevel királyokat, hódítókat, haszonleső minisztereket és pártvezéreket; a faj szeretete azt a vágyat sugalja hogy szolgáljunk az összeségnek, önkormányzatra, önállóságra s olyan törvényhozásra vezet, melyet csak a közre való tekintet irányít. Az önzés az oka a legnagyobb igazságtalanságoknak a javak szétoztásában, a szolidaritás ellenben kiegyenlíti ez igazságtalanságokat annyira, hogy műveltség és kenyér minden művelődésre képesnek és dolgozni akarónak biztosítva

legyen. A létért való küzdelem tartani fog tovább is, addig míg tart az élet s mindig, minden fejlődésnek és tökéletesedésnek ez lesz a rugója; de szelídebb formákat fog öltetni s mai dühöngéséhez képest olyan lesz, mint a művelt népek hadviselése az emberevők fojtogatásához képest. A mai civilizációra, melynek pesszimizmus, hazugság és önzés a jellemző vonásai, én úgy látom, az igazság, az emberszeretet, a vidámság civilizációja következik. Az emberiség, mely ma elvont fogalom, akkor majd valósággá válik. Boldogok a jövőben születető nemzedékek, melyek a jövő tisztább levegőjében, ragyogóbb napfényében élnek majd e testvéri szövetségben, mint igaz, megértő, szabad és jó emberek.